

ISSN 0130-5719

Філософська думка

2 1987

Рецензії

Мазур В. М. Дослідження проблеми нового в суспільному розвитку	126
Піддубний В. А., Довгаль І. М. Соціалістична праця: об'єктивні і суб'єктивні фактори розвитку	128
Нечай В. І. Інтереси як складова виховання	129
Огородник І. В. Важливий засіб формування діалектико-матеріалістичного світогляду	131
Загороднюк В. П. Філософсько-соціологічні проблеми діалогіки	132
Сохацький Б. М., Табачковський В. Г. Марксистсько-ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво на Україні	133
Книжкова полиця	91
Резюме англійською мовою	135

СОДЕРЖАНИЕ

К 70-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Суименко Е. И., Барков В. Ю. Идеал коммунизма в конкретно-историческом развитии общества, с. 3. XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Впечатления и заметки. Бычко И. В. Связь с практикой — ключ к перестройке общественнонаания и его преподавания, с. 14. КОЛОНКА ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА. Научные сообщества, с. 21. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. Роговин В. З. (Москва). Проблемы социально гарантированного минимума жизненных благ, с. 23. Ярве М. К. (Таллин). Культурная деятельность трудящихся Эстонской ССР: опыт построения типологии, с. 35. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. История философии и коммунистическое воспитание (Круглый стол ученых Института философии АН УССР, Киевского госуниверситета, ИПК преподавателей общественных наук при КГУ, редакции журнала «Філософська думка»), с. 42. Жизнь как творчество. Докченко Е. А. Внутриличностные противоречия и их решение, с. 51. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Федотова В. Г. (Москва). Идеальное в контексте культуры, с. 60. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Добронравова И. С. Интертеоретический анализ современной революции в физике, с. 73. Малышко Л. Н. Диалектика условий и деятельности в историческом процессе, с. 83. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Ничик В. М. Славяно-греко-латинская академия и ее роль в развитии русской философии XVII—XVIII вв. (К 300-летию основания), с. 92. Сапов В. В. (Москва). Социология П. Я. Чаадаева и ее проблематика, с. 104. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Голченко П. Г. (Одесса). «Радикальные теологии» как свидетельство кризиса католицизма, с. 114. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Фурсин И. И. (Севастополь). Читательская конференция и теоретическое совещание в Севастополе, с. 123. Лобас В. Ф. (Ворошиловград), Исаев В. Д. (Ворошиловград). Повышать роль методологических семинаров в ускорении научно-технического прогресса, с. 124. Хроника научной жизни, с. 13, 20, 21. РЕЦЕНЗИИ. Мазур В. Н. Исследование проблемы нового в общественном развитии, с. 126. Поддубный В. А., Довгаль И. Н. Социалистический труд: объективные и субъективные факторы развития, с. 128. Нечай В. И. Интересы как составная воспитания, с. 129. Огородник И. В. Важное средство формирования диалектико-материалистического мировоззрения, с. 131. Загороднюк В. П. Философско-социологические проблемы диалогии, с. 132. Сохацкий Б. М., Табачковский В. Г. Марксистско-ленинское учение о культуре и социалистическое культурное строительство на Украине, с. 133. Книжная полка, с. 91. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 135.	
---	--

Є. І. Суїменко, В. Ю. Барков

ІДЕАЛ КОМУНІЗМУ В КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

СУІМЕНКО Євген Іванович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціальних проблем виховання молоді Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами соціології праці, виховання молоді та вдосконалення соціальних відносин соціалізму. Співавтор монографій «Актуальные проблемы социологии труда» (М., 1974), «Психология единоначалия и коллегиальности» (М., 1979), «Коммунистическое воспитание студентов» (Киев, 1980), «Керівник — організатор і вихователь» (К., 1985). Постійний автор нашого журналу.

БАРКОВ Валерій Юрійович — кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами вдосконалення соціальних відносин соціалізму. Автор статей в «Вопросах научного коммунизма» (Киев, 1984, вып. 57; 1985, вып. 59). В нашому журналі виступає вперше.

З кожним новим кроком людства по шляху суспільного прогресу все глибше і рельєфніше розкривається велич Великої Жовтневої соціалістичної революції, яку здійснив робітничий клас Росії в союзі з трудовим селянством під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. Історія боротьби за перемогу революції, за побудову соціалізму, самовідданого захисту завоювань Жовтня — невичерпне джерело творчого досвіду для всіх революційних сил світу.

70-річний ювілей Великого Жовтня стане важливою віхою у житті радянського народу, в розвитку світового комуністичного і робітничого руху. В умовах перебудови, що розгорнулася в країні, в ході повсюдного піднесення суспільної активності трудящих по-новому розкриваються як попередні етапи, так і перспективи соціалістичного будівництва. «Досягнення радянського народу на шляху соціалістичних перетворень величезні і незаперечні. Але будь-які, навіть найграндіозніші успіхи не повинні заслоняти ні суперечностей у розвитку суспільства, ні наших помилок та упущень»*.

* Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС. 27 січня 1987 р. // Рад. Україна.— 1987.— 28 січ.

Дороговказом у теоретичному осмисленні і практичній реалізації планів перебудови і прискорення є комуністичний ідеал, який увібрив у себе загальнолюдські цінності та досвід боротьби робітничого класу за світле майбутнє. Ідеал комуністичного суспільства виступає одним з найвидатніших досягнень передової суспільної думки, одним із найважливіших елементів суспільної свідомості за соціалізму. Він слугує критерієм для визначення прогресивності тих чи тих заходів у перебудові економіки, соціального й духовного життя, ідейно-виховної роботи. «Наше виховання буде тим плодотворнішим, чим енергійніше утверджуватимуться ідеали, принципи і цінності нового суспільства»¹, — підкреслив М. С. Горбачов.

Комуністичний ідеал націлений в майбутнє, передбачає його основні риси. Розгляд особливостей розвитку цього ідеалу в ті чи інші конкретно-історичні періоди становлення теорії і практики соціалізму дозволяє конкретизувати уявлення про майбутнє, визначити перспективу не тільки практичної реалізації, але й теоретичних розробок змісту ідеалу комунізму.

В теоретичному плані комуністичний ідеал вивчається давно і досить плідно. Здебільшого він розглядається в загальнотеоретичному плані, як категорія діалектичного і історичного матеріалізму, як критерій взаємозв'язку теорії з суспільною практикою. Достатньо повно розкриті класова природа і сутність комуністичного ідеалу, велику увагу приділено вивченню його ролі в моральному і естетичному вихованні особи². Разом з тим бракує праць, в яких комуністичний ідеал осмислювався б власне в контексті проблематики наукового комунізму. Зокрема, подальший розвиток марксистсько-ленінської концепції ідеалу потребує, на наш погляд, більшої уваги до аналізу історичних етапів його становлення, об'єктивних і суб'єктивних факторів соціального прогресу, особливостей формування комуністичного ідеалу у різних поколіннях радянських людей.

Комуністичний ідеал як елемент соціалістичної суспільної свідомості виступає водночас і як реальність, яка виявляється в діяльності людей і вимірюється в кінцевому підсумку ступенем досконалості суспільних відносин соціалізму. Формуючись і збагачуючись на основі марксистсько-ленінського вчення, комуністичний ідеал відображує інтенсивний процес прирощення соціального знання про майбутнє суспільство. Зумовлюючи характер ідеологічних установок, директивних положень, цілей політичної стратегії і тактики партії на кожному новому конкретно-історичному етапі розвитку соціалізму, комуністичний ідеал водночас зазнає їх активного зворотного впливу, внаслідок чого відбувається своєрідне акцентування тих чи тих елементів теоретичної моделі комунізму як найбільш значущих для даного періоду і цінних для повсякденної життєдіяльності певного покоління радянських людей. Отже, в конкретно-історичному розвитку комуністичного ідеалу виявляється діалектика як стабільних, так і динамічних елементів його змісту. Розкриття становлення основних змістових елементів комуністичного ідеалу передбачає не лише їх визначення, а й їх зіставлення з конкретними етапами історичного руху нашого суспільства до комунізму.

Наукова розробка ідеалу комунізму була здійснена в працях

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 105.

² Давидович В. Е. Теория идеала. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — 184 с.; Ильинков Э. В. Искусство и коммунистический идеал. — М.: Искусство, 1984. — 349 с.; Лифшиц М. Карл Маркс: Искусство и общественный идеал. — М.: Худож. лит., 1972. — 471 с.; Осичнюк Е. В. Идеал и деятельность. — К.: Вища шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1981. — 184 с.; Печенев В. А. Социалистический идеал и реальный социализм. — М.: Политиздат, 1984. — 367 с.; Целикова О. П. Коммунистический идеал и нравственное развитие личности. — М.: Наука, 1970. — 207 с.; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. — К.: Наук.-думка, 1977. — 275 с.

К. Маркса і Ф. Енгельса. Передусім вони поставили питання про очищення поняття ідеалу від численних нашарувань і спекуляцій, привнесених буржуазною ідеологією. Критикуючи ці намагання, К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх ранніх працях не тільки уникали вживати термін «ідеал», але й постійно підкреслювали своє негативне ставлення до нього, залічували його до ненаукових понять. Для того, щоб поняття ідеалу «вписалося» в понятійно-категоріальну структуру наукової теорії історичного розвитку суспільства, воно мало відповідати принципам об'єктивності, класовості, партійності суспільствознавства, а не бути буржуазно-гелертерським еквівалентом «ілюзорної», «туманної», «прекраснодушної» мети. «Людина, що має ідеал, — писав Ф. Енгельс, — не може бути людиною науки, бо вона виходить з упередженої думки»³. Визначення джерел негативно-критичного ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до поняття «ідеал» розкриває складну діалектику розвитку змісту ідеалу як духовно-ідеологічного явища, насамперед діалектику реальних соціальних умов класової боротьби та їх відображення в пролетарській свідомості, в революційній теорії і ідеології робітничого класу.

По-перше, розвиток революційного руху пролетаріату в середині XIX ст. потребував рішучого розмежування (як на практиці, так і в теорії) марксизму з буржуазними і дрібнобуржуазними уявленнями про соціальне минуле. Ф. Енгельс називав передсудом німецького філістера віру в те, що суспільні ідеали становлять будинок сутність філософського ідеалізму⁴. Тому поняття «ідеал» вживалось К. Марксом і Ф. Енгельсом здебільшого в критичному аналізі дрібнобуржуазних утопій Б. Бауера, М. Штірнера, П. Прудона, Е. Дюрінга та ін.

По-друге, таке ставлення до даного поняття становило своєрідну реакцію марксизму на змістову дискредитацію ідеалу умоглядними і метафізичними теоріями соціалістів-утопістів початку XIX ст. «З того часу як на історичну сцену виступив капіталістичний спосіб виробництва, — писав Ф. Енгельс, — взяття суспільством усіх засобів виробництва в своє володіння часто уявлялось у вигляді більш-менш туманного ідеалу майбутнього...»⁵ У цьому розумінні ідеал поставав абстрактною картиною справедливих соціальних відносин, в якій не зображувались засоби їх реалізації та конкретна соціальна сила — робітничий клас, який, знищивши старе, здатний почати будівництво нового суспільства. Саме на противагу такому, абстрактному витлумаченню ідеалу К. Маркс і Ф. Енгельс акцентували увагу на першочергових завданнях пролетарської боротьби, в яких ідеї і принципи комунізму були політично і організаційно скорельовані з визначенням способу й історичного суб'єкта реалізації ідеалу нового суспільства.

По-третє, ступінь розвинутості уявлень про ідеал майбутнього визначається зрілістю суспільних відносин, яка детермінує і рівень свідомості мас, і потребу теоретичного осмислення наявного буття і перспектив його розвитку. За капіталізму, відзначав Ф. Енгельс, комунізм «означав уже не фантастичне вигадкування якнайдовшого суспільного ідеалу, а розуміння природи, умов і впливаючих з них загальних цілей боротьби, яку веде пролетаріат»⁶.

Таким чином, ставилось завдання перетворити ідеал з продукту фантазії і вигадки на результат наукової оцінки реалії і перспектив суспільного розвитку. К. Маркс і Ф. Енгельс розв'язали це завдання, накресливши загальний контур комуністичного ідеалу. В ньому втілені найголовніші, принципові уявлення про майбутнє суспільство, розкриті та суспільна необхідність, яка, виявляючись в історичній закономірності

³ Енгельс Ф. Лист Полію Лафаргу в Париж, близько 11 серпня 1884 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 36. — С. 160—161.

⁴ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Там же. — Т. 21. — С. 277.

⁵ Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // Там же. — Т. 19. — С. 218.

⁶ Енгельс Ф. До історії союзу комуністів // Там же. — Т. 21. — С. 211.

сті переходу людства від капіталізму до комунізму, має привести до втілення комуністичного ідеалу в життя. Строго наукова обґрунтованість такого підходу виявилась і в тому, що К. Маркс і Ф. Енгельс (наприклад, в «Маніфесті Комуністичної партії», в «Принципах комунізму» та інших працях) визначили лише найзагальніші риси майбутнього соціального ладу. Ці риси послужили стратегічними орієнтирами для формулювання конкретних завдань і визначення тактики класової боротьби пролетаріату. Як відзначав В. І. Ленін, «Капітал», головна праця К. Маркса, на відміну від теорій соціалістів-утопістів, містить найбільш загальні натяки щодо майбутнього, виявляючи лише деякі елементи нового ладу⁷.

Як справжні вчені, К. Маркс і Ф. Енгельс розуміли, що передчасне розгортання і деталізація поняття «комуністичний ідеал» може зашкодити і дальшому поглибленню його теоретичного змісту, і правильному досягненню його пролетарськими масами. Тому вони зосередили свої зусилля на аналізі передусім базисних явищ суспільного життя, на вивченні історичних закономірностей розвитку капіталізму, сама об'єктивна логіка якого диктувала необхідність його революційного зламів на певному історичному етапі і переходу до комуністичного (соціалістичного) устрою суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс визначили комунізм як «дійсний рух, який знищить теперішній стан»⁸, вказували, що «робітничий клас має не здійснювати які-небудь ідеали, а лише дати простір елементам нового суспільства...»⁹. Отже, на їхню думку, уявлення про комунізм (на етапі домонополістичного капіталізму) — це не якась далека, недоступна безпосередньому засвоєнню і практичному досягненню мета. Це — «дійсний рух», революційна практика класової боротьби пролетаріату¹⁰.

Велику роль у захисті наукового статусу і загальнолюдської цінності комуністичного суспільного ідеалу відіграли учні і послідовники К. Маркса і Ф. Енгельса, видатними представниками яких у Росії були Г. В. Плеханов і група «Визволення праці». Російські соціал-демократи на чолі з Г. В. Плехановим, по-перше, зуміли покінчити з народовольським міфом про особливий, самобутній шлях суспільного розвитку Росії, показали єдність і всезагальність законів суспільного розвитку і підпорядкованість цим останнім суспільних ідеалів людей. За всієї своєї національно-історичної своєрідності, відзначав Г. В. Плеханов, Росія не може обминути «європейський» капіталізм, її «світла будучина» не може переступити через експлуаторську сутність і меркантилізм капіталістичних товарних відносин. По-друге, застосував Г. В. Плеханов є розуміння суспільного ідеалу як такого наукового передбачення майбутнього, в якому дістає вираження не тільки бажане, але й, певною мірою, небажане, наприклад те, з чим наші почуття не можуть погодитись, але з чим ми самі змушені рахуватись. Закид з боку ідеологів народництва в тому, що соціал-демократи «хочуть» визнати капіталізм, «подружитись» з куркулем і фабрикантом, Г. В. Плеханов і його соратники сприймали не тільки як хлопчачо-максималістський суб'єктивізм, а й як метафізичну косність. Відповідаючи «самобутникам», Г. В. Плеханов показав істотну відмінність «ідеалу-міфа» від науково обґрунтованого суспільного ідеалу. «Ми різнимось з вами в тому, що, між тим як розвиток сучасних економічних відносин усе більше і більше віддаляє вас від ваших *общинних* ідеалів, *наші комуністичні* ідеали все більше й більше наближаються до нас завдяки тому ж самому розвитку... Ви уявляєте, що, лишаючись вірним своїм ідеалам, соціаліст скрізь і всюди повинен перешкоджати розвитку капіталізму... Завадити роз-

⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 174.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 33.

⁹ Маркс К. Громадянська війна у Франції // Там же.— Т. 17.— С. 337.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— С. 33.

виткові капіталізму, кажете ви, — означає зашкодити інтересам підприємців; а через те що інтереси останніх діаметрально протилежні інтересам робітників, то все, що шкодить капіталу, принесе користь праці. ...Ви палаєте ненавистю до капіталу і готові нападати на нього де і коли завгодно. Ця старанність часто змушує вас співчувати тим поразкам капіталізму, які можуть бути вигідні *самим тільки реакціонерам*»¹¹. Разом з тим у підході Г. В. Плеханова до оцінки соціальної ролі суспільного ідеалу переважив практичний аспект, прагнення показати його як засіб організації дії, революційного руху, боротьби, про що свідчить написана ним «Програма соціал-демократичної групи «Визволення праці», а також «Другий проект програми російських соціал-демократів», у яких конкретно викладено найближчі завдання соціал-демократів.¹²

Історичний внесок у розвиток наукових уявлень про комуністичний ідеал зробив В. І. Ленін, який розкрив у своїх працях органічний взаємозв'язок економічних завдань і політичних цілей класової боротьби пролетаріату, дослідив історичну детермінованість найближчих, тактичних і перспективних цілей революційно-перетворюючої боротьби трудящих. В цьому полягає корінна відмінність ленінського розуміння комуністичного ідеалу од всіляких соціальних ідеалів-ілюзій ліберальних народників, ідеалів, котрі не включали і не могли включати до себе уявлень про революційні завдання пролетаріату як класу.

Потрібно відзначити, що наприкінці XIX ст. в Росії ще не повною мірою сформувались об'єктивні і суб'єктивні умови для масштабного соціального передбачення комуністичного суспільства в його конкретних рисах. Тому, обстоюючи наукову глибину марксистського визначення комуністичного ідеалу, В. І. Ленін писав, що справді революційна сутність його полягає «не в побудові кращих і найближчих шляхів, а в формулюванні завдань і цілей тієї «суворої боротьби суспільних класів», яка точиться перед нашими очима»; що мірою успіху цієї боротьби є «ступінь поширення цих ідеалів у певному класі суспільства» і що «найвищим ідеалам ціна — мідний гріш, поки ви не зуміли злити їх нерозривно з інтересами самих учасників економічної боротьби, злити з тими «вузькими» і дрібними житейськими питаннями даного класу, ...на які з такою величною зневагою дивиться широкомовний народник»¹³. Тільки такий ідеал здатний показати найголовнішу роль соціальної практики в утвердженні нового суспільства, що виступає стимулом розгортання класової боротьби. Тому, розуміючи під соціальними фактами «*суспільні дії осіб*», практичну діяльність¹⁴, В. І. Ленін обґрунтовує вимогу перевіряти соціальний ідеал фактами. «Якщо не звести *таким чином* ідеали до фактів, то ці ідеали залишаться невинними побажаннями, без усяких шансів на прийняття їх масою і, значить, на їх здійснення»¹⁵.

Отже, у зазначений період конкретно-історична ситуація багато в чому скидалася на ту, в якій К. Маркс і Ф. Енгельс розпочинали аналіз комуністичного ідеалу. Головне в цій схожості те, що в Росії, як і півстоліття тому в Західній Європі, пролетарський рух тільки починав перетворюватись на самостійну політичну силу. Тому В. І. Ленін в обґрунтуванні комуністичного ідеалу також надавав великого значення організації перших практичних кроків до його досягнення — формулюванню найближчих завдань і визначенню способів класової боротьби пролетаріату.

¹¹ Плеханов Г. В. Наши разногласия // Избр. филос. произведения : В 5-ти т. — М., 1956. — Т. 1. — С. 355—356.

¹² Там же. — С. 371—376, 377—381.

¹³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва // Повне зібр. творів. — Т. 1. — С. 380.

¹⁴ Там же. — С. 394.

¹⁵ Там же. — С. 406.

Та коли на початку ХХ ст. найневідкладніші організаційні і тактичні завдання пролетарського руху — *що і як робити* — в теорії і на практиці були загалом розв'язані, коли створена партія нового типу повела за собою робітничий клас, економічна боротьба переросла в політичну, виникла потреба у поглибленій розробці змісту комуністичного ідеалу. Зросла класова свідомість робітників, трудящих мас, нагромаджений ними досвід класової боротьби потребував підкріплення новим науковим знанням щодо перспективи комуністичного руху. Водночас і розвиток імперіалізму в Росії створював реальну основу для визрівання революційної ситуації, котра теж вимагала дальшої конкретизації змісту ідеалу комунізму.

Напередодні соціалістичної революції ідеал комунізму повинен був, на думку В. І. Леніна, докладніше відповісти на питання, *яке* суспільство прийде на зміну капіталізму, в чому полягають його корінні переваги, що воно дасть трудящим. Така відповідь можлива тільки на основі дальшого розвитку ідеалу як кінцевої мети класової боротьби, визначення всіх його елементів, які в сукупності складають науково-теоретичний образ комунізму. Збагачення змісту ідеалу цими елементами зумовило те, що, крім функції революційного заперечення капіталістичних відносин, крім критики буржуазних концепцій соціального прогресу, він почав виконувати нові функції — прогностичну, організаційно-виховну, функцію забезпечення спадкоємності поколінь революціонерів.

У нових умовах пролетарський рух злився з теорією наукового соціалізму, паростки нового суспільства стали більш зримими. У широких по-революційному настроєних мас формувалась актуальна потреба в комуністичному ідеалі, а сам він зробився доступнішим для трудящих як відносно цілісний науково-теоретичний образ. Тому в партійній роботі В. І. Ленін висуває вимогу, щоб «лозунги йшли завжди попереду революційної самодіяльності маси, будучи маяком для неї, показуючи в усій його величч і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал, показуючи найближчий, найпряміший шлях до повної, безумовної, рішучої перемоги»¹⁶.

Найбільш повне і розгорнуте визначення смислу і змісту комуністичного суспільного ідеалу ми маємо в класичному творі В. І. Леніна «Держава і революція». В характеристиці двох фаз комуністичного суспільства, спираючись на соціально-економічне вчення К. Маркса, В. І. Ленін уперше, системно і конструктивно, осмислює комуністичний суспільний устрій з усіма основними його елементами і складовими: це високорозвинуте матеріальне виробництво, здатне забезпечити життєві інтереси кожного члена суспільства; ненормована праця і ненормований розподіл необхідного продукту, тобто панування принципу: «Кожний — по здібностям, кожному — по потребах»; вільний і всебічний розвиток особи («знищення протилежності між розумовою і фізичною працею»); перетворення праці на першу життєву потребу людини; відмирання держави і перехід до громадського самоврядування. Гуманістичний характер розробки майбутнього суспільного устрою, яку слідом за К. Марксом і Ф. Енгельсом В. І. Ленін дає у своїй книзі, цілком очевидний. Але не тільки цей пафос визначає осмислення і розробку комуністичного ідеалу. Їх визначають глибинні соціально-економічні основи, котрі, і це знову й знову підкреслює В. І. Ленін, потрібно шукати в законах суспільного розвитку. Останні роблять необхідними (байдуже — бажаними чи небажаними) такі економічні і соціальні зміни, смисл і значення яких приходять у відповідність з бажаннями і сподіваннями трудящих мас. «...«Обіцяти», що вища фаза розвитку комунізму настає, — наголошував В. І. Ленін, — жодному соціалістові на думку не

¹⁶ *Ленін В. І.* Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Там же. — Т. 11. — С. 96.

спадало, а *передбачення* великих соціалістів, що вона настане, має на увазі і не теперішню продуктивність праці і *не теперішнього* обивателя...»¹⁷ В цьому положенні акцентується об'єктивна необхідність (законовідповідність) того історичного процесу, який здатний відобразитись у свідомості й у формі закону, й у формі ідеалу. Революційні маси, за В. І. Леніним, не повинні сподіватись на будь-які «обіцянки», а мають діяти відповідно до тих об'єктивних законів, які відкриває їм наукова теорія і підказує їхній пролетарський класовий інстинкт (і те і те як передбачення). Тому В. І. Ленін, зафіксувавши логіку дії історичних законів у положеннях про дві фази комуністичного суспільства, не розглядає конкретні шляхи і строки настання вищої фази комунізму. Неводноразово у своїй праці він підкреслював: «...Як швидко піде цей розвиток далі...», «якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, ми не знаємо і знати не можемо»¹⁸. Реалізм прогнозу (а отже, і науковість ідеалу), за В. І. Леніним, має включати в себе елемент усвідомленого незнання, елемент проблематичності — тільки в цьому разі суспільний ідеал буде здатний виконувати свою політичну, соціально-орієнтаційну функцію.

У такому теоретично гнучкому розробленні ідеалу комунізму виявилась творча сила ленінського вчення про ідеал, врахування його здатності поєднувати тактичні завдання і стратегічні цілі, спрямовувати класову боротьбу на їх здійснення. Революційний досвід повалення експлуататорського ладу і захисту завоювань революції все тісніше поєднувався в масовій свідомості з розумінням нових, будівничих завдань — і міцність цього з'єднання визначалася передусім переконаністю в остаточній перемозі комуністичного ідеалу. Тому-то у ленінських працях пореволюційного часу все більша увага приділялася постановці й обґрунтуванню нових, чергових завдань, які мають реалізувати революційні маси, щоб прискорити просування до комуністичного майбутнього (про це йдеться, зокрема, в ленінській промові на III з'їзді спілок молоді, в праці «Чергові завдання Радянської влади» та ін.).

Отже, Велика Жовтнева соціалістична революція створила необхідні передумови для підходу трудящих мас до завдання безпосередньої реалізації комуністичного ідеалу і водночас висунула потребу в його змістовнішому теоретичному розвитку, а також у глибокому засвоєнні всіма трудящими знань про комунізм. Почала формуватись матеріальна основа нового світогляду — зміцнювалася суспільна власність, розвивалися соціалістичні суспільні відносини; створилося нове культурне середовище, комуністична ідеологія почала перетворюватись на панівну.

Ця тенденція посилилась у 20—30-ті роки, в часи, коли були успішно здійснені перші п'ятирічки і закладена матеріальна основа для реалізації суспільного ідеалу. Мільйони радянських людей звиряли свою працю, практично-перетворюючу діяльність з комуністичним образом майбутнього. Тому, як підкреслив XII з'їзд РКП(б), актуалізувалась необхідність «готувати з робітника і селянина практичного працівника революції, озброєного методами марксистського підходу до конкретних питань революційного будівництва»¹⁹.

Разом з тим, розв'язуючи поточні завдання економічного, соціального і культурного розвитку країни, партія значну увагу приділяла дальшому розробленню завдань, цілей, ідеалів соціалізму. Так, у галузі політосвіти, відзначалось на XIII з'їзді ВКП(б), «центральною завданням є з'ясування перспектив соціалістичного розвитку в об'єктивно необхідних умовах нової економічної політики, капіталістичного оточення і наростаючих сил міжнародної революції»²⁰.

¹⁷ Ленін В. І. Держава і революція // Там же.— Т. 33.— С. 92.

¹⁸ Там же.— С. 91, 95.

¹⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 437.

²⁰ Там же.— Т. 3.— С. 110.

У покоління, які готували, звершували революцію і потім у неймовірно складній обстановці розпочинали соціалістичне будівництво, формування уявлень про ідеал майбутнього суспільства відбувалося звичайно передусім у вигляді постановки антитези капіталістичній дійсності, руйнівний і антигуманний вплив якої вони пізнали на власному життєвому досвіді. «Експлуатовані ненавидять сучасний старий світ...», — писав А. В. Луначарський. — Вони, можливо, самі не розуміють ясно, куди потрібно йти, але вони знають, що треба йти геть від сучасного буржуазного світу. На цій ненависті, на цьому невдоволенні експлуатованих людей базуються революційні акції»²¹. На ті часи це був найдійовіший шлях формування ідеалу комунізму як ідеалу-антиподу експлуаторського суспільства. Н. К. Крупська відзначала, що «ненависть, спрямована проти старих форм експлуатації, не матиме для себе об'єкта тому, що старе віджило»²², а, отже, комуністичний ідеал за таких історично нових умов покликаний, виховуючи і перевиховуючи почуття, розум і волю широких мас трудящих, спрямовувати їхню соціальну активність у творче, будівниче русло. Комуністичний ідеал радянських людей 20—30-х років формувався насамперед як ідеал-антипод старого суспільства, як ідеал з негативним щодо капіталізму змістом.

Велика Вітчизняна війна, наступна відбудова і реконструкція народного господарства СРСР переконливо підтвердили історичну правоту комуністичного суспільного ідеалу. Перемога радянського народу над фашистською Німеччиною, боротьба за ліквідацію наслідків війни виявили його величезний духовно-практичний і ідейно-виховний потенціал.

У 50—60-ті роки умови розвитку і збагачення змісту комуністичного ідеалу, його засвоєння трудящими істотно змінилися. Зрослий рівень свідомості, культури, освіти радянських людей зумовив те, що в його формуванні велику роль почали відігравати соціальні знання, набувши значно більшого впливу, ніж безпосередні соціальні почуття й емоції. Зросли нові покоління, котрі мали про буржуазне суспільство, так би мовити, «теоретичні» уявлення. Через це «ідеал — антипод капіталізму» неминуче мав збагатитися новими, позитивними елементами.

Спосіб формування ідеалу, характерний для 20—30-х років (звернення до соціальної пам'яті, моделювання образу нового суспільства методом «від супротивного» та ін.) робився все менш дійовим. Своєрідне образне втілення це дістало в п'єсі О. Є. Корнійчука «Крила», де науковий співробітник-суспільствознавець визначає риси комунізму через «не». За комунізму, каже він, «не буде таких потворних рис минулого, як ревноість, заздрість, скупість, прибуток... За комунізму не буде грошового обміну. Не буде ринків з властивими їм законами ринкової ціни... Не буде держави... Не буде армії... Не буде...»²³. Такий теоретичний образ комунізму викликав у колгоспників, перед якими виступав суспільствознавець, однозначну реакцію, виражену в питанні, котре поставило лектора у безвихідь: «Даруйте, товаришу лекторе, а що буде?»

Щоб дати відповідь на такі, по суті світоглядні й смисложиттєві питання, треба було провести ґрунтовні суспільствознавчі дослідження, розробити соціальні прогнози, методологію обґрунтування комуністичного суспільного ідеалу. В результаті всієї цієї теоретичної роботи зроблено висновок, що мав велике практичне значення: «Будівництво комунізму — це не тільки створення достатку матеріальних благ... Побудова комунізму означає вдосконалення соціальних відносин: ліквідацію відмінностей між класами..., знищення істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. Праця стане першою життєвою потребою людини. Зміцниться економічна й ідейна спільність націй. Відбудуться глибокі зміни і в політичному житті суспільства.

²¹ Луначарский А. В. О коммунистическом воспитании. — Киев, 1977. — С. 51.

²² Крупская Н. К. О коммунистическом воспитании. — М., 1956. — С. 135.

²³ Корнейчук А. Пьесы. — М., 1961. — С. 584.

Розвиток соціалістичної демократії залучає всіх радянських людей до управління справами суспільства і підводить до повного здійснення принципів комуністичного самоврядування. Людська особистість дістає повний простір для всебічного розвитку...»²⁴. Цей теоретичний висновок спирався на фундаментальні положення марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку, практику соціалістичного будівництва в нашій країні і закономірності комуністичного і робітничого руху, узагальнені ХХІІ з'їздом КПРС, що прийняв третю Програму партії. В ній найповніше втілились ідеї соціальної справедливості, рівності, свободи, миру і братерства і було зроблено спробу детально проаналізувати риси майбутнього суспільства, визначити конкретні етапи його становлення.

Однак комуністична перспектива була представлена у першій редакції Програми як близьке, мало не поточне завдання, виконати яке належить одному поколінню радянських людей. Комуністичний суспільний ідеал уявлявся майже тотожним дійсності, а теорія — соціальною реальністю. Таке «наближення майбутнього» до сьогодення було штучним, декларативним і не відповідало об'єктивним тенденціям розвитку радянського суспільства. В ньому суб'єктивне бажання швидко збудувати комунізм помітно переважило тверезе, наукове усвідомлення механізму дії об'єктивних законів соціального прогресу. На цій підставі були явно завищені темпи становлення комуністичної свідомості і роль ідеологічної роботи в перетворенні матеріального виробництва, всього життя суспільства на комуністичних засадах. «Будь-які спроби забігання вперед, — відзначається в новій редакції Програми КПРС, — запровадження комуністичних принципів без урахування рівня матеріальної і духовної зрілості суспільства, як показує досвід, приречені на невдачу, можуть викликати втрати як економічного, так і політичного характеру»²⁵.

Розроблена в 60-ті роки концепція розвинутого соціалістичного суспільства була важливим внеском в узагальнення досвіду і розвиток марксистсько-ленінського вчення про ідеал відповідно до конкретно-історичних особливостей соціалістичного будівництва в СРСР, в братніх країнах соціалізму. Значення цієї концепції відображено в науковій літературі (хоча, незважаючи на це, до останнього часу проблема співвідношення термінів «зрілий», «реальний», «розвинутий» часто викликала схоластичні дискусії). Її поява стала спробою теоретичного осмислення підсумків і перспектив соціалістичного будівництва. На початку 70-х років соціалізм в СРСР досяг такого рівня розвитку, коли з'явилась можливість вирішувати ті суспільні проблеми, які породжувались вже рухом нашого суспільства до комуністичної перспективи, його вдосконаленням на власній, соціалістичній основі.

Разом з тим в концепції розвинутого соціалістичного суспільства була недостатньо врахована необхідність корінних змін, що назріли в економіці, в політичному житті й соціальній сфері, перебудови системи управління виробництвом, переведення його на шлях інтенсифікації та ін. У житті країни намітились деякі негативні явища у сфері розподілу, оживлення дрібнобуржуазної психології, споживацтва, бюрократизму і формалізму, парадоксти та ін., що не могло не відбитись на глибині теоретичної розробки ідеалу комунізму суспільствознавцями і на процесі його осмислення в масовій свідомості.

Несприятливі тенденції і труднощі в житті країни в 70-ті — на початку 80-х років почали позначатися на ставленні до комуністичного суспільного ідеалу; цьому сприяли і непоодинокі, часто непередумані корективи в образі комуністичного майбутнього щодо, скажімо, темпів його наближення, тривалості етапу розвинутого соціалізму та ін. Виявилась і ілюзорність окремих теоретичних положень, невинуватість

²⁴ Коммунизм строится для народа. — Коммунист. — 1964. — № 1. — С. 9.

²⁵ Матеріали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 165.

деяких політичних лозунгів, спричинена відривом слова від діла. Тому науковий образ комунізму, даний у третій Програмі КПРС, потребував істотного уточнення — як з боку концептуального, так і щодо історичних строків його втілення в життя. Саме під таким кутом зору і була здійснена нова редакція Програми КПРС. Третя Програма КПРС у її нинішній редакції — це програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це — програма боротьби за мир і соціальний прогрес.

Нині в економічному, соціальному і політичному житті радянського суспільства виразно виявилась необхідність радикальних змін, рішучого повороту до перебудови господарського механізму на основі посилення госпрозрахунково-самодіяльних начал і демократизації суспільного життя. Поняття перебудови, яке часто виступає синонімом поняття революційного оновлення суспільства, природно, не може не зачіпати питання про зміст суспільного ідеалу, форми його функціонування і способи практичної реалізації. Марксистська суспільна наука останнім часом внесла певний вклад у розв'язання цього важливого питання, і на-самперед — показала псевдонауковість положень про безпосередній, лінійний зв'язок ідеалу з дійсністю, яка розвивається. Проте в нинішній ситуації цього недостатньо.

Настав час глибоко і всебічно дослідити динаміку історичного розвитку ідеалу, точніше встановити кореляти його змін із перебудовою суспільного життя, вдосконалити, так би мовити, композицію цього образу майбутнього, щоб зробити його вплив на масову свідомість ще більш ефективним і мобілізуючим.

Звичайно, йдеться не про якусь «радикальну реконструкцію» комуністичного ідеалу. Основоположення класиків марксизму-ленінізму щодо його сутності і змісту були і лишаються в силі. Разом з тим комуністичний ідеал покликаний сьогодні відобразити в собі ті нові тенденції, які виявились у світовому розвитку, в ході вдосконалення соціалізму. Так, скажімо, уже тепер стає все очевиднішим, що комунізм як «виробництво самої форми спілкування» (К. Маркс), як лад, за якого панує справжній колективізм, неможливий без змагальних відносин, без ділового суперництва, без боротьби думок і поглядів. Так само зрозуміло, що просування до комуністичного громадського самоврядування пов'язане не з одним лише відмиранням державності, а передусім з повсюдним її зміцненням, із реалізацією соціалістичного самоуправління народу, з викорененням бюрократизму та ін. Дедалі очевиднішим стає і те, що пріоритет у реалізації комуністичного ідеалу має належати економічним методам, а оновлення останніх не може обійтися без одночасного вдосконалення політико-адміністративних механізмів управління, які повинні забезпечувати вчасне і правильне розв'язання суспільних проблем. Іншими словами, комуністичний ідеал як спосіб реалізації суспільної мети має в наш час увібрати в себе весь дух матеріалістичної діалектики і постати перед суб'єктом історичного процесу як обґрунтування і знаряддя боротьби передових суспільних сил проти всілякого роду застійних явищ. Тільки такий підхід до трактування комуністичного ідеалу — як способу дії, як керівництва до дії — здатний ще більше стимулювати його регулятивно-спонукальну функцію, запалити вогонь у серцях молоді, залучити її до активного «діалогу» зі старшими поколіннями і зробити її світоглядним надбанням «привабливість емоційної інтелектуальності марксизму-ленінізму, який є вершиною і згустком трепетної людської думки, що увібрала в себе всю мудрість і біль, величезний досвід людей праці, їх надії на краще майбутнє»²⁶, — як про це проникливо було сказано на Всесоюзній нараді завідуючих

²⁶ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, 1 жовт. 1986 р. // Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

кафедрами суспільних наук. Комуністичний суспільний ідеал — це не розмальована реклама майбутнього, безхмарного і безтурботного, а повна й глибока, сповнена діалектичного руху правда життя. І тому «обов'язок старших поколінь — робити все, щоб зміна була ще розумнішою, більш здібною, більш освіченою, щоб вона гідно несла в майбутнє естафету ідеалів справедливості й свободи, як заповів Великий Жовтень»²⁷.

Отже, концептуальне збагачення змісту ідеалу, розвиток його елементів відбувається в міру визрівання об'єктивних і суб'єктивних умов певного конкретно-історичного етапу розвитку теорії і практики наукового комунізму. Шлях формування ідеалу від епохи К. Маркса і Ф. Енгельса і до нинішнього часу — це шлях постійної діалектичної взаємодії його теоретичних і практичних елементів, зміни їх співвідношення, його вдосконалення відповідно до запитів і вимог життя.

* * *

Семьдесят лет социалистического строительства в СССР убедительно подтверждают общечеловеческую ценность, научную обоснованность и практическую значимость марксистско-ленинской концепции коммунистического общественного идеала. Формируясь и обогащаясь на основе марксистско-ленинского учения, коммунистический идеал отражал цели политической стратегии и тактики партии на каждом из этапов развития социализма. В конкретно-историческом развитии коммунистического идеала является диалектика стабильных и динамических элементов его содержания.

²⁷ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 69.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

**«КРУГЛИЙ СТІЛ» РЕДАКЦІЙ ЖУРНАЛІВ «КОМУНІСТ»,
«КОМУНІСТ УКРАЇНИ», «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»**

20—21 січня 1987 року в Києві відбулися засідання за «круглим столом», організовані редакціями журналів «Комуніст», «Комуніст України», «Філософська думка». Тема: «Найголовніше — це людина. (Людина як мета і фактор прискорення соціально-економічного прогресу)». В обговоренні взяли участь близько 100 спеціалістів: філософи, економісти, соціологи, психологи, природознавці, медики, літературо- й мистецтвознавці, педагоги, а також письменники, режисери, актори, журналісти. Разом з теоретиками в розмові взяли участь і практики — партійні й комсомольські діячі, господарські керівники та ін.

Тематика засідань охоплювала широке коло загальнотеоретичних, спеціальнонаукових, міждисциплінарних проблем, стосувалася багатьох практично-організаційних аспектів трудового, ідейно-політичного, морального, атеїстичного і естетичного виховання. Виступи учасників, пройняті духом перебудови, поєднували в собі критичність і конструктивність. Обговорювалися питан-

ня, пов'язані з аналізом сутності людського фактора, шляхами і засобами його активізації, теоретичними й практичними завданнями підготовки людини до розв'язання складних проблем прискорення соціально-економічного розвитку.

В дискусії взяли участь головний редактор журналу «Комуніст», член-кореспондент АН СРСР І. Т. Фролов, завідувачий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, головний редактор журналу «Комуніст України» А. В. Мяловицький, віцепрезидент АН УРСР, директор Інституту ботаніки АН УРСР, академік К. М. Ситник, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка», член-кореспондент АН СРСР В. І. Шинкарук та ін.

Проблемні звіти про хід обговорення будуть надруковані в найближчих номерах журналів «Комуніст» і «Комуніст України». Наш журнал видрукує статті, написані на основі найбільш цікавих виступів.

XXVII з'їзд КПРС **і актуальні питання філософських наук**

ВРАЖЕННЯ І НОТАТКИ *

І. В. Бичко

ЗВ'ЯЗОК З ПРАКТИКОЮ — КЛЮЧ ДО ПЕРЕБУДОВИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА І ЙОГО ВИКЛАДАННЯ

Вже давно стало доброю традицією вузівських суспільствознавців після чергового партійного з'їзду збиратися в Москві, щоб обмінятися думками про шляхи і засоби реалізації рішень з'їзду в практиці викладання суспільних наук і комуністичного виховання студентської молоді. Не був, зрозуміло, винятком і 1986 рік — рік XXVII з'їзду КПРС: 1 жовтня у Великому Кремлівському палаці столиці на Всесоюзну нараду зібралися завідуючі кафедрами суспільних наук країни, керівники все-союзного і республіканських міністерств вищої і середньої спеціальної освіти, керівники провідних вузів, відповідальні партійні працівники.

Нарада 1986 року, проте, істотно відрізнялася від усіх попередніх. Уже в процесі її підготовки секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов разом з іншими відповідальними працівниками провів кілька робочих нарад і зустрічей із суспільствознавцями вищої школи, детально ознайомився зі станом справ на місцях, мав докладні бесіди з керівниками і співробітниками кафедр суспільних наук. Свідченням того, яку виняткову увагу партія приділяє нині вузівському суспільствознавству, яку важливу роль відводить вона викладачам суспільних наук, є той факт, що активну участь у роботі наради взяли Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, член Політбюро ЦК КПРС. Змістовною промовою при відкритті наради М. С. Горбачов задав тон ділового і принципового обговорення реального стану суспільствознавства, в тому числі і вузівського, закликав підтримувати дух творчої дискусії у виборі ефективних шляхів і засобів подолання його віддаленості від запитів життя. Потрібен рішучий поворот усього фронту суспільствознавства обличчям до практики — тільки так може стояти питання в ситуації перебудови соціально-економічного життя, прискорення розвитку нашої країни. Адже, як підкреслив М. С. Горбачов, *«реалізація курсу на прискорення, на перебудову, на досягнення якісно нового стану радянського суспільства немислима без активізації ідейно-теоретичної діяльності»*¹. Зміни, що відбуваються в країні у процесі перебудови, такі якісно глибокі, що

БИЧКО ІГОР ВАЛЕНТИНОВИЧ — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації суспільних наук при Київському держуніверситеті. Спеціаліст у галузі діалектичного матеріалізму, історії філософії, критики буржуазної ідеології. Постійний автор нашого журналу.

* Від редакції. В цій новій підрубриці ми друкуватимемо враження й нотатки учасників загальносоюзних нарад і з'їздів, міжнародних конгресів, симпозіумів та інших форумів філософів і соціологів. Такі замітки, гадаємо, істотно доповнять ту інформацію, яку наш читач одержує з офіційних звітів і матеріалів.

¹ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, 1 жовт. 1986 р. // Комуніст України. — 1986. — № 11. — С. 3.

по суті своїй є *революційними* і тому в їх осмисленні не можна задовольнятися знаннями на рівні емпіричних узагальнень, наголосив М. С. Горбачов, характеризуючи значення теоретичних, творчих рішень в сучасних умовах: «Наука, теорія незамінні там і тоді, де і коли «не спрацьовують» звичні способи дій, де минулий досвід і практична кмітливність уже не можуть дати потрібної поради, де необхідні принципово нові рішення, нестандартні дії»². В ситуації прискорення всього соціально-економічного розвитку країни «сама теоретична діяльність стає однією з найважливіших рушійних сил соціалістичного і комуністичного будівництва, найважливішим інструментом перебудови»³.

Протягом усієї дальшої роботи наради — у доповідях Є. К. Лигачова, Г. О. Ягодіна, у виступах її учасників на пленарних засіданнях і засіданнях секцій — відбувалася серйозна, чесна, по-більшовицькому відверта розмова, і, як висловився Є. К. Лигачов, «не заради розмови, як це бувало в минулому, а заради справи». Йшлося про причини, які й зумовили віддаленість суспільствознавства від запитів життя, про реальні труднощі розкриття й усунення цих причин і, головне, про шляхи і засоби перебудови навчального і виховного процесу у вищій школі. І чи не найбільш гострою і принциповою була ця розмова серед суспільствознавців-філософів, адже саме філософія «стараннями деяких учених тепер, мабуть, далі за всіх віддалилася від світу цього»⁴.

Однією з причин, що віддалили суспільствознавство, зокрема філософію, від життя, є формалізм, орієнтація на школярське «заучування» загальних (нібито придатних на всі випадки життя) формул, розраховане не на творчу роботу думки, а на бездумне зазубрювання загальних положень. Формалізм цей, як зауважила Г. С. Ареф'єва, (зав. кафедрою філософії Московського енергетичного інституту), зріс не на порожньому місці, він сягає своїм корінням в атмосферу відриву слова від діла; на цій основі виник горезвісний «вал» у вищій школі, який орієнтував викладача не на якість, а на кількість. «Заорганізованість», надмірна регламентація все більшою мірою ставали на заваді творчому ставленню до справи як з боку викладачів, так і студентів. Своєрідним виявом формалізму є, за висловом директора Інституту економіки АН СРСР Л. І. Абалкіна, «глобалізм» — прагнення деяких суспільствознавців (у тому числі і філософів) теоретично «обґрунтувати» причетність теоретичних наук лише до найзагальніших («глобальних») проблем; що ж до конкретних питань — то це, мовляв, «за межами» науки (недоліки, помилки, які трапляються в реальній життєвій практиці такі науковці вважали «не гідними» наукового аналізу). Цей «глобалізм», фіксуючи увагу лише на об'єктивних чинниках суспільних процесів (об'єктивне тлумачиться як «загальне», «повторюване» і т. п.), неминуче ігнорує (як щось «неістотне», «суб'єктивне») ту обставину, що всі без винятку суспільні процеси є результатом дій конкретних живих людей з їхніми інтересами, прагненнями, мотивами, цілями та ін. Як наслідок виникає те, що ми сьогодні називаємо «безсуб'єктною» економікою, «безсуб'єктною» філософією.

Одним з істотних недоліків навчального і виховного процесу у вищій школі є порушення ленінського принципу правдивості викладання. «Не можна більше миритися з тим, — наголосив у своїй доповіді на нараді Є. К. Лигачов, — коли на лекціях говориться одне, а у реальному житті студент бачить щось інше... Давайте скажемо один одному відверто: головна біда в тому, що у викладанні суспільних наук не вистачає ленінської правди. Існують, звичайно, проблеми з програмами, підручниками, з методикою. Але суть все ж у дефіциті повної правди»⁵.

² Там же. С. 5.

³ Там же. С. 3.

⁴ Лигачев Е. К. Учить по-новому мыслить и действовать // Коммунист. — 1986. — № 15. — С. 13.

⁵ Там же. С. 18—19.

Необхідність якнайскорішої ліквідації «дефіциту правди» у викладанні суспільних наук відзначалась у багатьох виступах. Промовці, проте, застерігали і від спрощеного (а тому спотвореного) тлумачення «правди» як розмови про самі лише негативні факти і явища. «Якщо справу розуміти так, — зауважив Є. К. Лигачов, — ми відступимо від правди так само далеко, як відступаємо від неї, коли замовчуємо недоліки. Кожне явище, вчить діалектика, треба брати у всій його багатоманітності, бачити в ньому і позитивні, і негативні сторони. А найголовніше, ленінська правда — творча правда, конструктивна. Вона має на увазі не розмови про недоліки, а активну боротьбу з ними»⁶.

І формалізм у всіх його виявах, і «безсуб'єктний» підхід, тісно пов'язаний із засудженим XXVII з'їздом КПРС «валом», і «дефіцит правди» (про це також йшлося у виступах на нараді) не є якимись «ізолюваними» один від одного чинниками. Будучи взаємопов'язаними, вони породжували паперову зливу інструкцій, наказів, запитів, вказівок, гальмували творчий пошук і ініціативу, вступаючи в суперечність з нестандартною і унікальною природою процесу викладання і виховання у вищій школі*. Зрозуміло, чому учасники наради одностайно підтримали різку критику, що прозвучала у доповіді Є. К. Лигачова на адресу Мінвузу СРСР, «апарат якого є одним з головних творців цієї паперової вермішелі, бюрократичної круговерті»⁷.

У багатьох виступах підкреслювалось, що подолати відрив суспільствознавства від життя не можна без зустрічних кроків з боку практики. Як наголосив Л. І. Абалкін, існує не тільки відрив теорії від практики, але й практики від теорії. Він навів переконливі свідчення того, як практичні працівники без усяких підстав відхиляли наукові рекомендації і розробки, які обіцяли значний економічний ефект — єдиною «причиною» відхилення цих рекомендацій була лише та обставина, що пропозиції ці «далекі від життя», оскільки, мовляв, розроблялися «теоретиками». На цій обставині загострив увагу учасників наради М. С. Горбачов: «Глибокі, якісні, можна сказати революційні зміни, що відбуваються в суспільстві, вимагають не просто перебудови самого суспільствознавства, але й ряду істотних зрушень у ставленні до нього з боку як інших наук, так і суспільства в цілому»⁸.

Одним з найголовніших шляхів подолання віддаленості суспільних наук від запитів життя є оволодіння новим стилем мислення. Але, як відзначив М. С. Горбачов, «нове мислення... — це діалектичне мислення»⁹. Здавалося б — у чому ж проблема? Адже всі наші суспільствознавці цілком свідомо визнають матеріалістичну діалектику послідовно науковим і універсальним методом мислення і діяльності. Проте, на наш погляд, саме тут треба шукати, так би мовити, теоретичні причини серйозного відставання нашого суспільствознавчого фронту від запитів реального життя, практики. Ціла низка актуальних практичних проблем соціалістичного будівництва, необхідною світоглядно-методологічною передумовою осягнення яких виступає матеріалістична діалектика, «випадала» з поля зору. Взяти хоча б проблеми діалектичного взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин радянського соціалістичного суспільства, діалектики розв'язання суперечностей за соціалізму, діалектичного взаємозв'язку суб'єктивного і об'єктивного в його розвитку, одиничного, особливого і загального (скажімо, відношення

⁶ Там же.

* Коли на одному з засідань у Київському університеті зачитувалася чергова інструкція, викладачі-математики підрахували, що для реалізації «Учбово-методичного комплексу» (так називалася інструкція) самого лише паперу потрібно стільки, що покладені один на одного аркуші утворять «стос» висотою в 24-поверховий будинок — і це лише для однієї кафедри!

⁷ Лигачев Е. К. Учить по-новому мыслить и действовать. — С. 20.

⁸ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. — С. 4.

⁹ Там же.

«індивід — колектив — суспільство»). І таких проблем можна назвати чимало. *Вміння бачити діалектичний зв'язок тих або інших теоретичних висновків з їх практичною реалізацією* і є нове мислення, яке дозволяє справді по-новому осягнути як саму теорію, так і практику в їх органічній єдності і відмінності (а не в самій лише відмінності).

У такому розумінні нове мислення є не що інше як творче мислення (адже нетворче мислення ніколи не буває діалектичним) — тим-то неодмінною умовою подолання формалізму і догматизму у викладанні суспільних наук є «створення у колективах суспільствознавців... зони високого розумового напруження і пошуку»¹⁰.

Звідси зрозуміло, що стати на рівень сучасних вимог і прищепити навички нового, а отже, діалектичного, творчого мислення може лише викладач, який вчить і виховує молодь не словесними, хай навіть найбагатшими за змістом, закликами, а всією своєю поведінкою, не тільки словом, але й ділом — своїм життям. «Викладач радянської вищої школи — це людина високої культури, ґрунтовної професійної підготовки. Це особистість, особистість духовно багата, цілеспрямована, така, що приваблює до себе молодь силою своїх переконань, прикладом свого життя»¹¹.

Отже, позитивне і змістовне розв'язання складних проблем, що поставили перед нашим суспільствознавством, учасники наради, як бачимо, пов'язують з подоланням «вального», «усереднюючого» підходу до учасників навчально-виховного процесу у вищій школі — викладача і студента. Обговорення і дискусії з цього питання свідчать про пошуки викладачами форм індивідуальної роботи зі студентами, способів врахування особистісних (неповторних) рис молоді людини — звідси й інтерес до самостійних форм роботи студентів, активних форм навчання, розширення автономії і «самоврядування» студентського побуту, роботи і відпочинку. Ігнорування «особистісного» аспекту виховної роботи зі студентами якраз і призводило в роботі суспільствознавців до втрати живого контакту з реальною життєвою практикою.

Гуманістичний пафос сучасності націлює теоретичні розробки суспільних наук — це насамперед стосується філософії — на *проблемі людини* як головного предмету суспільствознавства. «Настав час, — підкреслив на нараді Є. К. Лигачов, — поставити у центр досліджень людину як носія суспільних відносин і як найвищу цінність соціалістичного суспільства»¹². Головний редактор журналу «Комуніст» І. Т. Фролов назвав поживлення означених досліджень у сучасному радянському суспільствознавстві «ренесансом проблеми людини», а міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Г. О. Ягодин вказав на необхідність «гуманітаризації» радянської вищої школи як на один з ефективних засобів успішної перебудови вищої освіти в країні.

Особливо жваво дискутувалася гуманістична тематика філософами. І це не дивно, якщо зважити на те, що саме філософія виступає світоглядним ядром марксистсько-ленінської теорії в цілому, а світогляд, як про це ще раз нагадав у своїй промові на нараді М. С. Горбачов, «це не тільки сукупність загальних відомостей про світ. Це одночасно й усвідомлені класові інтереси та ідеали, правові і моральні норми, соціальні пріоритети і гуманістичні цінності — все те, що визначає вибір лінії поведінки людини в житті, її відповідальне ставлення до суспільства і самої себе»¹³. Якщо ж суспільствознавство — і насамперед філософія — втрачають своє гуманістичне спрямування, спрощуючи тлумачення світогляду до «загальної сукупності відомостей про світ», вони втрачають тим самим і зв'язок з практичним життям. Тоді і складається, як

¹⁰ Лигачев Е. К. Учить по-новому мыслить и действовать.— С. 15.

¹¹ Там же.— С. 21.

¹² Там же.— С. 14.

¹³ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук.— С. 6.

висловився М. С. Горбачов, «парадоксальна картина: найбільш цікаве і захоплююче в сучасному науковому пізнанні — людина і суспільство, закони їх розвитку, суперечності, боротьба класів, будівництво нового світу, спрямованість людства до ідеалу, духовні пошуки і розчарування, оглянення істини і героїзм трудового творення — *перетворюється нерідко в лекції, та й у підручниках, у щось нудне, казенне, формальне.*

Тим самим убивається жива душа, вся привабливість емоційної інтелектуальності марксизму-ленінізму, який є вершиною і згустком трепетної людської думки, що увібрала в себе всю мудрість і біль, величезний досвід людей праці, їх надії на краще майбутнє»¹⁴.

Саме цей напрям був визначальним у чи не найгостріших суперечках — переважно на засіданнях секції філософії — навколо проекту навчальної програми з філософії. В них так чи інакше висловлювалася критика на адресу авторів проекту, передусім за те, що нові положення і теми, включені в нього, представлені в суто інформативному плані. Головні вади старої програми — інформативність, «безсуб'єктність» та ін. — не тільки не усунуті, але й примножились внаслідок суто механічного поєднання старих положень з деякими новими, але по-старому сформульованими. Директор Інституту філософії АН СРСР М. І. Лапін у своєму виступі підкреслив, що філософія повинна давати своєчасні і переконливі відповіді на питання про сенс життя, про добро і зло тощо, але подібні питання навіть і не порушуються у проекті програми з філософії. Про незадовільність цього проекту говорив і головний редактор журналу «Вопросы философии» В. С. Семенов. Завідуючий кафедрою філософії ІПК при Ростовському держуніверситеті В. Є. Давидович зазначив, що проект зовсім не відображує повороту, що його здійснює нині разом з усім суспільством філософія: в проекті представлена позиція «безсуб'єктної» філософії.

У процесі обговорення навчальної програми на секції філософії було відзначено спробу авторів проекту подолати штучний розрив між діалектичним та історичним матеріалізмом, який негативно позначався на вивченні студентами вузівського курсу марксистсько-ленінської філософії. З точки зору *методики викладання філософії*, треба, звичайно, враховувати специфічність прояву діалектичних закономірностей об'єктивного світу в якісно відмінних його сферах (зокрема, в суспільному житті). Однак ця обставина, що спричинена аргументами «більшої зручності» викладання, у свій час і дала підставу для поділу філософської тематики — і не тільки в практиці викладання, але й у наукових дослідженнях з філософії — на «діаматівську» та «істматівську». Поділ цей, з самого початку дещо умовний, внаслідок діяння деяких специфічних тенденцій, притаманних філософській практиці (не тільки у вищій школі) протягом кількох попередніх десятиліть набув подекуди характеру досить «жорсткого» розмежування між «діаматом» та «істматом».

Доречно зауважити у зв'язку з цим, що К. Маркс взагалі не вживав термінів «діалектичний» та «історичний матеріалізм», а Ф. Енгельс називав діалектичним матеріалізмом (вперше у 1878 р.) свою і Марксову філософську позицію в цілому на відміну від попередньої філософії, яка «стоїть над іншими науками». Що ж до історичного матеріалізму, то цей термін Ф. Енгельс вживав (вперше у 1890 р.) у значенні близькому до поняття «матеріалістичного розуміння історії»¹⁵.

¹⁴ Там же.— С. 5.

¹⁵ «Сучасний матеріалізм,— відзначає Ф. Енгельс,— є по суті діалектичним і не потребує більше ніякої філософії, що стоїть над іншими науками» (Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 25). Історичним же матеріалізмом Ф. Енгельс називає такий погляд на хід світової історії, «який кончею причину і вирішальну рушійну силу всіх важливих історичних подій вбачає в економічному розвитку суспільства, у змінах способу виробництва і обміну, у поділі суспільства на різні класи, що випливає звідси, і в боротьбі цих класів між собою» (Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 290).

Розмежування між «діаматом» і «істматом» мало своїм негативним результатом появу тенденції тлумачити «розмежовані» частини філософії в дусі своєрідної «марксистської натурфілософії» (вчення про природу, закони і категорії діалектики, теорія пізнання — «діамат» і вчення про суспільство — «істмат»). Тенденція ця, як бачимо, за своїм змістом істотно відрізняється від того, що розуміли під терміном діалектичний та історичний матеріалізм Ф. Енгельс і, як свідчить ленінська теоретична спадщина, В. І. Ленін.

«Розмежування» філософської тематики призвело (крім негативного впливу на викладання філософії) до помітного зниження рівня досліджень діалектичних процесів суспільного розвитку, адже діалектика, мовляв, проходить «по відомству діамату». XXVII з'їзд КПРС вказав на невивченість проблем діалектики світового суспільного процесу, діалектики розвитку соціалістичного суспільства, специфіки діалектичного взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин соціалістичного суспільства та ін. Виникли труднощі і в дослідженні проблем практики, творчості, людини та ін., які важко витлумачити як «діаматівські» чи «істматівські», якщо дотримуватися названого «відомчого» підходу (саме з подібних позицій дехто висловлював свого часу подив з приводу світоглядно-гуманістичної тематики, що її плідно розробляє відділ діалектичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР).

Про необхідність подолання розмежування філософської тематики на автономні сфери давно вже говорить філософська громадськість. Цілком природно, говорилося про це і на нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. Проект програми робить спробу зближення розмежованих частин філософії, але, як відзначали учасники наради, на жаль, формально — шляхом, наприклад, механічного, по суті, внесення в «діаматівську» частину програми таких тем, як «Структура і функції діалектичного та історичного матеріалізму» або «Специфіка пізнання соціальної дійсності», або ж не менш механічного перейменування, скажімо, теми «Предмет історичного матеріалізму» на «Сутність діалектико-матеріалістичного розуміння історії» в «істматівській» частині програми. Зближення частин програми має бути, одностайно підкреслювали учасники обговорення, по-справжньому органічним, *діалектичним*.

Предметом пильної уваги учасників наради було також питання про необхідність ліквідації певної «відокремленості» між суспільними науками, що виявляється в процесі їх викладання у вузі. Адже філософія, політична економія та інші суспільні науки є невід'ємними складовими частинами цілісної теорії марксизму-ленінізму. Основоположники революційної теорії пролетаріату для аналізу складних явищ реальної дійсності керувалися саме цією єдиною теорією — «Капітал» К. Маркса, як відомо, є не тільки економічним, але й філософським, політичним твором; те ж саме можна повторити і про «Діалектику природи», «Анти-Дюрінг», «Що робити?», «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та про багато інших видатних творів основоположників марксизму-ленінізму. Так само й у найважливіших документах КПРС марксистсько-ленінська теорія розвивається як діалектична єдність філософських, економічних, політичних та ін. поглядів.

Про необхідність саме такого, цілісного підходу до вивчення суспільних наук у вузах наголошується й у відомому документі — проекті ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні», який великою мірою визначив основні напрями обговорення шляхів перебудови викладання суспільних наук на нараді. Проект ЦК КПРС вказує на необхідність цілісного підходу до марксистсько-ленінської підготовки майбутніх спеціалістів народного господарства СРСР: в ньому визнається доцільним розробити єдині навчальні програми з суспільних наук для різного типу вузів, видати нові підручники і встановити державний екзамen з марксизму-ленінізму. Про-

позиції Центрального Комітету КПРС були детально обговорені на нараді і одностайно схвалені її учасниками.

Потрібно відзначити дух справжнього демократизму і ділову атмосферу, що панували на нараді. Висловлювалися найрізноманітніші ідеї і пропозиції, проте всі, хто виступав, керувалися щирим прагненням віднайти засоби, щоб покінчити з «завалами» віджилого у практиці вузівського викладання суспільних наук.

Творчий заряд, приплив енергії, що їх відчули учасники наради, не повинні згаснути у повсякденній нелегкій, клопіткій роботі викладачів. Цього вимагає визнання усієї справи викладання марксистсько-ленінської теорії і виховання студентської молоді в комуністичному дусі надзвичайно важливою і відповідальною для перспектив і темпів розвитку нашого суспільства.

* * *

В заметках учасника Всесоюзного совещання заведующих кафедрами общественных наук (октябрь, 1986 г.) излагаются его впечатления и соображения относительно процесса перестройки общественознания и улучшения качества преподавания социально-гуманитарных дисциплин в высшей школе.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ПРО КОРЕЛЯТИВНИЙ ПІДХІД В СИСТЕМІ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

15—16 травня 1986 р. в Сімферопольському держуніверситеті ім. М. В. Фрунзе відбулося засідання III регіонального семінару, організованого Кримським відділенням Філософського товариства СРСР. Обговорювались проблеми інтервального стилю мислення і сучасної картини світу. Про великий інтерес учених до зазначеної теми свідчить участь у роботі семінару вчених не тільки з наукових підрозділів Криму, а й з Москви, Мінська, Обнінська.

Керівники регіонального семінару зав. кафедрою філософії СДУ професор В. М. Сагатовський і доцент цієї кафедри Ф. В. Лазарев у своїх виступах спинились на аналізі корелятивного (контекстуального) підходу в системі людської діяльності, на особливостях інтервального стилю мислення, його джерелах і ключових поняттях, а фізичній картині світу.

Було також розглянуто актуальні питання, пов'язані з інтервальним підходом у духовній діяльності (І. Є. Ширшов), у теорії творчості (А. Т. Шумілін), із сучасною науковою картиною світу (В. М. Ніколько), способами побудови інтервальної антропології (О. П. Цветков), взаємозв'язком раціональності й інтервального підходу (Ю. М. Мартинюк), співвідношенням герменевтики й інтервального підходу (А. С. Архангельська), інтервальним стилем мислення в біології (С. Є. Грінбук), місцем герменевтики й корелятивного підходу в науках про людину (О. Д. Сараєв), із структурою наукової картини світу (О. Д. Шоркін).

У дискусії, що розгорнулась, виступили також В. Н. Афоніна, О. М. Кукареца, О. І. Кременський.

О. Д. САРАЄВ

НАУКОВІ СПІВТОВАРИСТВА

В грудні 1986 р. відбулися звітно-виборні конференції республіканських відділень Філософського товариства СРСР і Радянської соціологічної асоціації. Ішлося про досягнення й недоліки в роботі цих громадських організацій, а передусім — про завдання, що постають перед ними в ході перебудови життя нашого суспільства. Можна сказати, що врешті-решт тут визначилися два головні питання: якими мають бути ці наукові співтовариства і що належить зробити, щоб вони якомога більше наблизилися до бажаного ідеалу?

Був час, коли плекалися надії, що вони стануть якимись верховними, надвідомчими органами, які координуватимуть дослідження краще, ніж відповідні державні установи й заклади. Ці сподівання не справдилися, і сьогодні треба, напевно, визнати, що для монополії на таку координацію науки співтовариства не мають ні адміністративної влади, ні сил, ні можливостей.

Їхня сила — в моральному авторитеті, їхня мета — згуртування спеціалістів і об'єднання зусиль навколо масштабних, суспільно значущих програм і завдань, їх засоби — організація ефективного спілкування, обміну думками, створення атмосфери творчості, пропаганда передового досвіду і допомога відстаючим (колективам чи регіонам), поширення філософської і соціологічної грамотності серед різних професійних і соціальних груп населення республіки.

Чи не замало це? Ні, це той реальний внесок, який спроможні зробити в нашу загальну справу саме добровільні об'єднання, громадські організації вчених. І цей внесок, додам, вагомий, бо, скажімо, створення творчої атмосфери, як показує досвід перебудови суспільного життя, є важливою передумовою, переорієнтації свідомості, мислення, психології, ефективного підключення адміністративних важелів, громадської думки, інших засобів.

У наших співтовариствах ми маємо на ділі показати, як слід здійснювати соціалістичне громадське самоврядування, поєднувати ініціативу «знизу» з ініціативою «зверху». Не намагатися підмінювати державні органи, породжуючи паралелізм і дублювання, а розгорнути свою конструктивну діяльність, яка нині вкрай необхідна. Тут є чого повчитися і у творчих спілок, які багато в чому ведуть перед у справі перебудови.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

* * *

З початку 70-х років в Одесі працює Республіканський системний семінар (під керівництвом доктора філософських наук, професора А. І. Уїомова). За цей час тут утворився чималий колектив дослідників, до якого входять філософи, математики, економісти, лінгвісти, працівники народного господарства. Усіх їх єднає інтерес до системного підходу і можливостей його застосування в розв'язанні теоретичних і практичних проблем. За півтора десятиліття на базі семінарських обговорень створено й видано понад 30 томів збірника «Системологія в Одесі», проведено кілька конференцій. Остання, всесоюзна, що відбулася 24—26 грудня 1986 р., була присвячена проблемам системного аналізу наукового знання.

Нещодавно відбулася структурна перебудова семінару, який працюватиме відтепер за чотирма головними проблемними напрямками: 1) філософські проблеми загальної теорії систем (ЗТС); 2) параметричні ЗТС та їх формалізація; 3) філософські основи мови термального опису; 4) формальний апарат цього опису.

Така перебудова дозволить інтенсифікувати розробку методології системних досліджень, загальної теорії систем, системного аналізу, дасть змогу більш продуктивно використовувати системний метод для розв'язання теоретичних і практичних проблем.

А. В. Сакал

* * *

В листопаді 1986 р. в Миколаєві відбувся семінар ідеологічних працівників міста і області, організований товариством «Знання» і присвячений теоретичним і методичним аспектам пропаганди рішень XXVII з'їзду КПРС. Обговорювались актуальні проблеми перебудови і прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Значну увагу було приділено висвітленню завдань вдосконалення процесів міжнаціонального спілкування та критичі їх буржуазних фальсифікацій. З доповідями і повідомленнями виступили викладачі вузів, партійні працівники області, вчені Інституту філософії АН УРСР.

О. І. Князєв

дови суспільної свідомості. Вчені-суспільствознавці покликані зробити свій вагомий внесок в теорію і практику перебудови. На це було прямо вказано січневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Нам належить піднести на якісно новий рівень активність усіх членів наукових співтовариств, подолати такий стан справ, коли розмови про перебудову ведуться лише з трибун на звітно-виборних зборах, а делегати, повернувшись додому, впадають в апатію, чекаючи, очевидно, що хтось із Києва зробить за них те, що вони мають здійснити самі. Перебудову треба починати з себе самого — це правило стосується однаковою мірою і республіканського, і обласних відділень та центрів, і кожного з нас.

На звітно-виборних зборах українських відділень ФТ СРСР і РСА було висунуто чимало перспективних ідей і слушних пропозицій щодо організації теоретичних і практичних конференцій, методсемінірів; проведення творчих конкурсів на кращі посібники і підручники, метод-розробки й комп'ютерні програми; обговорень новітньої літератури; систематичних виступів учених у пресі, по радіо й по телебаченню. Делегати розповіли також про значні труднощі з підготовкою філософських і соціологічних кадрів, з матеріально-технічним забезпеченням соціологічних лабораторій і служб, з добуванням статистичних даних. Виступи й пропозиції будуть докладно вивчені. Журнал планує проаналізувати їх — в редакційних статтях та інших матеріалах.

«Чого ми, «промислові соціологи», чекаємо від академічної науки?» — сказав у виступі на звітно-виборній конференції УВ РСА керівник республіканської секції промислової соціології, завідувач лабораторією профорієнтації і соціологічних досліджень ВО «Завод Арсенал» В. М. Воробйов. — Потрібна концепція перебудови».

«Чого ж ми чекаємо від філософів і соціологів республіки?» — запитаємо, скориставшись такою формою звертання. Що вони, виходячи з настанов партії (де, до речі, фундаментальні принципи цієї концепції вже ґрунтовно висвітлені), об'єднують свої зусилля і самі створюють для потреб республіки концепцію перебудови досліджень і викладання в галузі філософії і соціології — і не лише створюють, а й втілюють її в життя. Проблема стоїть сьогодні саме так, і ніяка «академічна наука» (або «вузівська» чи «галузева») не зробить цього за нас.

Якщо не я, то хто? Якщо не ми, то хто? Ці принципи питання висунути самою перебудовою і повною мірою стосуються й нас, філософів і соціологів України РР.

* * *

Молодіжна секція Львівського обласного відділення Філософського товариства СРСР працює з лютого 1982 р. Тема дослідницької роботи — «Марксистська концепція детермінації духовних процесів». Заняття відбуваються щомісяця. Вироблено такі постійні форми роботи: марксистські філософські читання (травень), ленінські читання (листопад), школа молодих філософів (квітень).

У 1986 р. робота секції була присвячена філософському осмисленню рішень XXVII з'їзду КПРС, завдань перебудови суспільного життя в країні. У березні 1986 р. відбулася конференція на тему «XXVII з'їзд КПРС про діалектику об'єктивного і суб'єктивного в соціальній діяльності», — у квітні — школа молодих філософів «Філософські проблеми в матеріалах XXVII з'їзду КПРС», у листопаді — ленінські читання, присвячені праці «Чергові завдання Радянської влади».

Наукові дослідження в зазначеному напрямі продовжені і в 1987 р. У березні намічено провести конференцію, на якій буде розглянуто зміст і соціальні функції інтегративних утворень свідомості, таких як переконання, ідеали, віра, соціальні почуття та ін. У квітні на заняттях школи молодих філософів відбудеться обговорення питань революційного характеру перебудови в країні. В лютому відбудеться «круглий стіл» за проблем далішої демократизації радянського суспільства.

В. Л. Петрушенко

* * *

Науковці відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР в Івано-Франківську і суспільствознавчих кафедр івано-франківських педагогічного, медичного інститутів та інституту нафти і газу здійснюють комплексні дослідження проблем підвищення ефективності атеїстичного виховання населення, підготовку і перепідготовку кадрів атеїстів.

Відділ наукового атеїзму, який здійснює координацію і методичне керівництво комплексним дослідженням, завершує роботу над темою «Проблема ефективності управління процесами подолання релігійних пережитків». З даної теми проведено конкретно-соціологічне інтерв'альне дослідження еволюції світоглядних, моральних і трудових орієнтацій сучасного віруючого. За його матеріалами підготовлено і надіслано об'єкту, миськомам і райкомам партії доповідні записки з рекомендаціями щодо підвищення ефективності атеїстичної роботи.

С. М. Возняк

В. З. Роговін

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО ГАРАНТОВАНОГО МІНІМУМУ ЖИТТЄВИХ БЛАГ

РОГОВІН Вадим Захарович — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Працює над соціальними проблемами розвитку радянського суспільства, теорії соціальної політики. Автор праць «Социальная политика в развитом социалистическом обществе» (М., 1980); «Вопросы социальной политики КПСС» (М., 1981; в соавторстве); «Общество зрелого социализма: социальные проблемы» (М., 1984), ряду статей в журналах «Вопросы философии», «Научный коммунизм», «Философская мысль» та ін.

У програмі КПРС, рішеннях XXVII з'їзду партії чітко визначено соціальні функції суспільних фондів споживання — пом'якшення об'єктивно неминучих за соціалізму відмінностей у матеріальному становищі окремих громадян, сімей, соціальних груп, вирівнювання соціально-економічних і культурних умов для виховання дітей, забезпечення однакового доступу членів суспільства до освіти і культури, полегшення життя тих, хто з різних причин потребує допомоги, одноразової або постійної, з боку суспільства¹.

Бажливою складовою частиною суспільних фондів споживання є життєві блага, розподілювані між усіма членами суспільства на безплатних або пільгових началах. Надання таких благ за своєю природою — це нормований розподіл, який виходить зі встановленої суспільством міри суспільно необхідних потреб, що вона підлягає обов'язковому задоволенню (нормативи забезпеченості житлом, обслуговування в медичних, дошкільних закладах та ін.). Сукупність цих соціальних норм або нормативів мінімальної забезпеченості утворює сферу соціальних гарантій соціалістичної держави.

У розгляді проблем удосконалення розподілу безплатних і пільгових благ недостатньо обмежуватись аналізом тільки витрат держави на експлуатацію житлового фонду, не компенсованих квартирною платою, і на утримання соціально-культурних закладів, які надають населенню безплатні і пільгові послуги. Аналогічну соціальну функцію виконують і капітальні вкладення, спрямовувані державою на будівництво житла і соціально-культурних закладів. Створення відповідних невиробничих фондів за своїм соціальним змістом має таке саме значення для забезпечення соціальних гарантій, як і поточні витрати держави на утримання житла, закладів охорони здоров'я, освіти та ін., які вбирає в себе категорія «суспільні фонди споживання». Тому в соціально-економічній літературі висувається пропозиція об'єднати в показнику «сукупні соціальні фонди» суспільні фонди споживання і невиробничі

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 181.

капітальні вкладення. Такий звідний показник дозволить повніше уявити справжній масштаб витрат держави на забезпечення безплатного або пільгового споживання населенням життєвих благ.

У цій статті, розглядаючи питання, пов'язані з функціонуванням і вдосконаленням механізмів розподілу і використання безплатних життєвих благ, ми матимемо на думці всю сукупність відповідних капітальних і поточних витрат держави.

Суспільні фонди споживання утворюють сферу гарантій радянської держави щодо тих потреб, міру і послідовності задоволення яких суспільство робить незалежними від соціально-економічної диференціації, зумовленої розподілом за працею і соціально-демографічними факторами. Іншими словами, задоволення цих потреб за рахунок суспільних фондів споживання покликане служити вирівнюванню соціальних відмінностей, ще наявних на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства. Відповідно до цього основний принцип удосконалення розподілу безплатних або пільгових життєвих благ полягає в забезпеченні представникам всіх соціально-класових, професійних, національних, територіально-поселенських, демографічних груп дедалі більшої рівності можливостей для піднесення освітнього і професійно-кваліфікаційного рівня, доступу до культурних цінностей, користування усупільненим житлом, рівноцінними послугами охорони здоров'я.

У сучасних умовах реалізація конституційного принципу справедливого розподілу суспільних фондів споживання передбачає гнучкіше поєднання платних і безплатних форм задоволення потреб у житті й соціальних послугах.

Актуальність такої постановки питання пов'язана насамперед з тим, що на сьогодні грошові витрати значної частини населення сягнули рівня, для якого характерна набагато вища, ніж у минулому, мінливість, так би мовити, еластичність, споживання. Вдосконалення системи безплатного обслуговування може бути ефективно здійснене, якщо воно органічно поєднуватиметься з розширенням можливостей витрачання коштів населення на задоволення потреб у відповідних благах понад установлені загальнообов'язкові нормативи.

Зростання всіх джерел споживання однаковими темпами неможливе, та й не раціональне — як з економічного, так і з соціального погляду. Протягом усієї соціалістичної фази комуністичної формації основним напрямом збільшення реальних доходів населення лишається пряме зростання грошових доходів, яке відбувається в результаті як підвищення оплати за працю, так і збільшення соціальних виплат на утримання дітей і непрацездатних. В умовах наявного й очікуваного зростання витрат держави на пенсійне забезпечення і цільові виплати сім'ям, котрі мають дітей, потрібно шукати шляхи зниження сукупного навантаження на суспільні фонди споживання, причому такі шляхи, які не порушували б, а зміцнювали принципи соціальної справедливості.

Важливе значення, на нашу думку, тут має встановлення на кожному етапі розвитку суспільства ретельно зважених співвідношень між соціальними гарантіями соціалістичної держави і соціально-економічними стимулами, котрі забезпечують заінтересованість працівників у високопродуктивній, суспільно корисній праці.

У соціалістичному суспільстві кількісна і якісна неоднорідність праці дістає відображення у відмінностях доходів, одержуваних за працею і, внаслідок цього, в нерівному споживанні платних благ, які є об'єктом вільного вибору через механізм реалізації грошових доходів. Посилення цієї стимулюючої функції матеріальної (грошової) винагороди за працю може бути здійснене найефективніше, якщо воно поєднуватиметься з повнішою реалізацією гарантуючої функції суспільних фондів споживання, котрі забезпечують кожному членові суспільства рівну з усіма іншими громадянами можливість задоволення ряду соціально найважливіших потреб (у житті, охороні здоров'я, суспільному вихо-

ванні дітей та ін.) на тому рівні, який визнається суспільством мінімально необхідним.

Узгодження виробництва і споживання за допомогою механізмів розподілу потребує постійного врахування динамічних зрушень у потребах широких мас трудящих. Зміни, що сталися останнім часом в ієрархії цінностей і змісті життєвих інтересів людей, виражаються, зокрема, в тому, що більша увага приділяється ними здоров'ю, використанню вільного часу, духовному зростанню, вихованню дітей. Такі зміни в ціннісних орієнтаціях породили і чимало проблем. На XXVII з'їзді КПРС підкреслювалось, що потреби населення в житлі, кваліфікованій медичній допомозі, організованому відпочинку і дошкільному вихованні дітей задовольняються ще явно недостатньо².

У сучасних умовах задоволення всього комплексу названих потреб забезпечується значною мірою за рахунок суспільних фондів споживання. Соціальні проблеми, що виникають тут, мають причини як економічного (обмеженість ресурсів суспільства), так і соціально-психологічного характеру. Останніми роками великого поширення набув стереотип, згідно з яким безплатне надання життєвих благ нібито органічно притаманне соціалізму: користування ними, мовляв, — невід'ємне право громадян, аж ніяк не пов'язане з їхнім внеском у суспільне виробництво. Відсутність на сьогодні єдиних принципів, чітко встановлених нормативів у розподілі безплатних і пільгових благ, з одного боку, підтримує цю психологічну установку — вбачати в користуванні зазначеними благами спосіб задоволення потреб, не оплачуваний жодними трудовими зусиллями. З другого боку, виникає особлива вразливість населення щодо будь-яких виявів нерівності в розподілі таких благ.

У соціалістичному суспільстві найважливіші соціальні потреби (наприклад, в освіті, охороні здоров'я та ін.) майже повністю задовольняються через систему безплатного обслуговування (хоча й існують деякі цілком правомірні винятки — платні підготовчі курси при вузах і курси для вивчення іноземних мов, госпрозрахункові лікувально-поліклінічні заклади та ін.). Інші потреби (в житлі, санаторно-курортному й туристичному обслуговуванні) для одних категорій населення задовольняються на безплатній або пільговій основі, для інших — на платній (державне, кооперативне й індивідуальне житло, безплатні, пільгові й придбані за кошту вартість путівки). Наявна система задоволення даних потреб склалась ще в 30-ті роки і відтоді мало змінилась, хоча за минулі десятиліття в декілька разів зросли грошові доходи населення і набагато поліпшилась якість відповідних життєвих благ.

За загального зростання надходжень із суспільних фондів споживання в сучасних умовах зберігаються, а в ряді випадків відтворюються, істотні відмінності між окремими категоріями населення за ступенем доступності тих чи тих безплатних і пільгових благ і послуг. Ці відмінності, що породжують соціально виправдану диференціацію в життєвому становищі різних категорій населення, в основному зумовлені двома групами факторів: 1) нерівномірністю в розподілі соціальних благ між різними регіонами і поселеннями і 2) відомчими принципами формування й використання суспільних фондів споживання. Подолання суперечностей і диспропорцій, які виникають внаслідок цього, потребує істотної перебудови управління соціальною інфраструктурою, тобто системою установ, організацій і об'єктів, що служать задоволенню соціально-побутових і соціально-культурних потреб населення³.

Нерівномірність у розподілі безплатних і пільгових благ, котра виявляється в територіально-поселенському розрізі, виражається в іс-

² Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Там же. — С. 57—59.

³ У даній статті розглядаються ті елементи соціальної інфраструктури, які утворюють систему безплатного і пільгового особистого і колективного споживання.

тотних відмінностях між містом і селом, великими і малими містами, різними економічними районами країни за ступенем забезпеченості впорядкованим житлом, дошкільними і культурними закладами, послугами охорони здоров'я та ін. Відставання породжує тут за інших однакових умов відтік населення в центри з розвинутішою системою обслуговування, продукує інші негативні економічні і соціальні наслідки.

Для виправлення становища у дванадцятій п'ятирічці будівництво житла й об'єктів соціально-культурного комплексу здійснюватиметься випереджаючими темпами в сільській місцевості, а також у північних і східних районах країни. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» записано: «Забезпечити пріоритетне виділення державних капітальних вкладень на житлове і соціально-культурне будівництво в новоосвоюваних районах, особливо в районах Півночі, Сибіру і Далекого Сходу.

Здійснити заходи щодо збільшення будівництва житла в сільській місцевості»⁴. Ці напрями соціальної політики сприятимуть закріпленню трудових ресурсів на селі і в районах нового освоєння, рухові міграційних потоків, відповідному раціональному розміщенню продуктивних сил, і тим самим — піднесенню ролі суспільних фондів споживання в розв'язанні виробничих і соціально-демографічних проблем.

Разом з тим важливо підкреслити, що відтворенню і закріпленню зазначених соціально-територіальних відмінностей «сприяє» переважання галузевого принципу управління соціальною інфраструктурою над територіальним і програмно-цільовим, яке склалось історично. В умовах різної галузевої спеціалізації регіонів значні міжгалузеві відмінності в асигнуваннях на розвиток соціальної інфраструктури зумовлюють істотний розрив з таких показників, як забезпеченість житловою площею, лікарнями, культурними і дошкільними закладами та ін.

Відмінності в рівні і якості задоволення потреб на безплатній або пільговій основі виявляються не тільки в територіальному та галузевому розрізах. Соціологічні дослідження свідчать і про інші порушення принципу, згідно з яким надання відповідних життєвих благ має бути орієнтоване на зменшення диференціації в життєвому становищі різних соціальних груп і категорій сімей. Так, наприклад, дослідженнями, проведеними ІСД АН СРСР, виявлено, що частка дітей, охоплених яслами і дитячими садками, збільшується мірою зростання освітнього рівня батьків⁵. Ці дані, підтверджені й іншими дослідженнями, показують певну нерівномірність у використанні різними професійно-кваліфікаційними групами однієї з найважливіших пільг, що надаються за рахунок суспільних фондів споживання.

Певні деформації в розподілі спричиняються відсутністю чіткого регламентованого порядку та єдиної міри в наданні безплатних і пільгових життєвих благ, що створює соціально не виправдану нерівність у задоволенні потреб за рахунок суспільних фондів споживання. Причому, вибірккові обстеження, здійснені ЦЕМІ АН СРСР наприкінці 60-х та в 70-х роках, виявили, що навіть у межах одного міста групи з вищим рівнем доходу часто-густо користуються цими благами більшою мірою, ніж низькодоходні категорії населення. Наприклад, охоплення дошкільними закладами дітей у малозабезпечених сім'ях становило 48,2%, а у високозабезпечених — 91,6%, охоплення позашкільними заняттями учнів — відповідно 20,1 і 34%, піонерськими таборами і дитячими санаторіями — 11 і 14,2%, будинками відпочинку і санаторіями осіб, старших за 16 років, — 4,1 і 14,6%.

⁴ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 375.

⁵ Див.: Потребности, доходы, потребление: Методология анализа и прогнозирования народного благосостояния.— М., 1979.— С. 117.

Дані тих же обстежень свідчать про те, що диференціація сімей щодо житлових умов істотно перевищує їх відмінності за рівнем доходів і виходить за межі, які могли б вважатись обґрунтованими відповідно до відмінностей у величині й складі сімей. У групах з вищим рівнем доходів (у розрахунку на одного члена сім'ї) вища частка сімей, котрі проживають у будинках державного житлового фонду, а також займають окрему квартиру⁶. Така диференціація різних категорій населення за ступенем реальної забезпеченості безплатними і пільговими життєвими благами суперечить функціональному призначенню суспільних фондів споживання, які мають надавати всім категоріям населення рівні можливості у використанні соціальних гарантій, зменшувати в деяких важливих сферах соціального життя диференціацію споживання, пов'язану з розподілом за працею.

Проте обсяг грошових витрат населення на задоволення зростаючих потреб у житлі й соціально-культурних послугах поки що незначний, оскільки частка платних послуг у цих сферах замала. В 70-х роках процент платних послуг становив у житловому господарстві 37, у галузі культури й мистецтва — 26, у сферах освіти, охорони здоров'я і фізичної культури — 5—6%⁷. За наступні роки співвідношення між платними і безплатними суспільно організованими послугами практично не змінилось.

Неможливість реалізувати через суспільно організовані канали зароблені кошти для задоволення потреб у поліпшенні житлових умов, організованого відпочинку та ін. деформує структуру споживання двоюким чином: 1) трудящі mimoхить змушені вдаватись до сфери неорганізованого розподілу, щоб придбати відповідні життєві блага, що об'єктивно призводить на протилежному полюсі — стихійно формованої приватної пропозиції — до розростання практики здобування нетрудових доходів; 2) частина грошових доходів населення, котра у вілрегульованих умовах попиту і пропозиції могла б витрататись на задоволення настійних, соціально значущих потреб, йде на алкогольні напої, на придбання коштовних предметів розкошу та інших елементів «престижного споживання».

Приблизно однакові з темпами зростання оплати за працею темпи приросту витрат у розрахунку на душу населення на житлове будівництво, охорону здоров'я, організований відпочинок та ін., які усталились в останні 15—20 років, одним із своїх наслідків мають систематичне відставання розвитку соціальної інфраструктури від соціальних запитів трудящих. Подолання цього відставання неможливе за збереження в основному безплатних форм надання відповідних життєвих благ. Більше того, їх збереження вступає в суперечність із зростаючою потребою членів суспільства в наданні їм як споживачам свободи вибору. Отже, доцільно зробити гнучкішою всю систему соціальних гарантій у сфері розподілу і споживання, привести її у відповідність із зрослим рівнем грошових доходів населення.

Успішне проведення соціальної політики, спрямованої на дальше підвищення добробуту і поліпшення умов життя радянських людей, передбачає як один із діючих механізмів розв'язання проблем розподілу життєвих благ розширення практики залучення коштів населення для поліпшення житлових і культурно-побутових умов, дозвілля, туризму та для інших цілей⁸. Таке розширення каналів докладання коштів населення видається найраціональнішим і соціально справедливим, якщо воно базуватиметься на встановленні її наступному зростанні єдиної

⁶ Див.: Высшая школа как фактор изменения социальной структуры развитого социалистического общества.— М., 1978.— С. 82.

⁷ Див.: Майер В. Ф. Уровень жизни населения СССР.— М., 1977.— С. 53; Ракитский Б. В. Стратегия благосостояния.— М., 1983.— С. 109.

⁸ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.).— С. 182.

соціальної норми в розподілі безплатних життєвих благ. Цей висновок може бути підкріплений запропонованим у вітчизняній соціально-економічній літературі положенням про необхідність введення в практику державного планування показників, які характеризують соціально гарантований рівень забезпеченості населення благами, котрі надаються на безплатній або пільговій основі відповідно до загальнодержавних принципів⁹. Дані показники, які мають уводитись у строго централізованому порядку, визначатимуть законодавчо закріплений на кожному етапі розвитку країни і послідовно зростаючий мірою збільшення економічних можливостей суспільства соціально необхідний мінімум задоволення потреб у житлі, медичному, санаторно-курортному та іншому обслуговуванні, який характеризує якісні й кількісні параметри безплатного споживання відповідних соціальних благ. Установлення єдиного для всіх членів суспільства рівня задоволення потреб на безплатній основі передбачає, що всі життєві блага, котрі перевищують цей гарантований суспільством рівень, кожна працездатна людина має здобувати на загальнообов'язковій платній основі, за рахунок коштів, зароблених власною працею. Забезпечення рівної доступності соціальних благ однакової якості для всіх членів суспільства повинне, отже, поєднуватись із послідовним проведенням принципу платності за користування відповідними життєвими благами понад єдину соціальну норму.

У соціалістичному суспільстві наявна об'єктивна суперечність між реалізацією гарантуючої функції суспільних фондів споживання, покликаних забезпечувати всім членам суспільства рівний доступ до безплатних життєвих благ, і реалізацією купівельної спроможності трудящих. Засобом розв'язання зазначеної суперечності є встановлення нових відношень між оплатою за працею і безплатними благами, які надаються за рахунок суспільних фондів споживання, що передбачає чітке розмежування функцій цих двох каналів соціалістичного розподілу.

На наш погляд, відмінності в кількісних і якісних результатах праці мають відображатись виключно в заробітній платі та інших видах грошової винагороди. Неоднаковий рівень останньої є однією з причин нерівності в користуванні негарантованими життєвими благами. Поліпшення умов для повноцінної реалізації грошових доходів трудящих через суспільно організовані канали становитиме хоча й не прямий, але вельми важливий стимул, який підвищить їхню матеріальну заінтересованість у результатах трудової діяльності і тим самим активізує їхні зусилля у сфері суспільного виробництва.

Важливо підкреслити, що посилення стимулюючої функції матеріальної (грошової) винагороди за працю і розширення свободи вибору у сфері споживання здійснюються тим повніше, чим послідовніше проводиться принцип рівності соціальних гарантій. Іншими словами, всім членам суспільства має надаватись соціально гарантований мінімум життєвих благ у натуральній формі, а переваги в споживанні мають бути безпосередньо пов'язані з трудовим внеском працівників, відображенням у рівні його заробітної плати.

Конкретні показники соціально гарантованого мінімуму життєвих благ, які надаються безплатно, мають становити необхідну «точку відліку» для визначення шляхів підвищення забезпеченості такими благами за рахунок суспільних фондів споживання. Потрібно відзначити, що по всіх напрямках соціальної політики, пов'язаних із регулюванням грошових доходів населення, виразно простежуються шляхи підвищення соціально гарантованих мінімумів. За останні 30 років мінімум заробітної плати підвищувався чотири рази.

В результаті здійснення державних соціальних заходів зростають і мінімальні розміри виплат із суспільних фондів споживання у формі пенсій, допомоги, мінімальної тривалості щорічно оплачуваної відпустки

⁹ Див.: Социальные аспекты распределительной политики.— М., 1984.— С. 96.

та ін. У тих же сферах, де життєві блага надаються на безплатній або пільговій основі, відсутні чітко регламентований порядок розподілу цих благ і конкретні показники соціально гарантованого мінімуму, на користування яким має право кожний громадянин країни. Це ускладнює проведення комплексної соціальної політики, спрямованої на підвищення мінімального рівня забезпеченості всіх членів суспільства як у грошовій, так і в натуральній формі.

Установлення певного порядку в розподілі, за якого життєві блага понад єдину соціальну норму одержуються за плату, безперечно, сприятиме зміцненню соціально виправданого прагнення громадян споживати життєві блага в більшій кількості і вищій якості. Гадаємо, що такий порядок дасть можливість усунути необґрунтовані претензії на користування безплатними благами в розмірах, що перевищують міру їх споживання рештою членів суспільства, забезпечити справедливую диференціацію в споживанні, яка ґрунтуватиметься на повнішому використанні підойм зростання продуктивності праці, котрі містяться в принципі розподілу за працюю.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що діалектика дальшого вдосконалення розподільного процесу полягає: а) в одночасному розширенні платних і безплатних форм задоволення потреб; б) в одночасному посиленні регулюючої ролі держави у сферах розподілу і споживання та в розширенні свободи споживацького вибору. Поліпшення роботи суспільно організованих каналів витрачання коштів населення, усуваючи умови для виникнення стихійних перерозподільних процесів, збільшить надходження цих коштів у розпорядження держави, яка дістане можливість спрямувати їх на прискорений розвиток галузей невиробничої сфери, підвищення заробітної плати працівникам цих галузей та ін. Тим самим розшириться матеріальна база для здійснення соціальних програм, що включають стає зростання соціально гарантованого мінімуму в цих сферах.

Єдині принципи надання соціальних благ із суспільних фондів споживання також виключають соціально не виправдані відомчі й посадові переваги в безплатному обслуговуванні та користуванні державним житлом. Це передбачає насамперед ліквідацію наявних міжвідомчих відмінностей у можливостях задоволення потреб на безплатній і пільговій основі. В сучасних умовах відпадає необхідність у додержанні притаманних періодові індустріалізації соціально-економічних пріоритетів і в здійсненні зумовлених ними соціальних заходів¹⁰. Передусім це стосується, на наш погляд, усталеного в роки індустріалізації поділу галузей на більш і менш «важливі». Такий поділ і пов'язане з ним пріоритетне стимулювання працівників зжили себе. Вираженням «пом'якшення» відомчої диференціації в розподілі нині є скорочення міжгалузевих розривів у заробітній платі, котре, однак, поки ще не супроводиться зменшенням відмінностей між підприємствами і галузями у використанні суспільних фондів споживання. Навпаки, останніми десятиліттями посилилась неоднорідність у структурі суспільних фондів споживання, значна частина яких формується за рахунок коштів підприємств, організацій, установ і колгоспів. Зміна співвідношення між суспільними фондами, котрі витрачаються централізовано і децентралізовано, відбувається в бік збільшення нецентралізованих джерел, питома вага яких у загальному обсязі суспільних фондів споживання неухильно зростає, стягнувши нині приблизно 30%¹¹. Оскільки соціальні виплати із суспільних фондів, а також витрати на освіту фінансуються майже виключно з державного бюджету, то частка відомчих фондів

¹⁰ Микутьський К. И. Социально-экономическая политика в социалистическом обществе.— М., 1978.— С. 6.

¹¹ Дня.: Саркисян Г. С. Программа повышения благосостояния человека.— М., 1981.— С. 43.

у забезпеченні утримання житла і соціально-культурних закладів виявляється ще вищою.

Переважаання відомчо-галузевого підходу до розвитку соціальної інфраструктури виражається в тому, що значна частина основних невиробничих фондів закріплена за окремими підприємствами, які утримують на своєму балансі безліч житлових, культурних, комунальних і побутових об'єктів. У 70-ті роки промисловим підприємствам і галузевим міністерствам належало понад половину площі житлових будинків і 20—30% потужностей комунальних підприємств. Ними вносилося 70% усіх асигнувань на житлове будівництво, 65% — на будівництво дитячих ясел і садків і 30% — на розвиток медичних закладів¹².

Наявний порядок фінансування житлового і соціально-культурного будівництва за галузевим принципом призводить до того, що розвиток матеріальної бази соціальної сфери у містах і регіонах здійснюється вельми складними шляхами. Для даних цілей використовуються асигнування, котрі виділяються союзними і республіканськими міністерствами і відомствами, фонди житлового будівництва і соціально-культурного розвитку підприємств, кошти місцевих органів управління, які надходять із державного бюджету, та ін. Нескоординованість в управлінні цими джерелами призводить до того, що формування пропорцій між розвитком виробництва і соціальної інфраструктури, а також між різними елементами невиробничої сфери відбувається в кожному місті й області по-різному, а в масштабах суспільства — багато в чому стихійно. Наслідком цього є слабка узгодженість планування, проектування і будівництва виробничих зон, житлових будинків і соціально-культурних об'єктів, з чим пов'язані зміни генеральних планів розвитку міст і погіршення їх просторово-архітектурної організації, диспропорції між зростанням виробничих потужностей і розвитком соціальної сфери.

Покладення на підприємства, міністерства і відомства не властивих їм соціальних функцій, котрі набагато ефективніше могли б виконуватись загальнодержавними і галузевими органами управління, призводить до серйозних економічних і соціальних втрат. Галузеві міністерства і відомства розв'язують сьогодні такі далекі від виробництва питання, як будівництво й утримання житла, дитячих закладів, об'єктів комунального і культурно-побутового призначення, міського пасажирського транспорту та ін. При цьому спостерігається підвищене витрачання коштів на будівництво й експлуатацію об'єктів соціальної інфраструктури. Вельми поширена також практика покриття витрат і збитків від утримання даних об'єктів за рахунок основної господарської діяльності підприємств і об'єднань.

Важливою проблемою вдосконалення соціальних розподільних механізмів є ліквідація значного розриву у забезпеченості матеріальними і фінансовими ресурсами між «багатими» міністерствами і підприємствами, які дбають передусім про розв'язання виробничих завдань і підпорядковують цим завданням свою діяльність у соціальній сфері, і місцевими органами управління, покликаними стежити за комплексним розвитком підлеглої їм території. У питаннях розвитку соціальної інфраструктури, благоустрою та ін. територіальним органам управління нерідко доводиться виступати в ролі «прохачів» перед зазначеними підприємствами і організаціями вищестоящего підпорядкування.

Відомчий розподіл ресурсів на будівництво й утримання об'єктів невиробничої сфери активно обстоюють багато господарських керівників, які вважають його одним з найефективніших напрямів соціального розвитку трудових колективів. У практиці господарювання багатьох підприємств забезпечення такими життєвими благами, як житло, будинки відпочинку, пансіонати, піонерські табори, за пільговими нормами вважається важливим засобом матеріального заохочення праців-

¹² Белов А. Г., Соколов А. Н. Новый этап развития социального планирования // Социол. исслед.— 1981.— № 2.— С. 35.

ників. Така практика теоретично закріплюється в працях ряду економістів і соціологів. Некритично розглядаючи її загалом, у тому вигляді, як вона склалась нині, вони вбачають у ній важливу ланку в розширенні господарської самостійності підприємств і об'єднань. Насправді питання про відомчий розподіл невикробничих капітальних вкладень і безплатних життєвих благ не має стосунку до практичних завдань, пов'язаних із розширенням самостійності підприємств у виробничій сфері.

У деяких працях економістів і соціологів пропонується ще більше розширити практику, за якої розподіл соціальних благ здійснюється в двох формах. З одного боку, ці блага надаються працівникові через канали держбюджетного фінансування (за нижчими щодо кількості і якості нормами), а з другого — через відомчі канали (за вищими нормами). Так, наприклад, нині в дошкільних закладах загальнодержавної системи освіти і системи охорони здоров'я перебуває менше половини всіх дітей, охоплених яслами і дитячими садками. Решта — в дитячих закладах, які входять до системи різних міністерств і відомств, котрі мають значно більші можливості для надання додаткових дотацій на оплату персоналу, харчування та інші види обслуговування дітей. Якщо в середньому на утримання однієї дитини в дошкільному закладі витрачається 40—47 крб., то в деяких яслах і дитсадках, котрі належать підприємствам і відомствам, ці витрати перевищують 100—120 крб.

Відмінності між підприємствами, розташованими на одній і тій самій території, у розмірах коштів, які виділяються на будівництво й утримання об'єктів невикробничої інфраструктури в розрахунок на одного працівника, залежать не тільки від специфіки галузі (що в деяких випадках може бути виправдано підвищеною інтенсивністю праці, її менш сприятливими умовами та ін.), але й від масштабів підприємства, рівня його технічної оснащеності та ін. Великі підприємства мають більші можливості в утворенні колективних заохочувальних фондів, тому тут витрати на соціально-побутові й культурні потреби в розрахунок на одного працівника значно вищі, ніж на невеликих підприємствах. Якщо заводи союзного підпорядкування мають власний житловий фонд, медико-санітарні служби, спортивні комплекси, санаторії і пансіонати, піонерські табори, то розташовані поряд із ними підприємства меншого масштабу всього цього, як правило, не мають. Нерівномірність у розподілі багатьох життєвих благ, яка залежить від економічних можливостей підприємств і галузевих міністерств, відтворює соціально не обґрунтовану диференціацію, за якої ступінь реального користування працівником (а іноді й членами його сім'ї) безплатними або пільговими життєвими благами виявляється зумовленим просто його належністю до того чи того підприємства, установи або галузевої системи. В результаті трудящі, які проживають в одному й тому самому місті й мають приблизно однакові умови праці, але зайняті на різних підприємствах, потрапляють в істотно нерівні соціально-побутові умови.

Часто-густо на підприємствах, що інституціонально належать до структури «багатшого» міністерства або відомства, не дуже ефективно, а то й просто погано працюючі члени колективу дістають доступ до вищого рівня життєвих благ, ніж ті, хто працює добре на аналогічних підприємствах, які з тих або тих причин не зуміли створити «свою» розвинуту соціальну інфраструктуру.

Надання додаткових побутових пільг і переваг виступає стимулом залучення робочої сили на певне підприємство, але не фактором заохочення реального трудового внеску працівника. Між тим головне завдання стимулювання трудової активності на нинішньому етапі полягає, як відомо, в знаходженні й розвитку форм такого заохочення. Наявність у розпорядженні підприємств «своїх» об'єктів соціальної інфраструктури також зовсім не завжди забезпечує закріплення працівників, зате

може породжувати утриманські настрої і здирницькі тенденції. Надання безплатних і пільгових життєвих благ з різних джерел і за різними нормами утруднює ефективний контроль за їх використанням, полегшує одержання окремими особами державного житла, безплатних путівок у кращі оздоровчі заклади часом без усякого зв'язку з їхнім реальним трудовим внеском.

У деяких галузях (особливо невиробничих) «свої» фонди житлового будівництва і соціально-культурних заходів відсутні або вкрай обмежені. Ці, як і ряд інших факторів, істотно ускладнюють рівномірне забезпечення підприємств і установ трудовими ресурсами. Тут дається взнаки і невідповідність трудової «завантаженості» працівників розмірам матеріальної винагороди і одержуваних пільг. Так, працівники відомчих закладів обслуговування, як правило, маючи менше трудове навантаження, нерідко одержують вищу заробітну плату порівняно з працівниками тієї ж професії і кваліфікації, зайнятими в аналогічних закладах, які фінансуються з державного бюджету. Вагомою причиною до їхнього доходу виявляються і додаткові пільги (надання відомчого житла, путівок у відомчі оздоровчі заклади та ін.). Таке становище, котре по суті означає порушення принципу рівної винагороди за рівну працю, зумовлює підвищену плінність кадрів у соціально-культурних закладах, підвідомчих місцевим Радам, породжує труднощі в комплектуванні їх кваліфікованим персоналом.

Необхідною умовою подолання всіх зазначених суперечностей і диспропорцій є усунення відомчих тенденцій у розвитку соціальної інфраструктури. Відомчість, яка ставить серйозні перепони і на шляху підвищення ефективності використання виробничих ресурсів, абсолютно неприйнятна у сфері соціальних відносин. Ліквідацію невиправданої диференціації в доступі трудящих і членів їхніх сімей до суспільних фондів споживання, котра історично склалась на базі відомчості, треба розглядати як важливий елемент лінії на послідовне здійснення принципів соціальної справедливості.

У резолюції XXVII з'їзду КПРС на Політичну доповідь ЦК КПРС поставлено завдання забезпечити максимальне поєднання галузевого і територіального управління господарством, комплексний економічний і соціальний розвиток республік і регіонів, дальше розширення прав республіканських і місцевих органів, у тому числі — в керівництві соціальною інфраструктурою. Послідовна реалізація цієї лінії передбачає концентрацію в руках місцевих Рад усіх основних невиробничих фондів і асигнувань на розвиток соціальної інфраструктури, в тому числі коштів підприємств, об'єднань, організацій і радгоспів. Це дозволить забезпечити всім жителям територіально-адміністративної спільності реальні можливості рівного доступу до благ колективного користування.

Лінія на підвищення ролі місцевих Рад народних депутатів у фінансуванні, будівництві й експлуатації соціальної інфраструктури є вельми важливою і своєчасною. Але потрібно, щоб місцеві Ради не обмежувались міркуваннями сьогодення, бачили перспективу розвитку свого регіону, співвідносили його інтереси і потреби з інтересами і потребами суспільства. В. І. Ленін свого часу особливо наголошував на рішучій боротьбі проти відомчих, місницьких, а фактично — егоїстичних інтересів, що ставляться вище за інтереси суспільства.

Розпочатий у нинішньому десятилітті перехід від реалізації окремих соціальних заходів до розроблення і здійснення комплексних цільових загальнодержавних і регіональних соціальних програм потребує розширення ресурсної бази програмно-цільового і територіального планування, більшої централізації ресурсів для розв'язання великомасштабних соціальних завдань.

Заміна відомчого принципу управління невиробничою сферою територіальними і програмно-цільовими методами управління означає піднесення централізуючої ролі загальнонародної соціалістичної держа-

ви, її органів (Держплану СРСР, міністерств охорони здоров'я, культури та ін.), які відповідають за виконання загальнодержавних цільових програм і реалізують їх через підпорядковані їм органи, котрі входять до системи планування й управління на місцях. На цьому шляху може бути досягнуте комплексне управління соціальними процесами, створення єдиних, вільних від відомчих бар'єрів, загальнодержавних систем охорони здоров'я, дошкільного виховання, організованого відпочинку, культурного обслуговування, єдиної загальнодержавної системи розподілу житлової площі.

Посилення територіального принципу в соціальному плануванні і централізація управління соціальною інфраструктурою дозволять цілеспрямовано перерозподіляти відповідні ресурси, наприклад, на користь районів нового освоєння, де надання безплатних і пільгових благ (зокрема житла) за вищими нормами соціально виправдане як необхідна пільга, компенсація за побутові труднощі, що супроводять освоєння нових територій. Як показує нагромаджений тут досвід, замість планування «від досягнутого» правильніше робити ретельний аналіз соціального розвитку всіх регіонів країни і на його основі, з урахуванням кліматичних, економічних, національних та інших особливостей, розробляти перспективні й річні плани, виділяти відповідні ресурси. Таке планування має стати надійним інструментом у здійсненні принципу соціальної справедливості.

Соціологічні дослідження свідчать про різке підвищення останніми роками вимог до виробничих умов, стимулююче значення яких нині зіставне із стимулюючим значенням заробітку і змісту праці. Це пояснюється істотним відставанням змін в умовах праці від величезних зрушень у поліпшенні побутових умов населення. Тому в соціологічній літературі відзначається необхідність налагодження змагання між підприємствами за робочу силу не у сфері інфраструктури, а у виробничій сфері на основі послідовного поліпшення умов праці і виробничого побуту¹³. Що ж до соціальної інфраструктури, то управління її розвитком доцільно цілком передати у відання місцевих Рад. Для цього важливо розробити чітко встановлений порядок, за якого галузеві міністерства роблять обов'язкові відрахування в місцевий бюджет пропорційно чисельності працівників, зайнятих на підвідомчих їм підприємствах даного регіону. Тим самим матеріальні можливості місцевих Рад, покликаних виступати головною силою комплексного економічного і соціального розвитку територіально-адміністративних спільностей, міцно пов'язуватимуться з результатами роботи підприємств, розташованих на цих територіях.

У віданні підприємств і об'єднань доцільно зберегти лише ті об'єкти соціальної інфраструктури, функції яких безпосередньо пов'язані із забезпеченням нормального перебігу виробничого процесу, насамперед — у галузях із шкідливими і важкими умовами праці (наприклад медичні служби і санаторії-профілакторії).

Три розглянуті аспекти соціальної політики — встановлення єдиних соціально-економічних меж між платним і безплатним задоволенням низки першорядних життєвих потреб, ліквідація соціально не обґрунтованих відомчих пільг і переваг у наданні безплатних життєвих благ і посилення територіального та програмно-цільового принципів у соціальному плануванні — нерозривно пов'язані між собою.

У концепції соціально гарантованого мінімуму діалектично поєднуються дві сторони соціалістичного розподілу: розширення соціальних гарантій і посилення стимулюючого впливу на трудову активність громадян. Посилення гарантуючої функції пільг, які надаються всьому населенню, забезпечує поступове вирівнювання умов для розвитку особи незалежно від її належності до тієї чи тієї соціальної групи, а платність

¹³ Див.: Баранов А., Ядов В. Городской образ жизни как объект планирования // Обществ. науки. — 1981. — № 1. — С. 72.

благ і послуг понад ці пільги стимулює трудові зусилля в суспільному виробництві.

Встановлення єдиної, рівної для всіх громадян соціальної норми доступу до безплатних життєвих благ при послідовному проведенні платності за користування життєвими благами понад цю норму не означає «зрівнялівки» у сфері розподілу і споживання. Навпаки, даний розподільний механізм, який усуває соціально не виправдану диференціацію у користуванні безплатними і пільговими життєвими благами, дає можливість значною мірою звужити сферу розподілу, не пов'язану з працею. Проведення такої соціально-розподільної політики спрямоване на вдосконалення розподільних механізмів, у кінцевому ж підсумку — на утвердження в суспільстві такої моделі споживання, за якої «суспільні відношення людей до їх праці і продуктів їх праці» виступатимуть «прозоро ясними як у виробництві, так і в розподілі»¹⁴.

Відображуване у планових показниках зростання соціально гарантованого мінімуму забезпеченості безплатними благами мірою здійснення нових державних централізованих заходів (наприклад збільшення норм житлової площі, яка безплатно надається державою) сприятиме дальшому піднесенню життєвого рівня кожної радянської сім'ї. Такий напрям соціальної політики передбачає і зростання соціальної задоволеності всіх категорій населення, зміцнення в свідомості радянських людей почуття соціальної впевненості і соціальної справедливості як непокінчених основ, на яких стоїть соціалістичний спосіб життя.

Проведення активної соціальної політики висуває на сучасному етапі нові, підвищені вимоги до діяльності кадрів. «Само життя поставило вимогу про те, щоб інтереси людини було взято за основу діяльності керівних кадрів, а вміння розв'язувати соціальні питання стало одним з головних критеріїв їх ділової і політичної зрілості»¹⁵.

Тільки за цієї умови ми можемо досягти корінної перебудови соціальної сфери, дедалі повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей.

* * *

В программе КПСС, решениях XXVII съезда КПСС четко определены социальные функции общественных фондов потребления — смягчение объективно неизбежных при социализме различий в материальном положении отдельных граждан, семей и социальных групп. В социалистическом государстве общественные фонды потребления образуют область гарантий в отношении тех потребностей, меру и последовательность удовлетворения которых общество делает независимым от социально-экономической дифференциации населения, обусловливаемой распределением по труду и социально-демографическим факторам. В настоящее время реализация принципа справедливого распределения общественных фондов потребления предполагает дальнейшее совершенствование распределительных механизмов, в частности решение проблем социально гарантированного минимума жизненных благ. В предлагаемой в статье концепции социально-гарантированного минимума диалектически сочетаются две стороны социалистического распределения: расширение социальных гарантий и усиление их стимулирующего воздействия на трудовую активность граждан. Усиление гарантирующей функции льгот, предоставляемых всему населению, обеспечивает постепенное выравнивание условий для развития личности, независимо от ее принадлежности к той или иной социальной группе, а платность благ и услуг сверх этих льгот стимулирует трудовые усилия в общественном производстве.

¹⁴ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 87.

¹⁵ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії: Доп. на пленумі ЦК КПРС, 27 січ. 1987 р. // Рад. Україна. — 1987. — 28 січ.

М. К. Ярве

КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ЕСТОНСЬКОЇ РСР: ДОСВІД ПОБУДОВИ ТИПОЛОГІЇ

ЯРВЕ Малле Кристьянівна — науковий співробітник Інституту історії АН Естонської РСР. Галузь наукових інтересів — соціологія культури. Автор монографії «Культурная деятельность населения (по материалам Эст. ССР)» (Таллин, 1985). Співатор книг «Семья и культура» (Таллин, 1985), «Социологические очерки о Советской Эстонии» (Таллин, 1979) та ін. В нашому журналі друкується вперше.

На сучасному етапі розвитку соціалізму зростає актуальність дослідження соціо-культурних процесів. Це зумовлюється насамперед орієнтацією нашої економіки на інтенсивні фактори розвитку, серед яких один із найважливіших є піднесення культурного рівня трудящих. У кінцевому підсумку важливість вивчення культурної діяльності полягає в тому, що сфера культури є могутнім засобом формування розумних потреб, духовного обличчя людини, становлення гармонійної особистості.

Культурна діяльність — надзвичайно широке і багатогранне явище¹. У цій статті вона розглядається як така діяльність людини в освоєнні й створенні цінностей духовної культури, яка охоплює різновиди споживання культури і самодіяльної творчості, а також неухильне професіональне і громадсько-політичне самовдосконалення, дальший всебічний розвиток особи.

Об'єктом нашого аналізу є доросле трудове населення Естонської РСР. Як емпіричний матеріал використовуються в основному дані репрезентативного соціологічного дослідження зайнятого населення республіки. Хоча це дослідження проведене сектором соціалістичного способу життя Інституту історії АН Естонської РСР в 1978 році, його результати й сьогодні становлять значний інтерес для теоретичного узагальнення.*

Типологічна характеристика споживача культури. Навіть найдокладніше перелічення багатьох показників культурної діяльності не дає цілком узагальненого, а головне, комплексного уявлення про рівень і спрямованість культурної діяльності розглядуваного соціуму. Виникає потреба застосування багатомірного показника культурної діяльності, який урахує водночас внутрішні взаємозв'язки всіх елементів цієї діяльності, а тим самим гармонійність структури культурних інтересів. Не можна не погодитися з тим, що гармонійність культурної діяльності виражається насамперед: у єдності інтенсивного засвоєння цінностей культури і участі в їх створенні; у різнобічності культурної діяльності, широті діапазону різних занять; у поєднанні широти діапазону куль-

¹ Докладніше про культурну діяльність як соціальне явище див., напр.: Культурная деятельность (опыт социологического исследования) / Под ред. Л. Н. Кога-на.— М., 1981.— С. 8—42; Исследование культурной деятельности и культурного уровня населения городов Урала.— Свердловск, 1979.— С. 6—16.

* В 1985 р. ми провели повторне дослідження, яке дасть можливість уточнити тенденції розвитку культурної діяльності і споживання. Нині завершується комп'ютерна обробка цих даних.

турного споживання з вибірковістю за їх змістом². В даному дослідженні ми виходили з того, що названа гармонійність виступає показником усебічного розвитку особи і, отже, її культурного рівня.

Для виділення різних типологічних груп трудящих на основі різнобічності й спрямованості їх культурних інтересів, використано такий вид кластерного аналізу, як метод автоматичної класифікації масиву опитаних 1978 року, точніше — метод мінімальної гетерогенності (таксономії). Мета цього методу — зібрати схожі об'єкти за різними вихідними параметрами³. За основу класифікації прийнято 28 параметрів (як кількісні, так і якісні), що характеризують культурну діяльність. Матеріали оброблені на ЕОМ обчислювального центру Естонського радіо.

Були виділені такі основні типи груп.

I тип (32,1% масиву опитаних) названий нами відносно одностороннім споживачем культури, що орієнтується на телебачення. У представників цього типу всі показники культурної діяльності, взяті за основу типології, значно нижчі за середні для всієї вибірки, за винятком телеперегляду. Частота і тривалість останнього у них вища, ніж у будь-якого іншого типу: третина представників позначеної групи присвячує телевізору в робочі дні майже все дозвілля — три-чотири години, а половина — дві години. Для цього типу особливо характерний вкрай слабкий інтерес до підвищення професіональних знань і громадської роботи. Якщо в середньому з опитаного трудового населення республіки кожен другий у вільний час займається громадською роботою і підвищенням спеціальних знань, то в цієї групи відповідні показники становлять тільки 12 і 17%. Більшість так званих телефагів настроєні явно негативно щодо згаданих різновидів діяльності. Причому вони зауважили, що навіть за умови додаткового вільного часу ними не займалися б.

Відсутність інтересу до самовдосконалення і громадської роботи поєднується тут з загальною обмеженістю діапазону культурних інтересів. Так, скажімо, художньою самодіяльністю і в гуртках за інтересами охоплено тільки 3—5%, тобто в два з лишком рази менше від середнього показника. Низька в них і читацька активність, яка обмежується, головним чином, читанням тільки художньої літератури. Всього одна п'ята частина читає ще громадсько-політичну, спеціальну або науково-популярну літературу; третина ж не читає регулярно жодного журналу, а п'ята частина зовсім не читає газет.

Однобічність культурної діяльності супроводжується в цьому типі обмеженими художніми інтересами, нерозвинутим художнім смаком: майже всі представники цієї групи, які відвідують кіно, театри, віддають перевагу в основному індійській мелодрамі. Вони мало цікавляться серйозними фільмами, що порушують актуальні проблеми. В театрі вони захоплюються головним чином спектаклями комедійного жанру або оперетою, оперою і балетом цікавляться лише деякі.

II тип (6,9%) з рядом параметрів подібний до попереднього. І тут висока інтенсивність перегляду телепередач поєднується з відносно низькими показниками з інших різновидів культурної діяльності. Але основна різниця полягає в тому, що представники цієї групи значно активніше беруть участь у громадській роботі (різниця у відповідних показниках майже триразова). Порівняно з I типом вони частіше бувають в кіно, театрах і на концертах. В цьому розумінні дана (до речі, невелика за кількістю) група являє собою своєрідний перехідний

² Див.: Коган Л. Н. Сближение социальных групп в сфере социалистической культуры // Формирование социальной однородности социалистического общества.— М., 1981.— С. 126.

³ Докладніше про цей метод див.: Эзремаа Р. Алгоритм опознания кластеров и к-дендрограмм // Труды вычислительного центра Тарт. ун-та. Вып. 42.— Тарту, 1978.— С. 78—93; Типология и классификация в социологических исследованиях.— М., 1982.— С. 35—39.

тип від I до IV. Однак, незважаючи на те, що цей контингент порівняно з вищезгаданим типом дещо активніше бере участь в культурній діяльності, він за більшістю показників усе-таки істотно відстає від середнього рівня трудящих. Тому назвемо цей тип з певним застереженням також відносно односторонніми споживачами культури, які орієнтуються на телебачення. Хоча виділення даної групи в окремий тип у ряді випадків доцільне, ми, виходячи з конкретних завдань, далі розглядатимемо їх в основному разом з I типом.

Ці типи схожі й за своїм соціально-демографічним складом. Обидва вони поширені серед молодих людей з невеликим освітнім рівнем, які мешкають у містах середньої величини і особливо в сільській місцевості. За соціальною належністю вони здебільшого робітники і колгоспники низької кваліфікації, але серед них є також і службовці — 30% та інтелігенція — 18%.

III тип (10,8%) — «односторонні активісти». Ця своєрідна група опитаних характеризується тим, що, виявляючи порівняно високу активність в удосконаленні своїх спеціальних знань, у громадській роботі й самодіяльній творчості, вони водночас дуже мало цікавляться усіма різновидами мистецтва. Порівняно з іншими вони менше бувають у театрі, кіно, на концертах, виставках; третина з них практично не читає художньої літератури, 44% робить це лише в рідкісних випадках. Але при загальній їх читацькій пасивності питома вага читаної спеціальної і громадсько-політичної літератури в них відносно висока. Так, майже половина з них регулярно читає цю літературу, що значно перевищує показники I та II типів. Інше в них ставлення і до телебачення — ним вони захоплюються в основному помірно. Створюється враження, що вільний час цих людей тісно пов'язаний з їхньою професійною діяльністю і певною мірою підпорядкований їй. Зміст його вони прагнуть заповнити чимось раціональним, практично корисним. Представники цієї групи активніше, ніж попередні типи, беруть також участь у різних гуртках, займаються технічною творчістю.

Хоча «односторонніх активістів» порівняно небагато, їхнє існування свідчить про те, що професійна, громадська і самодіяльна активність не завжди поєднується з широким колом загальнокультурних інтересів. Даний тип більш характерний для чоловіків, ніж для жінок. Представники його частіше зустрічаються серед середнього і старшого покоління трудящих, притому особливо серед людей з початковою і середньою освітою, зайнятих головним чином у виробничій сфері. «Односторонні активісти» — це частіше мешканці малих міст, сільських центрів і сіл. Їхня питома вага досить велика серед колгоспного селянства (22%).

IV тип (23,4%) — споживач культури, орієнтований на ті різновиди мистецтва, споживання яких вимагає інтенсивної духовної діяльності. Порівняно з описаними вище групами, активність даного контингенту за більшістю показників помітно вища, досягаючи або середнього рівня опитаних, або трохи перебільшуючи його. Характерним для цього типу є живий інтерес до кіно, естрадних концертів, художньої літератури (показники значно вищі за середній). В цьому розумінні ця група людей є протилежною III типові. Разом з тим серйозною (класичною) музикою чи, наприклад, оперою цікавиться тільки 8% представників згаданого контингенту. Основна частина представників даного типу дивиться телепередачі в помірних межах: одну-дві години на день.

Представники цієї групи, художні інтереси яких обмежені в основному розважальними, масовими різновидами мистецтва, зустрічаються більше серед молодих людей, особливо з середньою освітою. Із соціальних груп тут найбільше службовців-неспеціалістів.

V тип (26,8%) — багатосторонній споживач культури. Цю групу становлять люди з найширшим діапазоном культурних інтересів. Якщо в усіх розглянутих раніше типах у споживанні мистецтва переважають

телебачення і кіно, то представники V типу виявляють інтерес і до багатьох інших різновидів мистецтва; театр і художні виставки відвідують із них майже 80%, концерти серйозної музики — 31% (із представників інших типів тільки 2—8%). У спілкуванні зі сценічним мистецтвом вони не обмежуються тільки драмою і оперетою, а порівняно з іншими типами у два-три рази більше цікавляться оперою (40%) і балетом — 58%.

Звертають на себе увагу висока читацька активність цих людей і широта їх читацьких інтересів. Більшість із них, поряд з художньою літературою, регулярно читає науково-популярну, спеціальну і суспільно-політичну літературу, постійно стежить за матеріалами двох-трьох газет і журналів. Порівняно з рештою вони надають перевагу проблемним фільмам про сьогодення, а фільми типу індійських мелодрам їх мало приваблюють.

Широкі художні інтереси тут гармонійно поєднуються з високою активністю в громадській роботі й професіональному самовдосконаленні. Достатньо уваги приділяється і творчим захопленням: у художній самодіяльності й різних гуртках за інтересами займається відповідно 14 і 24%, що майже вдвічі перевищує середні показники. Якщо ж додати до цього й індивідуальні творчі заняття, то виявляється, що майже кожен другий представник даного типу має якесь творче захоплення.

Таблиця 1

Типологія споживачів культури серед молодого і середнього поколінь трудящих залежно від рівня освіти (в%).

Освіта і вік	Розподіл за типами				Індекс різнобічності КД*
	I—II	III	IV	V	
Неповна середня освіта:					
18—29 років	63,0	11,1	18,5	7,4	0,4
30—50 років	53,0	18,2	16,2	12,6	0,4
Середня освіта:					
18—29 років	44,6	8,0	28,4	19,0	0,9
30—50 років	29,9	10,8	31,4	27,9	1,5
Вища освіта:					
18—29 років	28,5	1,7	22,4	47,4	2,3
30—50 років	16,4	5,4	23,6	54,6	3,6
Середні показники:					
18—29 років	41,6	6,6	27,6	24,2	1,1
30—50 років	34,6	12,0	24,2	29,2	1,1

* Індекс відображає співвідношення часток стосовно різнобічних (IV, V типи) і односторонніх (I, II, III типи) споживачів культури.

При багатобічній структурі культурної діяльності місце телебачення тут, як і в IV типі, відносно скромне. Основна частина дивиться телевізор помірно, а 18% взагалі не виявляють інтерес до нього. Однак активних телеглядачів в даній групі дещо навіть більше (13%), ніж серед представників IV типу (9%). Це ще раз доводить, що ставлення до телебачення по-різному поєднується з загальною культурною активністю людини.

V тип можна назвати ідеальним у тому розумінні, що тут зливаються в гармонійне ціле найрізноманітніші інтереси, причому серцевиною, ядром культурних інтересів є чітко виражена орієнтація на саморозвиток у вільний час. Саме ця найактивніша група трудящих значною мірою підвищує «середні» показники культурної діяльності всього масиву опитаних, особливо з таких її різновидів, як художня самодіяльність, професіональне самовдосконалення і прилучення до найскладніших для сприйняття різновидів і жанрів мистецтва — кла-

сичної музики, образотворчого мистецтва, опери й балету. За всіма цими показниками V тип істотно відмінний від IV.

Багатосторонні споживачі культури мають, як правило, вищу освіту (53%). Якщо представники IV типу зустрічаються частіше за все серед молоді, то V тип більше поширений поміж людей середнього віку (30—50 років).

Соціально-демографічні чинники багатобічності культурної діяльності. Головним чинником, що визначає типологію споживання культури, є освітній рівень людини. З піднесенням останнього істотно зростає різнобічність культурної діяльності (КД), збільшується активність у постійному духовному самовдосконаленні особи (табл. 1).

Культурні інтереси трудящих також істотно розширюються і з підвищенням трудової кваліфікації (табл. 2). Серед робітників високої кваліфікації, наприклад, частка споживачів культури з широким діапазоном інтересів лише не набагато поступається відповідним показникам службовців. Водночас звертає на себе увагу велика поширеність «односторонніх активістів» (II тип) серед робітників і особливо колгоспників (у тому числі й високої кваліфікації) порівняно зі службовцями та інтелігенцією. Впадають в очі також досить істотні за досліджуваними параметрами відмінності між робітниками і колгоспниками навіть за однакового рівня їх кваліфікації. Серед робітників низької кваліфікації зустрічається значно більше порівняно з колгоспниками споживачів IV типу і менше III типу.

Таблиця 2

Типологія споживача культури залежно від рівня кваліфікації робітників і колгоспників (% від кожної групи)

Соціальна група	Розподіл за типами				Індекс різнобічності КД
	I+II	III	IV	V	
Робітники:					
низької кваліфікації (I—II розряд)	60,9	14,0	17,4	7,7	0,3
середньої кваліфікації (III—IV розряд)	50,7	13,2	22,3	13,8	0,6
високої кваліфікації (V—VI розряд)	35,9	15,7	24,9	23,5	0,9
Колгоспники:					
низької кваліфікації	58,6	27,6	6,9	6,9	0,2
середньої кваліфікації	33,2	18,8	16,7	31,3	0,9

Різнобічність культурної діяльності людей певним чином залежить і від місця їх проживання, від ступеня урбанізованості населеного пункту. На фоні різних типів поселень як «односторонні споживачі» культури виділяються насамперед жителі окремих сіл (табл. 3), розташованих далеко від центрів.

Зауважимо, що трудящі сучасних сільських центрів за широтою своїх культурних інтересів істотно випереджають останніх. Отож, в умовах сучасної Естонії за культурною активністю розрізняються вже не так сільське і міське населення, як жителі окремих сіл і решта населення республіки. Як відзначає М. Лаурістін, за рівнем прилучення до культури нові сільські центри, що швидко розвиваються, особливо не відрізняються від міських поселень, а іноді навіть перевершують ті з них, де темпи соціально-економічного розвитку з якихось причин уповільнені. Досить різка диференціація в структурі культурної діяльності самого сільського населення, у свою чергу, зумовлена багатьма проблемами соціально-економічного розвитку села⁴, які потребують дальшого вивчення.

⁴ Лаурістін М. Приобщение к культуре в поселениях разного типа Эстонской ССР // Прикладные социально-географические исследования: Тез. докладов.— Тарту, 1982.— С. 129.

Значний інтерес становить порівняння одержаних нами даних з результатами попередніх аналогічних досліджень. Наприклад, аналіз використання позаробочого часу міськими робітниками європейської частини РСФСР, проведений наприкінці 60-х років, показав, що значення «домашнього», переважно «телевізійного» споживання культури найменше у несімейної молоді та зростає з переходом від одного ступеня життєвого циклу до іншого⁵. Наші ж матеріали свідчать про

Таблиця 3

Типологія споживача культури в різних соціально-демографічних групах (% від кожної групи)

Соціально-демографічна група	Розподіл за типами				Індекс різнобічності КД
	I+II	III	IV	V	
Усі опитані	39,0	10,8	23,4	26,8	1,0
Стать:					
чоловіки	40,1	13,1	21,7	25,1	0,9
жінки	38,1	8,7	25,2	28,0	1,1
Вік:					
до 30 років	41,6	6,6	27,6	24,2	1,1
старші за 30 років	37,9	12,4	21,9	27,8	1,0
Соціальне становище:					
робітники	47,3	14,2	22,4	16,1	0,6
колгоспники	42,9	22,1	13,0	22,0	0,5
службовці-неспеціалісти	29,5	8,0	31,4	31,1	1,7
інтелігенція	18,0	6,8	23,2	52,0	3,0
Освіта:					
неповна середня	55,4	16,7	15,4	12,5	0,4
середня	36,6	10,0	29,3	24,1	1,2
вища і незакінчена вища	20,8	4,1	22,3	52,8	3,0
Місце проживання:					
Таллін,					
Тарту, Кохтла-Ярве,	38,9	7,1	21,9	32,1	1,2
Пярну (населення 50—200 тис. чол.)	37,7	10,0	24,4	27,9	1,1
Вільянді та ін. міста середньої величини (20—50 тис. чол.)	42,5	12,1	26,4	19,0	0,8
Малі міста, міські селища,	33,1	13,4	27,1	26,4	1,2
Сільські центри	33,6	19,2	21,9	25,3	0,9
Села, віддалені від центрів	56,1	14,4	18,0	11,5	0,4

наявність іншої тенденції: саме серед молодого покоління трудящих, зокрема серед 18—24-річних юнаків і дівчат, порівняно багато представників I і II типів (44%). З переходом на зрілу стадію життєвого циклу, у віці 30—49 років частка «односторонніх», переважно «телевізійних» споживачів культури зменшується (35%) і підвищується знову лише в передпенсійному віці, після 50 років (44%). Зате в середньому поколінні трудящих більше за все людей з широким діапазоном культурних інтересів (V тип).

Більш різнобічне прилучення до культури середньовікових груп трудящих порівняно з молоддю виявляється майже на всіх рівнях освіти⁶. Наявність цієї тенденції пов'язана, очевидно, як з регіональними особливостями, так і з зростанням соціальної активності зрілої частини населення.

Однорічне прилучення молоді до культури почасти зумовлене тим, що сімейні чинники досить значно в цьому плані обмежують молодих жінок. Перехід від несімейної на сімейну стадію життя і поява дітей у сім'ї спричиняють у матерів відмову від багатьох форм культурного споживання. В структурі культурної діяльності жінок на цій стадії

⁵ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы: Социальные проблемы быта и внеабочего времени.— М., 1972.— С. 235—238.

⁶ Нагадаємо, що йдеться про працюючу молодь. Активніша частина молоді — студенти — не входила до нашої вибірки.

життєвого циклу різко посилюється однобічна участь в культурному житті. Однак цей, часто неминучий, спад культурної активності — тимчасовий. На наступній стадії життя, коли діти вже в шкільному віці, в жінок виявляється нова хвиля культурної активності, яка лише в зрілому віці поступово іде на спад. Чим вищий освітній рівень жінки, тим рельєфніше виражаються відзначені спади і піднесення різнобічності культурної діяльності, тим сильніше виявляється своєрідне «вдодження» культурної активності після того, як діти вже підуть до школи і діапазон можливостей задоволення духовних потреб жінок знову розширюється, а самі ці потреби зростають⁷.

Стереотипи культурної діяльності чоловіків стабільніші й менш піддані впливу сімейно-вікових змін. Спостерігається і певна полярність багатобічності культурної діяльності чоловіків і жінок на різних стадіях життєвого циклу. По-перше, на фоні високої культурної активності молодих незаміжніх дівчат (переважає V тип) впадає у вічі обмеженість культурних інтересів неодружених юнаків (явно домінують I і II типи). По-друге, на відміну від жінок різнобічність культурної діяльності після створення сім'ї у чоловіків стабільно зростає і утримується приблизно на однаковому рівні в зрілому віці. Відносна ж «бідність» культурної діяльності неодружених молодих чоловіків пояснюється серед інших причин і конкуренцією занять на дозвіллі: спортом, спілкуванням з однолітками, розвагами та ін. Усе це відіграє в їхньому дозвіллі значнішу роль, ніж у дозвіллі дівчат. З утворенням сім'ї, настанням соціальної зрілості, посиленням соціальної відповідальності й знаходженням свого місця в житті у чоловіків посилюється прагнення до професіонального самовдосконалення, підвищується громадська активність, розширюються художні інтереси. До речі, не можна не бачити благотворного впливу жінки на культурні інтереси одружених чоловіків. Саме матері є в сім'ях, як правило, головними ініціаторами спільних відвідувань театру, концертів та ін.

Отож, в сучасних умовах не тільки серед літніх людей, а також і серед молодого покоління трудящих досить поширена така модель структури культурної діяльності, де телеекран заповнює вакуум малорозвинутих духовних потреб. Наші матеріали також підтверджують висновок про те, що в молодого покоління користування сучасними каналами масової культури менш гармонійно поєднується з загальною культурною активністю і цілеспрямованим самовдосконаленням у часи дозвілля, ніж у людей середнього й старшого віку. Це можна пояснити тим, що інтереси і стереотипи проведення часу останніх сформувалися в основному до масового поширення телебачення.

Підкреслимо, що порівняно зі своїми однолітками 60-х років у сучасної працюючої молоді у віці 18—24 років спостерігається досить тривожна тенденція посилення «телевізійного», поверхового прилучення до культури при одночасному зниженні участі в художній самодіяльності, зацікавленості професіональним самовдосконаленням і громадською роботою. Це погоджується з висновками інших соціологічних досліджень у сфері культури, що вказують на запізніле настання соціально-політичної зрілості в деякій частині сучасної молоді, на повне зростання споживацької та індивідуалістської спрямованості її ціннісних орієнтацій⁸.

Спробуємо зробити деякі висновки загального порядку, що впливають з наведеної типологічної класифікації.

По-перше, масив опитаних не поділяється на конкретні групи,

⁷ Про вплив сімейно-вікового циклу життя на культурну активність людей докладніше див. у кн.: Ярає М. К. Культурная деятельность населения (по материалам ЭССР). — Таллин, 1985. — С. 125—137.

⁸ Див., напр.: Вихалем П. Особенности молодежной читательской аудитории // Молодежь в общественных отношениях развитого социализма. — Тез. конференции. — Тарту, 1984. — С. 292—295.

кожній з яких була б властива лише діяльність якогось одного певного напрямку. Різноманітність і активність культурної діяльності зростають (акумулюються) поступово, мірою переходу від однієї групи (типу) до іншої: чітко спостерігається тенденція до одночасного підвищення всіх вихідних показників, за винятком частоти телеперегляду, починаючи з I і кінчаючи V типом. Виняток становить лише відносно нечисленна група «односторонніх активістів» (III тип), де порівняно високій громадській, професійній і самодіяльній активності протистоїть досить обмежене коло художніх інтересів.

По-друге, широкому діапазону художніх інтересів здебільшого сприяє активність в громадській роботі, підвищення спеціальних знань і самодіяльності. (Хоча зворотний зв'язок може бути й відсутнім, як ми в цьому переконалися на прикладі третього типу.)

Дана типологія повністю підтверджує стабільність виявленої уже в ході попередніх досліджень закономірності, яка полягає в тому, що різновиди культурної діяльності, як правило, пов'язані між собою, що поява нових культурних інтересів не витісняє попередні, а скоріше доповнює наявний їх діапазон.

Як відзначалось на XXVII з'їзді КПРС, «сфера культури покликана задовольняти зростаючі запити різних категорій населення, забезпечувати необхідні можливості для самодіяльної художньої творчості народу, розвивати здібності, збагачувати соціалістичний спосіб життя, формувати здорові потреби і високі естетичні смаки. Неодмінну умову успішного розв'язання цих завдань партія вбачає в постійному вдосконаленні змісту й методів культурно-освітньої роботи, зміцненні її матеріальної бази, в інтенсивному культурному будівництві на селі і в новоосвоюваних районах»⁹. Ці настанови партії ми маємо розглядати і як принципову основу розгортання подальших соціологічних досліджень проблем культурної діяльності трудящих, як їх безпосередню практичну мету.

* * *

Дается типология культурной деятельности трудящихся Эстонской ССР, понимаемой как деятельность по освоению и созданию ценностей духовной культуры, охватывающая все виды потребления культуры и самостоятельного творчества, а также профессиональное и общественно-политическое самосовершенствование. Выделены и исследованы пять основных типов потребления культуры. На основании этого анализа выявляются новые тенденции в культурной деятельности различных социальных и возрастных слоев населения.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 201.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ І КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

(Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, редакції журналу «Філософська думка»)

Сучасний етап розвитку нашої країни — це час наполегливої боротьби кожного трудового колективу, кожної радянської людини за втілення в життя рішень XXVII з'їзду КПРС, за практичну реалізацію курсу на прискорення науково-технічного прогресу. Перебудова всіх галузей суспільного життя, розв'язання комплексних, великомасштабних і довгострокових завдань соціально-економічного розвитку нашої країни дають надзвичайно важливе соціальне замовлення всій системі суспільних наук. «Суспільствознавство, — зазначав М. С. Горбачов у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, — не повинно ні в якому разі випускати з уваги головне завдання — формувати духовні устої особистості радянської людини, її активну громадянську позицію, визначати її вчинки».

Ось чому проблеми комуністичного виховання, особливо виховання людини історією, привертують сьогодні дедалі більшу увагу всіх суспільствознавців країни. Не випадково значення історико-філософської науки з погляду завдань комуністичного виховання стало предметом обговорення за Круглим столом, організованим відділом історії філософії Інституту філософії АН УРСР, кафедрою історії філософії Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ і редакцією журналу «Філософська думка».

Відкрив засідання завідуючий відділом історії філософії Інституту філософії АН УРСР, член редколегії журналу «Філософська думка», доктор філософських наук А. Т. Гордієнко.

Сьогодні ми зібрались, щоб разом подумати про резерви, потенціальні можливості і перспективи впливу історико-філософської науки на процес комуністичного виховання трудящих, сказав він. Історія філософії, історія культури — це галузі знання, які пов'язані з історичною пам'яттю людини і суспільства, пам'яттю, що виступає найважливішим компонентом прогресу цивілізації, успішного функціонування будь-якого соціального організму. Без такої соціальної пам'яті, без активного засвоєння прогресивних, гуманістич-

них цінностей неможливо рухатися вперед не лише в сфері культури, але й в усіх сферах суспільного розвитку.

Історія духовного розвитку людства свідчить, що на різних етапах цього розвитку філософія виконувала далеко не однакові пізнавальні, культурологічні та світоглядні функції. Втім, протягом віків, як показано у відповідних дослідженнях, вона була безпосередньо пов'язана із формуванням світоглядної свідомості, а точніше, виступала відповідним теоретичним оформленням цієї свідомості. Через дослідження проблем людини, розкриття можливостей і реальних передумов її участі у перетворенні світу, постановку і розв'язання життєвосмислових проблем філософія «включалась» і у відповідні культурні контексти.

Вченими-марксистами багато зроблено для засвоєння гуманістичних і демократичних тенденцій філософії минулих століть. У філософських пластах давньої культури приховані невичерпні для наших сучасників можливості використання досвіду багатьох поколінь наших попередників. Адже, як відзначав В. І. Ленін, «комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатити свою пам'ять знаннями всіх тих багатств, які виробило людство».

Сформульовані класиками марксизму-ленінізму принципи наукового, класового, партійного підходу до оцінок філософської і культурної спадщини — непорушний методологічний фундамент нашого ставлення до минулого. З цих принципів ми виходимо в дослідницькій, науково-педагогічній і пропагандистській роботі. Іх, як і реальне значення культури минулих століть, ми захищаємо від сучасних буржуазних, буржуазно-націоналістичних та реформістських фальсифікацій. Вчені нашої республіки чимало зробили в цьому напрямі. Однак надалі слід навчитися вчасніше й точніше прогнозувати тактичні і стратегічні маневри сучасної буржуазної ідеології і пропаганди, переконливо викривати новітні буржуазні фальсифікації історії і сьогодення, прищеплювати радянським людям уміння світоглядно протистояти різноманітним ідеологічним спекуляціям класового противника.

Вирішенню цих завдань і присвячена сьогоднішня наша зустріч.

В. А. Малінін (доктор філософських наук, професор кафедри філософії Московського фізико-технологічного інституту). Історія філософії і методологічна культура мислення.

Я приєднуюсь до сказаного. Тема Круглого столу на перший погляд може видатися дещо несподіваною. Проте вона, безперечно, є вагомою і цікавою для теорії і практики комуністичного будівництва. В практичному відношенні ми завдяки поглибленому вивченню історії філософії реалізуємо відому думку В. І. Леніна про необхідність оволодіння культурним надбанням людства.

Розглядаючи суто теоретичний смисл обраної тематики, варто нагадати і не менш відому тезу Ф. Енгельса, згідно з якою теоретичне мислення існує тільки у вигляді здатності людини і немає іншого способу розвитку людського мислення, крім вивчення попередньої філософії. Можливо, сьогодні, у зв'язку з бурхливим розвитком науки, все більшого значення набуває вивчення історії конкретних природничих теорій. Однак історія філософії лишається пробним каменем, на якому перевіряються новизна, актуальність і можливість теоретичного мислення взагалі.

Нова редакція Програми КПРС спрямовує вчених-теоретиків на збагачення духовної культури соціалістичного суспільства; її ж найсуттєвішим компонентом є методологічна культура мислення — предмет особливої уваги філософів. Тут наші завдання неосяжні. Наше розуміння філософської культури, необхідної сьогодні соціалістичному суспільству, не збігається з наявним станом її розвитку — як у плані світоглядної освіти та виховання, так і в плані філософської культури деяких провідних працівників. Ми відчуваємо це досить виразно. Без її дальшого зростання неможливо подолати розрив між ідеологічними і соціально-психологічними елементами свідомості багатьох членів нашого суспільства. Про це треба заявити відверто.

Якість чималої частини наукових праць і філософська освіченість багатьох спеціалістів ще не відповідають сучасній суспільній потребі — здебільшого через те, що протягом певного часу мала місце недооцінка або навіть нерозуміння суспільного значення історико-філософської ерудиції як важливого елемента культури загалом.

Найактуальніше завдання філософів — зосередження зусиль на вирішенні питань, поставлених у новій редакції Програми КПРС, рішеннях XXVII з'їзду КПРС, інших партійних документах і матеріалах. Проблема творчих пошуків взагалі, включаючи і творчість у філософії, буде вирішуватись в напрямках, визначених цими документами. Відпо-

відне місце тут мають посісти і питання марксистсько-ленінської історії філософії, а також критика буржуазно-ідеалістичних концепцій історико-філософського процесу. Приріст знання з цих проблем потрібен передусім для піднесення ефективності комуністичного виховання.

В. І. Гусев (кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії КДУ). Історія філософії в системі комуністичного виховання.

Система комуністичного виховання складається з багатьох напрямів. Найбільш важливі з них: ідейно-політичне, трудове та моральне виховання. Ідейно-політичне виховання, наприклад, невіддільне від формування політичної свідомості, від атеїстичного, патріотичного, інтернаціонального, правового виховання тощо. Історико-філософське пізнання виступає однією з необхідних умов комуністичного виховання. Спробуємо пояснити цю тезу.

Як відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, основою комуністичного виховання було і лишається формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду. На цьому наголошується і в новій редакції Програми КПРС. Формування ж марксистсько-ленінського світогляду неможливе поза марксистсько-ленінською освітою. Саме освіта, вивчення марксистсько-ленінської теорії широкими масами трудящих перетворює цю теорію на факт суспільної та індивідуальної свідомості. Однак ані теорію наукового комунізму, ані філософію діалектичного матеріалізму неможливо зрозуміти поза історією їх розвитку. Це підкреслював і В. І. Ленін, коли писав, що вся геніальність Маркса полягає саме в тому, що він дав відповіді на питання, які передова думка людства вже поставила. Але для того, щоб зрозуміти зміст відповідей, які дає марксизм, необхідно знати і зміст питань, що їх поставила історія. Відірваний від історії філософської, соціально-політичної та економічної думки, зведений до одних лише відповідей, голих висновків, марксизм перетворюється на порожні фрази, перестає

бути керівництвом до дії, втрачає можливості творчого розвитку.

Вивчення історії філософії не лише допомагає розкрити сенс марксистсько-ленінської теорії, воно виступає і як необхідний елемент доведення її істинності. Марксистсько-ленінська освіта, яка не доводить правильності марксистсько-ленінської теорії, не досягає своєї мети. Без переконання немає світогляду. Переконання ж, які прищеплює науковий світогляд, значною мірою засновуються на доведенні. При цьому, визначаючи практику як критерій істини, ми повинні мати на увазі не тільки сучасну практику, але й усю багатовікову практику людства. Саме таку практику теоретично й резюмує філософія через свою історію.

В. А. Малінін: Валентине Івановичу, але ж історія філософії — це не тільки система знань, яка допомагає довести істинність того чи іншого світогляду. Це і феномен культури...

В. І. Гусев: А хіба я це запечучую? Філософське поняття культури як сфери або способу самореалізації людини, її самоствердження і самосвідомості дозволяє зрозуміти і процес засвоєння культури людиною як процес її виховання.

Виховання — це специфічне ставлення людини до людини, націлене на успадкування суспільно значущих її якостей. Культура і виступає своєрідною предметною сферою, що опосередковує таке ставлення. В принципі весь створений людиною матеріальний і духовний світ можна розглядати як світ культури. А створені людиною речі «виявляють» себе як явища культури лише остільки, оскільки виступають для людини як вираження її творчих здібностей. За кожним явищем культури завжди стоїть людина, і тільки через культуру людина минулої епохи може «відкритися» людині сучасній.

Специфіка філософських систем полягає, на мій погляд, насамперед в їх невіддільності від суб'єктивності їх творців. На відміну від природознавства, положення якого позбавлені суб'єктивних вимірів, філо-

софські твори цінні не лише своїми пізнавальними результатами, а й своєрідним, конкретно-історичним способом суб'єктивної діяльності, силою людського духу, опредмеченого в цих творах. Тому філософські твори минулого створюють немеркнучий за своїм значенням культурний фонд. Цим також визначається їх виховне значення. Якщо історію філософії розглядати не тільки як книжкову полицю, де за хронологією розміщено писемні свідчення геніїв людства, а й як живу людську діяльність, вона є прикладом численних вчинків героїчного подвизництва, самовідданого служіння ідеалам свободи, справедливості, істини і добра.

І. О. Філіна (аспірантка кафедри історії філософії КДУ). Приєднуючись до думок, висловлених у попередньому виступі, хотіла б звернути увагу на роль філософії як чинника становлення суспільної самосвідомості і особистого саморозуміння людини. Кант, наприклад, головне призначення філософії, її постійну турботу і вічну долю вбачав у сприянні інтелектуальному і моральному самовизначенню особи. Філософію він вважав наукою, що «дає можливість навчитися бути людиною». На думку Шеллінга, філософію слід вивчати всім, але не для того, щоб стати професійним філософом, а для того, щоб набути величних і систематичних переконань, необхідних для гідного життя. «Філософія — це не професійна і не хлібна наука», — писав він, підкреслюючи її світоглядне значення. Це, звичайно ж, не означає, що філософія — через світогляд і його вплив на діяльність людини — аж ніяк не причетна до того ж таки виробництва хліба чи до його теоретичних основ. Практична ефективність світоглядних переконань працівника, спеціаліста часто-густо виявляє себе не через те, що він завчив з філософських джерел, а через те, на що він здатний у своїй роботі, бо за цією здатністю стоять і філософсько-світоглядні ідеї.

Н. Д. Чухім (аспірантка кафедри діалектичного матеріалізму

КДУ). Життя, поведінка і вчинки людини згідно з її світоглядними переконаннями і моральними ідеалами — це, мабуть, і є та сама єдність слова і діла (вірніше — думки, слова і діла), про необхідність якої сьогодні говорять усі. Слід, однак, зауважити, що йдеться не про досягнення якоїсь якісно небувалої єдності, а швидше про відновлення і гідне продовження давньої культурної традиції, підтримання якої на протязі останніх років приділялась, очевидно, недостатня увага.

Справді, згадана єдність посідає чи не найперше місце серед моральних чеснот ще в найдавніших пластах нашої культури — в казці, билині, легенді, епосі. Варто звернути увагу й на те, що ці чесноти відображають фактично загальнонародні уявлення про досконалу людину як у далекому, так і в недалекому минулому. Від декабристів і до соціал-демократів, якщо брати, скажімо, минуле століття, принцип єдності думки, слова й діла розцінювався як визначальний для життя й честі людини, а у випадках, коли вчинки суперечили совісті або йшлося про бездіяльну совість, людина часто платила навіть життям за розбіжність між словом і ділом.

Повторюю, це ціла морально-гуманістична традиція, до зміцнення й розвитку якої доклали зусиль такі діячі і мислителі, як декабристи, Пушкін і Гоголь, Толстой і Достоевський, петрашевці, народники, соціал-демократи й передусім — більшовики. Треба, очевидно, подбати про те, щоб і сьогодні в громадській думці, у світогляді кожної радянської людини дзвінкше звучала сама ця нота: в сучасних умовах, у складностях нашого буденного життя, в боротьбі за перебудову суспільної свідомості комуністична мораль і етика живляться, крім усього іншого, мало не тисячолітньою життєвою традицією нашого народу.

В. Г. Семенов (кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії КДУ). Історія етики і формування комуністичної моралі.

Істотним моментом перебудови, як зазначалося в Всесоюзній нара-

ді завідуючих кафедрами суспільних наук, є підвищення ідейно-теоретичного, навчально-методичного рівня викладачів. Важлива справа тут — створення нових підручників з філософії. Треба потурбуватись, зокрема, і про те, щоб положення або розділи нових підручників стосовно проблем формування комуністичної моралі не стояли б осторонь історії етики, яка дає багатий матеріал про становлення і генезис моральної самосвідомості людства.

Вже антична етика дозволяє простежити безпосередньо життєві способи моральної категоризації життєдіяльності людини. Незважаючи на споглядальність, антична етика представила широкий спектр учень про чесноти, цілий комплекс форм організації зовнішнього і внутрішнього життя людини, її практичних і духовних здібностей. Розуміння моралі еволюціонувало тут від єдиного космологічного світосприйняття (досократики) до виділення окремих моральних норм як самостійних загальнозначущих цінностей (Платон, Арістотель).

Етика довго не могла подолати натуралізм і описовість у визначенні моралі. Лише Кант довів, що мораль — це сфера свободи людини, яка відрізняється від природних причинності та необхідності і не може бути вивчена дослідно-емпіричним шляхом. Мислитель акцентував сутнісні риси моралі, які не втрачають значення і в наш час: це, насамперед, співвідношення гіпотетичного (як вираження прагматичної мети) і категоричного (самоцінного) імперативів; взаємозв'язок морального (самосвідомого) та легального (заснованого на принципі зовнішнього підкорення) у вчинках індивіда; суперечлива єдність сущого і належного в моральній свідомості.

Не менш важливою у своєму значенні для сьогодення є і гегелівська критика кантівської теорії моралі, її суперечливість — між схильністю і обов'язком, природною і моральною волею. Обов'язок заради обов'язку (як відображення кантівського категоричного імперативу), стверджував Гегель, фактично знищує справжню свободу людини.

Неправомірність розгляду ідеалів моралі лише через ту чи іншу етичну категорію впливає і з невдалих спроб Л. Фейєрбаха проінтерпретувати моральні відношення через категорію щастя...

Т. І. Абжанов (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Карагандинського держуніверситету). На мій погляд, ми часто перебільшуємо роль категоріальних джерел для становлення моралі — на ділі вона формується передусім практично, засвоюється разом з досвідом людського співжиття як його норми. Виховання покликане не стільки підмінити цей процес і вносити раціонально обгрунтоване наукою знання про ці норми, скільки спрямовувати і впорядковувати формування системи моральних, засвоєваних особою з самого життя норм. Науковість же виховного впливу полягає, мабуть, не стільки у досягненні теоретично довершеного тлумачення моралі (це справа теорії, і ніяка виховна діяльність тут її не підмінить), скільки у практичному вмінні скеровувати сам процес формування морального кредо особи. Однак на практиці ми так чи інакше стикаємось з недооцінкою цієї важливої ролі — скажімо, під приводом спеціалізації виховної діяльності дошкільних і шкільних закладів. Так, загальноосвітні школи (та й вузи) нерідко прагнуть приділяти більше уваги передусім освіті, відсуваючи проблеми виховання на задній план, а дошкільні заклади, відтоді як до них посилюлись вимоги щодо підготовки дітей до школи, почали взагалі розмежовувати освіту й виховання, внаслідок чого й виховання моральності опинилося на другому плані. До речі, негативні наслідки такої ситуації ускладнюються ще й ототожненням моралі з моральністю — знання нормативів людського співжиття з їх реальною засвоєністю. Однак моральність (рос. — *нравственность*) і мораль — не синоніми. Іноді саме під мораллю ми розуміємо моральність, а подеколи їх розриваємо і навіть протиставляємо одну одній. Насправді ж (і це відзначав ще Гегель в «Енциклопедії філософських

наук») право, мораль та моральність — це чинники єдиного процесу, спрямованого на формування духовного світу людини. За відповідних обставин мораль перетворюється на «зовнішній» щодо цього процесу вияв, який не має ніякого відношення до внутрішнього світу людини. Саме така мораль стає сукупністю відчужених кодексів; її, зокрема, використовує і релігія.

Ю. А. Калінін (кандидат філософських наук, в. о. зав. кафедрою історії і теорії атеїзму КДУ). Раз уже мова зайшла про спроби релігії скористатися нашими упущеннями у формуванні моралі, дозвольте кілька слів.

Паразитовання релігії на сфері моралі (точніше, на потребах у моральному самовдосконаленні людини) — це сьогодні одне з найістотніших джерел її впливу. Протягом останніх десятиліть ми, на жаль, надмірно захоплювалися суто просвітницьким підходом в антирелігійній пропаганді, доведенням того, що бога не бачили космонавти, що природознавство і без нього справно відкриває таємниці матерії та ін. Однак ми значно менше писали про те, чому за певних умов (зіткнувшись, наприклад, з життєвими труднощами, з нерозумінням, з поверховістю спілкування, з тими чи іншими порушеннями моральних норм нашого способу життя) людина може вдатися до пошуків якогось усезагального — не стільки надприродного, скільки позасуспільного — морального регулятиву, з допомогою якого й прагне досягти гармонії у міжособових стосунках, у моральному самопочутті.

На цю сторону проблеми нам слід звернути пильну увагу. І як на проблему подолання релігійних пережитків і забобів, і як на проблему прирощення позитивного знання в галузі моралі. При цьому, як підкреслював Є. К. Лигачов у доповіді на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, не слід забувати азбучну істину марксизму, що «релігія аж ніяк не є джерелом морального начала в людині. Не релігія дала людям моральні норми, що стали нині загальнолюдськими.

Їх виробили і закріпили народні маси в ході своєї багатовікової боротьби проти гніту і насильства багатіїв, проти аморалізму і жорстокості експлуататорського суспільства». Тим відповідальніше наше завдання — повністю розмежувати сферу релігії й сферу моралі і дати глибокий всебічний аналіз сучасного й майбутнього розвитку останньої, а тим самим прискорити практичне посилення соціально-регулятивного впливу комуністичної моралі на процес виховання нової людини.

В. П. Степаненко (аспірант Інституту філософії АН УРСР). «Моральне виправдання» капіталізму в неоконсерватизмі.

Я дозволю собі повернутися до думки, висловленої у попередніх виступах, — про небезпеку відчуження моралі від моральності. В цьому зв'язку, гадаю, доречно звернутися до критичного аналізу виховного використання моралі в буржуазному суспільстві, адже явища відчуження моральних принципів від життєвих колізій особи, що породжують ці принципи, і перетворення моралі на пустопорожнє моралізаторство — типові для буржуазного способу життя.

В сучасній ідеологічній боротьбі як ніколи загострюється, скажімо, питання про моральну правомірність капіталістичної соціальної системи. Неоконсервативні ідеологи (Д. Белл, І. Крістол, Д. Гілдер та ін.) намагаються заповнити той «моральний вакуум», який утворився в суспільній свідомості внаслідок руйнівного впливу на традиційну мораль антагонізмів, притаманних буржуазному способу життя. Однак в ідеологемах неоконсерваторів мораль, моральність (та й культура) набувають «інструменталістської» функції, перетворюються на засоби маніпулювання суспільною свідомістю, що покликані зняти «соціальну напруженість» у класових відносинах. Капіталізм демагогічно проголошується тут суспільним устроєм, заснованим на вірі в ближнього, альтруїзмі та справедливості. Однак це входить в явну суперечність з вихідними позиціями неоконсервативної ідеології, де людина розглядається

як істота жорстока, егоїстична та агресивна. Тому прагнення довести «гуманістичну природу» буржуазного суспільства здійснюється неоконсерватизмом, так би мовити, з самого початку «наживоріт»: не аморальні, нелюдські капіталістичні відносини визнаються причиною руйнування людської особистості, а, навпаки, «порочна природа» людини проголошується причиною нестог і вад буржуазної соціальної системи. Соціальна відповідальність перекладається з експлуататорів на трудящих.

К. Ю. Райда (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Буржуазна педагогіка і екзистенціалізм.

Незбіг моралі і моральності, про що йшлося у попередніх виступах, може набувати антагоністичного характеру в різноманітних формах суспільного життя, перетворюватись на нездоланну перешкоду і для педагогіки. Саме це спостерігаємо, зокрема, в сучасній педагогіці США, представники якої для подолання згаданої перешкоди останнім часом використовують навіть таку філософію, як екзистенціалізм.

Поширення екзистенціалістського впливу на буржуазну систему освіти і виховання почалося в США з дискусії про найбільш адекватну моральну та соціально-філософську концепцію, яка могла б виступати основою виховного процесу. Ця дискусія була започаткована на сторінках щорічника американського Національного товариства освіти і виховання, який вийшов під назвою «Сучасна філософія і освіта». Авторитарна соціальна філософія (під якою розумілися позитивістські і прагматистські концепції), на думку авторів щорічника, втратила свій світоглядний і моральний вплив. До такого ж висновку прийшов і В. Стайнлі, автор видрукованої у Колумбійському університеті книги «Освіта та соціальна інтеграція». Саме він запропонував увести в програми дисципліну, яка давала б можливість студентам ознайомитися із «сутністю конфліктів та потрясінь нашої епохи». А от Р. Харпер,

Р. Уліх, Т. Брамелльд та інші глашатаї застосування екзистенціалізму в буржуазній системі освіти та виховання прямо ставили собі за мету подолати суперечність між моральністю учнів та офіційною буржуазною мораллю, якої мусить дотримуватись учитель.

На думку Р. Харпера, застосування екзистенціалізму необхідно здійснювати в декількох напрямках: один з них — конкретно-ситуативний, коли розв'язуються суперечності між учнем і вчителем і створюється необхідна екзистенціальна «ситуація виховання». Найкращий вчитель, за Р. Харпером, завжди має підтримувати «екзистенціальний баланс» світоглядної кореляції між собою та учнями. Аналогічна позиція проводиться Г. Кнеллером у монографії «Екзистенціалізм і освіта». Вчитель, на його думку, повинен практикувати тісний зв'язок з учнями, а не домінування своєї (офіційно прийнятої) думки.

Буржуазні ідеологи, наголошуючи на необхідності застосування екзистенціалізму в системі освіти та виховання, розглядають його як панацею від зростаючих суперечностей між кризовим світовідчуттям індивіда і моральним кодексом, прийнятим у буржуазному суспільстві. Саме таким чином вони намагаються зменшити гостроту цих антагоністичних суперечностей, їх вплив на людину та суспільство, хоча очевидно, що подібні спроби є фактичним компромісом, спробою маніпулятивно примирити нездоланні суперечності.

П. Д. Зорін (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і наукового комунізму Харківського інституту інженерів комунального будівництва). Хотів би додати до сказаного, що сучасна буржуазна філософія взагалі приділяє проблемам виховання досить значну увагу. Проте ми часом надто спрощуємо її вплив на масову свідомість. Візьмо, наприклад, «філософію культури» (Е. Шпрангер, А. Вебер, Т. Літт та ін.), ідеї якої донині досить популярні на Заході, особливо в ФРН, де розробляються і пропагуються здебільшого пред-

ставниками філософської антропології. Свій підхід до проблеми виховання вони називають «новим гуманізмом». Основну мету виховання буржуазні філософи вбачають у формуванні «вільної» «морально зрілої людини», ідеал якої запозичують з античності та християнства. Використовуються тут і концепції «системної» або «самоцентрованої» людини. Ці визначення проголошуються однаково застосовними до всіх членів капіталістичного суспільства як до «носіїв західної культури», які характеризуються «необмеженою свободою та духовною досконалістю». В подібних ідеологічних вивертах по-своєму відображається моральний потяг до створення ідеалу сучасної людини. До речі, багато в чому він спричинений тим фактом, що цю проблему ставить марксистсько-ленінська теорія, і буржуазні ідеологи просто змушені вигадувати якісь альтернативні їй варіанти, котрі йшли б далі традиційного буржуазного, тобто прагматичного, розуміння такого ідеалу.

Однак капіталізм створює принципово нерівні умови для духовного розвитку різних людей, а це навряд чи можна компенсувати системою освіти і виховання. На ділі, отже, він не спроможний забезпечити всебічний, гармонійний розвиток людини. А от процес духовного і морального зубожіння особи — сумна реальність сучасного капіталізму.

Всупереч реальним фактам представники «філософії культури», не гребуючи наклепами на теорію наукового комунізму, перекиданням соціалістичної дійсності, нападають на систему освіти в соціалістичних країнах, на філософію марксизму-ленінізму. Буржуазні філософи намагаються довести, нібито в марксизмі, внаслідок «жорсткого соціального детермінізму», людина є пасивним продуктом обставин, позбавленим особистої відповідальності, ініціативи і творчої активності. Свідомо ігнорується найважливіше теоретичне завоювання марксизму, який вперше в історії філософської думки науково визначає умови формування й реалізації людської ді-

яльності, вказуючи на суспільну практику як на те горнило, де формуються нові соціальні якості людини.

П. О. Загороднюк (кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії КДУ). Я погоджуюсь з П. Д. Зориним. Скажу більше: людина — це сутнісний вияв предмета марксистської історії філософії. Розкриваючи відношення «людина — світ» під кутом зору сутності людини, ґрунтуючись на знанні об'єктивних законів розвитку суспільного життя, відображаючи корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих мас, марксистська філософія виступає як основа і ядро наукового світогляду, в якому наука і істина збігаються з гуманістичним ідеалом суспільного прогресу — всебічним розвитком особистості.

Ідейне протиставлення між соціалізмом і капіталізмом концентрується в наш час навколо проблеми людини як суб'єкта історичної діяльності. І в міру того як ідеологічна боротьба охоплює всі сфери й основи людського буття, особливого значення в ній набувають філософсько-світоглядні проблеми — смислу людського буття, історичної долі сучасної цивілізації, соціальних та моральних ідеалів.

З позицій реального гуманізму марксизм дав можливість теоретично і практично вирішити ті проблеми людського буття, які не змогла розв'язати домарксистська філософія. Філософія марксизму, з одного боку, виступила як знаряддя революційного перетворення світу на комуністичних засадах, а з другого — вперше показала, що це революційне перетворення світу і є єдиним засобом визволення людини від усіх форм експлуатації. Марксистсько-ленінська філософія дозволяє зрозуміти: людина є головним носієм суспільно-історичного процесу, а сама реалізація її в практичній діяльності виступає як вияв її сутнісних сил, як вияв усіх суспільних відносин.

(Закінчення в наступному номері)

О. А. Донченко

ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНІ СУПЕРЕЧНОСТІ
ТА ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

ДОНЧЕНКО Олена Андріївна — кандидат філософських наук, викладач Київського педінституту іноземних мов. Галузь наукових інтересів — психологія особи. Автор монографії «Потребление и развитие личности» (Київ, 1982), співавтор праць «Формирование разумных потребностей личности» (Київ, 1984), «Стиль жизни личности» (Київ, 1982), «Жизнь как творчество» (Київ, 1985), «Личность, конфликт и гармония» (Київ, 1987). Постійний автор нашого журналу.

Особистість людини формується і розвивається в процесі безперервного становлення і розв'язання різноманітних суперечностей її суспільного буття. Пізнання форм і шляхів трансформації цих суперечностей у внутрішньоособистісні, перетворення останніх у рушійну силу розвитку суспільного індивіда — актуальне завдання суспільної науки.

Наявність конфліктів у свідомості людини часто-густо звично тлумачиться як небажане явище або навіть нещастя. Ця тенденція простежується з часів Епікура і до наших днів, про що свідчить аналіз літератури з питань гармонійності і цілісності особи, висловлювання в пресі. Чи так це? Чи справді є нещастям такий стан людини, який змушує її переосмислити, перебудувати своє життя і діяльність, чи правильно розуміти його як хвилю культури, як наслідок неправильного виховання, традиційних уявлень про щастя та нещастя? Однозначну відповідь на це питання важко дати доти, поки практика не підтвердить особистісну цінність конфліктних станів для людини. Суспільна цінність таких станів відома, адже жодний значний твір або відкриття не обійшлися без мук і переживань творця. У цьому зізнаються в своїх щоденниках і листах Пушкін, Лермонтов, Байрон, Моруа, Гете, і перелік таких імен можна продовжувати і продовжувати.

У розвитку внутрішнього світу, системи цінностей, переконань, поглядів, принципів життя, життєвого кредо особи загалом стабільні періоди неминуче переміщуються з критичними, конструктивні — з деструктивними, руйнівні — з творчими. Відсутність таких перепадів свідчить про відсутність розвитку, якісного оновлення духовних цінностей і потреб індивіда. «Ідлічний стан безтурботності не сприяє розвитку людини. Він позбавляє її головного — здатності діяти. Навіть кращим людям, таким як Фауст, потрібен стимул, і таким спонуканням до активності є те негативне, що є в житті»¹.

Слаб человек; покорствуя уделу,
Он рад искать покоя,— потому
Дам беспокойного я спутника ему:
Как бес, дразня его, пусть возбуждает к делу².

* Першу статтю з цього циклу (Л. В. Сохань. Людина — творець свого життя) надруковано в № 3 нашого журналу за 1986 р.

¹ Аникст А. А. «Фауст» Гете. — М., 1979. — С. 49.

² Гете И. В. Фауст. — Київ, 1977. — С. 40.

До питань, які стосуються боротьби суперечливих тенденцій у структурі особи, внутрішнього психологічного конфлікту, амбівалентного стану людини, який в кінцевому підсумку зумовлює діяльність на якісно іншому рівні, ми й хочемо привернути увагу читача.

Розуміння діяльнісної сутності людини тривалий час лишалося у психологічних і соціально-психологічних дослідженнях надто синкретичним і абстрактним. Основна увага приділялась психологічним конструкціям, які становлять собою призму перероблення інформації, що надходить іззовні, а проблеми самосвідомості, саморегуляції, творчої побудови людиною свого життя і діяльності лишались у тіні.

Сучасні потреби соціальної практики і пізнання висувають ці питання на передній план. Сформований XXVII з'їздом КПРС курс на перебудову нашого життя передбачає також і психологічну перебудову людини як творця всього нового, прогресивного: сучасної техніки і технології, досконаліших методів і форм роботи, передової культури. Прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни, розгортання науково-технічної революції, що спричиняють швидку і безперервну зміну умов суспільного життя, означають також ускладнення вимог до людини, а отже, зростання навантажень на її психіку.

Сьогодні предметом першорядного інтересу в людині робиться не стільки даність, скільки пошук, динаміка її життєздійснення, її розвитку. Предметом вивчення нормальної особи має бути не описання виключно людини, становлення якої відбулось (хоч як би ми її називали — самоактуалізованою, гармонійною, продуктивною і т. ін.), а з'ясування внутрішніх закономірностей процесу, що веде до її становлення.

Серед таких проблем і категорій, як вибір, самоздійснення, самореалізація, особистісний смисл, життєвий шлях людини, найменш дослідженою є проблема подолання і переживання критичних, конфліктних ситуацій. Психологія здебільшого вивчає міжособові — виробничі і сімейні — конфлікти, аналіз же внутрішньоособистісних досі не привернув пильної уваги дослідників. Етики в цьому плані випередили психологів, оскільки категорія і феномен морального внутрішньоособистісного конфлікту дістали солідне відображення в етичній літературі³. Проблеми патологічних змін в організмі і психіці людини в результаті переживання критичних ситуацій давно і небезуспішно розробляються малою психіатрією і біологією⁴.

Конструктивний конфлікт, абсолютно необхідний для нормального людського життя, може перейти в деструктивний, якщо людина не навчиться оптимальним чином його долати. Соціальну реакцію людини на фактори, які дезорганізують її життя і діяльність, можна назвати реакцією подолання (слово «конфлікт» і походить від латинського дієслова «протистояти», «протистояти»)». Для того, щоб навчитися керувати цією реакцією, свідомо її оптимізувати, потрібно пізнати ті механізми, котрі управляють ходом конфлікту, критичною ситуацією.

Питання про внутрішньоособистісні конфлікти — це й питання про найпотаємніші передумови людської діяльності, творення людиною свого життя, творчості взагалі. З певною мірою афористичності можна сказати, що енергія людської діяльності — це еквівалент генерованої адаптації енергії внутрішнього конфлікту, яка нагромадилась в процесі перебудови свідомості для розв'язання назрілих проблем і питань.

Соціальна сутність будь-якої людини, її особистість формуються і розвиваються в процесі неперервного становлення і розвитку різноманітних за своєю природою і значенням суперечностей. Суперечність

³ Див.: Штракс Г. М. К проблеме конфликтов в социалистическом обществе: Конфликт как этическая категория // Вест. Моск. ун-та.— Философия.— 1965.— № 5; Волкозов Д. А. Моральные конфликты и способы их разрешения.— М., 1974; Титаренко А. И. Антиидеи.— М., 1976, та ін.

⁴ Див.: Селье Г. На уровне целого организма.— М., 1972; Селье Г. Стресс без стресса.— М., 1979, та ін.

і є тією причиною, яка потребує від людини, по-перше, опанування нею усього, що вона застала як існуюче, по-друге, добудови, відкриття і створення принципово нових можливостей, нових параметрів навколишнього світу. Суперечність відкриває для людини перспективу життя і діяльності, саму можливість докладання сутнісних сил.

Внутрішньоособистісні конфлікти — це завжди відображення боротьби протилежностей в середині більш загальних структурних утворень, які вибирають у себе як моральнісні, так і етичні, пізнавальні, загалом світоглядні сторони духовної культури особи. Навіть в найінтимніших переживаннях і потребах виявляється характер міжкласових, міжгрупових і міжкособових відносин, супутніх індивідуальному життю людини. Внутрішні суперечності в кінцевому підсумку є суперечності між тим, що вже пізнано людиною, пережито, осмислено, прийнято нею, і тим, що знову формується під впливом мінливого світу і внутрішніх змін в самій особі.

Відносна соціально-психологічна рівновага — це, якщо скористатись з термінології і результатів досліджень О. М. Леонтьєва, Д. Б. Ельконіна, Л. С. Виготського та інших психологів, відносна відповідність операціонально-цільової, пізнавальної і смислової сторін діяльності особи, яка забезпечує її життя загалом. Порушення цієї відповідності призводить до внутрішніх суперечностей, котрі по-різному розв'язуються залежно від багатьох факторів, серед яких чимале значення мають характер і зміст потреб особи, що ними мотивуються домінуючі в її житті види діяльності. Що складніша, загальніша, глибша потреба, що менш виразний предмет її задоволення, тобто що більш невизначеною є її безперечна значущість для життєдіяльності людини, то важче відбувається процес розв'язання назріваючих суперечностей у сфері задоволення цієї потреби.

Узагальнена потреба в праці, в процесі якої задовольняються «нерозщеплені» потреби в певних діях, у творчості, самовияві, спілкуванні та ін., за своєю соціальною зрілістю, культурно-історичною вагою робить незрівняно більший вплив на весь спосіб життєдіяльності людини, ніж, наприклад, такі прості потреби, як потреба в їжі, одязі та ін. Узагальнені потреби (приміром, потреба в музиці як концентрація потреб в емоційній наповненості, одухотвореності та ін.) пов'язані з духовним життям особи, вони широко і багатоманітно підносять активність малоусвідомлюваних нею сфер її внутрішнього світу. Потреби у смислі життя, в культурі, світогляді в процесі пошуку особливого, специфічного, складного предмета їх задоволення зачіпають найзначніші сторони життя і діяльності, спонукають людину проорювати масу незвіданого, змушують працювати найтонші механізми психіки, максимально наповнюють операціональну, пізнавальну і смислову сторони діяльності людини.

Суперечність між індивідуальною обмеженістю кожної людини і безмежними можливостями людства, яка виникає в ході задоволення таких високих духовних потреб, є найважливішою передумовою виникнення нових і нових смислових структур діяльності, які спрямовують її загальний процес.

Е. Еріксон розрізняє нормативні кризи, необхідні і закономірні для поступального нормального розвитку особи, і кризи травматичного або невротичного характеру⁵. Можливість розростання соціально-психологічної суперечності «нижчого» походження, (наприклад, вияв конфлікту у вигляді істерики через трудність придбання жаданих речей), ще не означає виникнення життєвої кризи, бо справжня психологічна криза можлива лише на основі глибинних смисложиттєвих потреб.

Другий виток розвитку внутрішньоособистісних суперечностей характеризується появою сигналу про порушення відповідності між операціональною, пізнавальною і смисловою сторонами діяльності, який

⁵ Erikson E. Identity Youth and Crisis.— New York, 1968.

може добре прислужитись: своєчасно спонукати людину переосмислити ситуацію, переорієнтуватися в ній, змінити внутрішньоструктурні взаємозалежності своєї життєдіяльності⁶. Така корекція, яка підштовхує мобілізацію сил особи,— доволі поширене і необхідне явище в житті, вона має ситуативний характер і не зачіпає докорінної перебудови його основ.

Третій рівень розвитку суперечностей ставить під удар фундаментальні для особи основи її життя, сталі установки, принципи, ту систему мотивації, котра «обслуговувала» досі всю регулятивну схему життєдіяльності особи. Назвемо цей рівень кризою життя людини.

Криза життя — найкритичніший рівень становлення соціально-психологічної суперечності, загостреної вкрай, до останньої межі, котра визначає в даний проміжок часу внутрішньоособистісні резерви. В результаті розв'язання суперечності на цьому рівні її розвитку особа переходить до якісно нового способу життєдіяльності: те, що було приводом і причиною для переживання, перевтілюється завдяки творчому актові його подолання у внутрішній досвід, який регулює подальші принципи і програму життєдіяльності. А. С. Макаренко навіть рекомендував створювати штучно такі кризи з тим, щоб особа набула здатності докорінним чином змінитись, перерости і відродитись до нового життя⁷. Це «метод вибуху», котрий полягає у створенні і загостренні ситуації, яку не можна розв'язати поступово, на основі компромісів, для якої необхідне гамлетівське «бути чи не бути», потрясіння свідомості, категорична чесність і критичність щодо самого себе. Уже на стародавньому Сході люди звеличували вчителя за те, що той уміє в разі потреби довести учня до кризи, вибити в нього ґрунт з-під ніг, щоб одним ударом рушити вперед розвиток особи учня.

Але критична суперечність може бути і нерозв'язною, трагічною. «Проблема трагедії життя — це проблема не страждання, а трагічної долі, сплетення добра і зла, суперечності життя, необхідності йти до добра через зло, загибель добра та ін.»⁸. Тут мається на думці трагічність як нерозв'язність суперечності через об'єктивні зовнішні обставини, через об'єктивно необхідний характер зв'язку людини і суспільства. Але трагічність може виникнути і внаслідок суто особистісних причин — через нездатність людини досягнути суті суперечності, через безсилля перед фактами, пояснення яких лежить далеко за межами внутрішнього світу особи.

Суперечливий фон розвитку життя людини зовсім не означає, що її природі взагалі властиві страждальність, уразливість, безвихідна проблематичність, котрі характеризуються глобальною нерозв'язністю. Такий погляд на особистісне буття притаманний представникам «філософії безґрунтовності», в концепціях яких «нерозв'язаність постає як нерозв'язність, а суперечність — як нездоланна антиномічність»⁹. Інтерпретація А. Адлером переживання особи як почуття неповноцінності, яке звучить «вічною мелодією» протягом усього людського життя¹⁰, характеризує психоаналіз загалом. Представник буржуазних культурно-психологічних концепцій Е. Еріксон тлумачить кризу віри людей у звичиний порядок речей, кризу переконань, що виникла в зв'язку із загостренням соціальних суперечностей, фашизацією правих кіл, викриттям буржуазної демократії, як «кризу ідентичності» і приписує їй «вічний характер», котрий базується на «психофізіологічній основі ін-

⁶ Тут і далі терміни «діяльність» і «життєдіяльність», «життя» вживаються як тотожні, тому що психологічно криза в одній якій-небудь сфері життєдіяльності іррадіює на смислоутворення всього життя загалом.

⁷ Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности.— М., 1972.— С. 168—175.

⁸ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии.— М., 1973.— С. 353.

⁹ Батищев Г. С. Категории противоречия и ее мировоззренческая функция // Диалектическое противоречие.— М., 1979.— С. 55.

¹⁰ Цит. за: Роштин С. К. Западная психология как инструмент идеологии и политики.— М., 1980.— С. 74.

дивіда»¹¹. Що ж до екзистенціалізму, то в рамках цієї течії феномен переживання особи взагалі зводиться в ранг фатуму.

Сутність діалектичного розвитку соціально-психологічних суперечностей життя полягає в подоланні стану страждання, в творенні нового відчуття життя, в перетворенні потенційно руйнівних подій на джерело сили людини у вдосконаленні свого життя. Фатальність або здоланність життєвих труднощів — результат формування ціннісного ставлення до них. Природа діалектичного зняття життєвих суперечностей — у прийнятті людиною негативних явищ як цінності, котра спонукає всю життєдіяльність особи (а не тільки певну діяльність) до активності особливого роду, спрямованої на подолання цих явищ.

Стан «незадоволення своїми потребами»¹², незадоволеність собою — необхідний атрибут життєтворчості особи. Задоволення людини становить собою «абсолютного споживача», всі сили якого спрямовані на володіння і насолоджування. Сутність людини — в руйнуванні самозадоволеності. Саме суперечність, але пізнана й опанована індивідом, є для неї «внутрішньо необхідним способом бути суб'єктом, бути людською особистістю, яка присвятила себе прогресові»¹³. Перешкоди, невдачі, розчарування — необхідні віхи на шляху життєтворчості, стимули активності, спрямованої на пошук.

Життєва криза виражає життя особи в його неповторній, вищій формі, бо усвідомлення глибокої суперечності між «я» і «не-я», пізнання протилежностей цієї суперечності передбачає концентрацію всіх духовних сил людини. Кризу породжує ситуація неможливості реалізувати найзначущіше в даний момент об'єктивного життя. «Результат переживання цієї неможливості — метаморфоза особи, переродження її, прийняття нового задуму життя, нових цінностей, нової життєвої стратегії, нового образу — Я»¹⁴. Кризи життя — це піки вічного оновлення внутрішнього світу людини, яке «знімає» кожну сформовану її якість.

Щоб зрозуміти сутність кризи, потрібно знати, які суперечності порушили баланс життєдіяльності, що становлять собою їх протилежності і якими є перспективи «зняття» суб'єктом деструктивної спрямованості назрілої суперечності.

У ході розвитку особи відбувається постійне підтягування, відновлення відповідності між різними сторонами життєдіяльності: розширення кола навиків, умінь, знань, способів дій і діяльності загалом, тобто операціональної сторони (або протилежний процес — звуження можливостей діяння); видозміна мотивації — потреб, цілей, інтересів, мотивів — відповідно до бажань і можливостей особи в певній сфері її життєдіяльності; врешті, постійне формування смислу життя, корекція мотивів і способів діяльності з урахуванням і під контролем смисложиттєвих потреб — вищого щабля мотивації людської поведінки, котрий з огляду на його особливу значущість у побудові життя особи потрібно виділяти як самостійну, таку, що має бути проаналізована окремо, сторону життєдіяльності. Будь-який варіант різкої невідповідності цих сторін може призвести до кризових явищ у житті людини. Усунення даної невідповідності, кардинальна перебудова системи життєдіяльності, знаходження нового смислу для психологічної можливості розгортання специфічної діяльності особи у подоланні життєвої кризи — шлях до відновлення життєвого балансу.

Криза починається з назрівання і розгортання протилежних тенденцій у процесі здійснення життєвої програми, життєвого задуму і сягає апогею тоді, коли людина все ще так само гостро відчуває актуальність

¹¹ Там же. — С. 122—123.

¹² Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 19. — С. 365.

¹³ Батищев Г. С. Категорія противоречия... — С. 46.

¹⁴ Василюк Ф. Е. Психологія переживання. — М., 1981. — С. 47.

зруйнованого задуму, але водночас знає про об'єктивну неможливість його реалізації. Незавершена завершеність становить стрижень кризи, її смисл. Усвідомлення такої ситуації супроводиться глибоким зануренням людини в переживання її, суб'єктивною зупинкою часу і різким обмеженням суб'єктивного простору життєтворчості. Коли «воля почуття» виявляється сильнішою за «волю розуму», людина потрапляє в ситуацію, де панують емоції. В кризовій ситуації гору беруть негативні емоції, ірадіація яких гальмує і утруднює пошук головної суперечності кризи, тимчасово відключає центри раціональної регуляції поведінки людини. «Переживання конфлікту, який робить неможливою внутрішню діяльність вибору, не здійснює цього вибору, а лише перебудовує свідомість доти, поки він не стане суб'єктивно можливим»¹⁵. Усе, що переживається людиною, нею ж має бути зрозуміле для того, щоб з'явилась можливість активної практичної дії. Складність для особи такого розуміння чималою мірою залежить від типу життєвої кризи, а також від індивідуальних особливостей життєстійкості самої людини.

За їх природою життєві кризи можна поділити на три типи: 1) криза операціональної сторони життєдіяльності («не знаю, як жити далі»); 2) криза мотиваційно-цільової сторони життєдіяльності («не знаю, для чого жити далі»); 3) криза смислової сторони життєдіяльності («не знаю, *навіщо* взагалі жити далі»).

Перший тип кризи може бути пов'язаний з ситуацією, коли, як зазначав О. М. Леонтьєв, дії переростають коло тієї діяльності, що її вони реалізують, і вступають у конфлікт з мотивами, котрі їх породили, або коли невідповідність дій, способів діяльності загальним мотивам зумовлюється збідненням наявних можливостей, звуженням зв'язків зі світом та ін. Це найбільш відкрита, розв'язна криза. Тут можливі раціональна оцінка пройденого шляху, визначення реальних перспектив, порівняння позитивних і негативних моментів досягнення певних результатів та ін. Залежно від індивідуальних типів особи і ця криза може переживатися відносно тяжко і тривало, не завжди наочними можуть бути результати переосмислення, якісного оновлення людини. Раціональне відновлення балансу передбачає високий рівень критичності і самокритичності особи, світоглядну зрілість, широкий кругозір. Оскільки афективна напруженість у цьому випадку найменш виражена, рівень і якість знань, а також потреба в подоланні загрози, яка виникла, виступають в ряду антикризових факторів на передній план.

Криза мотиваційно-цільової сторони життєдіяльності — це граничний ступінь розгортання суперечності між потребою людини в життєтворчості, самореалізації, повноті життя і вичерпаністю того механізму способів діяльності та її мотивації, який домінував у житті людини до цього періоду. Людина ще здатна до продуктивної творчої діяльності, в ній ще живуть сили і пориваються до свого розвитку невичерпані здібності, але потреба в цьому самої людини така мала, що не в змозі мотивувати активну діяльність. Або ж такий варіант, коли вже не спрацьовує той головний мотив, який надихав людину на працю й активну життєтворчість. Змінити чи знайти новий мотив, стимул, сформувати нову потребу, вийти за межі звичного і відомого стереотипу мотивації — мета людини і, якщо можна так сказати, соціальної психотерапії в процесі подолання кризового стану другого типу.

Найгострішим вираженням кризи мотиваційно-цільової сторони життя особи є третій тип — криза смислової сфери внутрішнього світу людини. Вся енергія психіки прямує в русло руйнівної діяльності, активності однієї з протилежностей, гострої суперечності між «бути» чи «не бути». Радянський психотерапевт професор А. Г. Амбрумова описує шість типів ситуаційних реакцій, які становлять собою модус поведінки особи в кризових ситуаціях. Один з них, на думку дослідниці,

¹⁵ Там же.— С. 178.

найнебезпечніший тип, може бути моделлю кризи смислової сфери життя особи. Він характеризується насамперед різкою зміною світо-відчуття, похмурим забарвленням світогляду, суджень і оцінок, видозміною і переструктуруванням усієї системи цінностей індивіда. Спостерігається стійке зниження рівня оптимізму, похмурість прогнозів, скутість волі і зниження самооцінки особи. Характерним є чимале вклюдчення рівня свідомості, яке виявляється, однак, в розробленні концепції песимізму. Часто-густо така песимістична ситуаційна реакція настає на фоні завищеної оцінки своїх можливостей, створюється ситуація «штучно перебільшеного стресу»¹⁶.

Кризові суперечності не робляться такими в той момент, коли вони стають явними і безспірними. Вони довго врастають у глибини людського ества, і тому для їх розв'язання потрібна ситуація вибуху, такий накал внутрішнього світу, який неминуче має завершитись кардинальною його перебудовою. У цьому плані правильними є слова С. Цвейга: «Самопізнання вже рівнозначне опорові»¹⁷. Людина має прийти до правильного аналізу ситуації, що склалась, своєї ролі в ній, а це невіддільне від болючої відмови людини самій собі в багатьох потребах, в яких зафіксований неадекватний зв'язок реального життя і суб'єктивних цінностей.

Криза, яка в своєму апогеї приводить особу до бездіяльності, рівнозначна зупинці життя, перетворенню його діалектики на метафізику, перекидає джерело активності людини, яке міститься в проблематичності, в суперечливості. Парадоксально, але факт: суперечність у своєму розвитку може привести до власного заперечення, до зникнення. У кризі «тонуть» протилежності, і певний час панує нерухомий, прямолінійний монізм свідомості. Рух протилежностей у кризі можна розбити на три етапи: 1) їх існування в антагонізмі; 2) випадіння однієї з них (власне криза); 3) знаходження якісно нової протилежності замість тієї, що «випала», для наступної конструктивної боротьби і розвитку.

Втрата суперечності, отже, загрожує людині втратою найголовнішого в житті — поштовху, стимулу, руху. Момент відсутності суперечності в житті людини (власне кризовий момент) суб'єктивно переживається як страждання. Страждання у філософії тлумачиться як «перетерплювання», протилежність діяльності¹⁸. Питання про смисл страждання з погляду античної філософії було неможливе, стоїки називали його порочною пристрастю, яка підлягає подоланню. Християнство зводить страждання в ранг морального катарсису і самовдосконалення. Звідси беруть початок такі моменти в психології віруючого, як острах перед саморозтрачуванням в радості і зменшенням цим її тривалості, відсутність гострої потреби в негайному подоланні страждання, розтягання його до надзвичайних часових інтервалів, перетворення страждання в деяку звичку та ін. Історично виникла переоцінка страждання (страждання олюднює навіть тварин, казав Гейне), що призвела до його романтизації і недооцінювання оптимістичних почуттів у побудові людського життя і позначилась на багатьох філософських концепціях.

Теоретики відчаю як граничної форми страждання (К'еркегор, Сартр, Камю та ін.) твердять, що людина в принципі не в змозі змінити дійсність на краще. Страждання виступає в них в'язем життєвих суперечностей, котрі не піддаються розв'язанню в принципі. Страждання, сумнів, зневіра — доля «єдиної живої істоти в цьому світі, яка діє так само механічно, невільно, як зв'язані жертви тварин у дослідах біхе-

¹⁶ Див.: Амбрумова А. Г. Непатологические ситуационные реакции в суицидологической практике // Научные и организационные проблемы суицидологии. — М., 1983. — С. 45—47.

¹⁷ Цвейг С. Закат одного сердца // Собр. соч.: В 7-ми т. — М., 1963. — Т. 1. — С. 453.

¹⁸ Страдание // Филос. энцикл. словарь. — 1983. — С. 655.

віористів» (Хоркхаймер, Адорно)¹⁹. Ніщше правильно розцінює страждання як спосіб прагнення до величі душі, але знову ж таки абсолютизує момент кризи до меж усього життя. В екзистенціалізмі структура «справжнього буття», «екзистенції» відкривається через страждання — та знову ж таки нездоланний характер страждання, покладений в основу концепції життя, закриває шлях до наукового аналізу цієї проблеми.

Але ж у сутності своїй страждання має бути початком іншої, кращої дійсності. Людина, яка страждає від моральнісних вад, тим самим уже починає себе перероблювати. Страждання — це початок розвитку нової діалектичної суперечності, а вихід з кризового стану — не в самій лише думці, не в спогляданні і самоспогляданні, а в діяльності і спілкуванні як основі і меті думки і пізнання.

Шлях саморозгортання особи в напрямі від кризи — через розширення зв'язків із зовнішнім світом. Зовнішнє багатство — це потенційне внутрішнє багатство людини, це шлях до її свободи, єднання зі світом, до відновлення особистісного, значущого зв'язку з ним.

«Яка-небудь істота є в своїх очах самостійною лише тоді, коли вона стоїть на своїх власних ногах, а на своїх власних ногах вона стоїть лише тоді, коли вона завдячує своїм існуванням самій собі»²⁰. Шлях внутрішнього перелому, катарсису — це не «раптом» відкритий, знайдений шлях, це результат тривалого «будівництва» свого життя і здобутих у цьому процесі емоційно-вольових і моральнісних світоглядних якостей: емоційної прихильності до близьких, вираженої почуттям обов'язку, відповідальності, впевненості у невичерпності людських життєвих можливостей, у важливості, невідкладності творчих планів і задумів та ін. Найкращий пророк для майбутнього — минуле, казав Байрон. Катартичний ефект кризи — у звільненні тих нагромаджених сил, які були пригнічені надзвичайно сильними переживаннями. Як нагромадження духовних сил, так і шляхи їх відродження — в трудовій діяльності. Ще Гете чудово зазначив з цього приводу: «Спробуй виконувати свій обов'язок — й одразу ж себе пізнаєш». Усі внутрішні проблеми мають знаходити вихід у конкретних ділах, практичних учинках особи. «Якщо немає надії на вихід, всепримирюючий вихід, то треба, по можливості не надриваючи нічого, знайти собі вихід у якій-небудь сторонній діяльності, здатній дати поживу духові, вгамувати його жагу... Я маю в себе завжди готову письменницьку діяльність... Маючи такий вихід у тяжких питаннях життя, я, звичайно, немовби підкуплений, бо забезпечений...»²¹

Саме діяльність, яка може змусити людину забути себе, свою «фізичну самість», є виходом із кризи життя. Природа всякого песимізму — завжди егоїстична. Звільнення від егоїзму, котрий розуміється в даному разі як поринання в свій вузькоособистісний світ проблем, є головною метою і водночас головною складністю подолання життєвої кризи. Пізнання істини для себе має задовольняти дві, здавалось би, взаємовиключаючі вимоги: «абсолютна активність суб'єкта і водночас його абсолютна пасивність щодо предмета»²². Активність у діяльності і пасивність щодо предмета своєї кризи.

Діяльність для «звільнення від себе», зокрема творча діяльність, є шлях до подолання відчуття самотності, відкинутості, ізолюваності, є спосіб піднесення життєвої цінності свого «я». Щастя менш продуктивне з тієї причини, що воно завжди егоцентричне і пасивне, тимча-

¹⁹ Horkheimer H., Adorno Th. W. Dialektik der Aufklärung. (Frankfurt am Mein, 1969.— С. 262).

²⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 42.— С. 116.

²¹ Достоевский Ф. М. Письмо о двойничестве М. А. Поливановой (Цит. за: Бурсов Б. И. Личность Достоевского.— Л., 1979.— С. 211).

²² Див.: Батищев Г. С. Противоречие как категория диалектической логики.— М., 1963.— С. 97.

сом як нещастя «схиляє до рішень, які мають на меті усунення поганого стану духу, відновлення життєздатності... Не беручи до уваги рідкісні випадки творчості у стані задоволення, правилом є поетична повість, яка промовляє про вистраждане життя, про катастрофи, про невтамовані бажання, про непоправні втрати»²³.

Постигнет ли певца внезапное волненье,
Утрата скорбная, изгнание, заточенье,—
«Тем лучше,— говорят любители искусств.—
Тем лучше! Наберет он новых дум и чувств
И нам их передаст»²⁴...

Рятівна роль, визвольна сила творчої діяльності, яка психологічно знімає особисті страждання, звільняє від них безпечним і благородним способом, неодноразово була доведена історією.

У кінцевому підсумку кризи життя потрібно розглядати як тимчасовий критичний стан людини, покликаний розв'язати гостру суперечність смисложиттєвого значення. Категорія суперечності є центральною в процесі аналізу цього стану. Суперечність виступає, з одного боку, предметом кризи, кризовим фактором, а з другого — механізмом його розвитку і подолання. Цінність кризи — в самому акті перебудови свідомості, в пошуку і знаходженні людиною своєї істини, в подоланні досягнутого стану і якісному оновленні всіх сторін життя і діяльності особи.

Звичайно, не тільки діяльність, за якою людина забуває про себе, є джерелом подолання суперечностей, конфліктів і криз у свідомості людини. Про засоби подолання можна написати окрему статтю. Коротко — це і захисні механізми психіки, про які людина може не знати, але які «автоматично» включаються в складній ситуації; це і втручання світоглядного погляду на себе, на людей і навколишнє середовище в цілому, в якому головну роль відіграє філософське ставлення до світу, вміння людини по-філософському осмислити ситуацію і себе в ситуації (як відомо, всяке осмислення, усвідомлення включає в себе ідею теоретичної смерті усвідомлюваного); це і позбавлення егоїзму, егоїстичних дій і думок, переключення психічної енергії на внутрішній світ іншої людини, котра потребує вашої уваги, досвіду, почуттів, і багато іншого. Здатність людини до пізнання і дії в критичній ситуації породжує і здатність підноситись над обставинами, і цю особистість треба виховувати і самовиховувати.

* * *

Личность человека формируется и развивается в процессе непрерывного становления и разрешения разнообразных противоречий его общественного бытия. Познавание форм и путей трансформации этих противоречий во внутриличностные, превращения последних в движущую силу развития общественного индивида — актуальная задача общественной науки.

²³ Арнаудов М. Психология литературного творчества.—М., 1970.—С. 182.

²⁴ Пушкин А. С. Полн. собр. соч.—М., 1984.—Т. 3. Кн. I.—С. 229.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. Г. Федотова

ІДЕАЛЬНЕ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

ФЕДОТОВА Валентина Гаврилівна — доктор філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Спеціаліст у галузі методології соціального пізнання, критики сучасної буржуазної філософії. Автор книги «Критика социокультурных ориентаций современной буржуазной философии» (М., 1981), ряду брошур, а також статей в журналах «Вопросы философии», «Философские науки», «Социологические исследования». В нашому журналі виступає вперше.

Проблема ідеального набула в радянській філософській літературі значущості однієї з центральних. І це зовсім не випадково, адже від її розв'язання залежить розуміння широкого спектра вузлових питань філософії — починаючи від її основного питання і проблем специфіки, сутності та структури суспільної свідомості, об'єктивності мислення, особливостей практично-духовного освоєння дійсності й аж до специфіки науки, мистецтва, змісту культури, соціально-культурних впливів на науку і, відповідно, тих особливостей методології, що визначені цими впливами.

У пропонованій статті нам хотілося б розглянути проблему ідеального передусім у тому аспекті, в якому воно постає як засіб розкриття реалій культури, зокрема таких її утворень, як наука і мистецтво, а також зробити деякі методологічні висновки стосовно вивчення таких об'єктів. Але розв'язати це центральне питання, як нам видається, неможливо без обговорення наявних нині точок зору на проблему ідеального і викладу власних позицій з даного питання.

На сьогодні в радянській філософській літературі є три моделі ідеального. Згідно з ними ідеальне постає: а) як суб'єктивна реальність, як індивідуальна свідомість з усіма психо-фізіологічними процесами, які супроводять відображення в ній об'єктивного світу (Д. І. Дубровський та ін.); б) як репрезентоване у речах і знаках відображення людської діяльності у загальних необхідних формах, котрі мають об'єктивну природу, вторинну щодо об'єктивності матеріальних відносин (Е. В. Ільєнков та ін.); в) як духовне утворення, яке виражає ідеальні, належні прагнення, відображує найкраще, ідеальне в самій реальності. Тут ідеальне в тому значенні, яке надається йому Е. В. Ільєнковим та ін., теж визнається, але під іншим іменем — мисленого, ідейного, відповідного німецькому слову *Idee* (М. О. Ліфшиць).

У першому випадку ідеальне зводиться до сфери свідомості. В другому — вбирає суспільну свідомість, але не тотожне їй, а містить також можливість функціонування речі в її неречовій, а іншій — знаковій — формі, що репрезентує зовсім іншу річ чи її властивість, відношення. Нарешті, в третьому варіанті витлумачення ідеального виходить

з етимології цього слова — ідеалу, вираженого як у самих речах, так і в їх відображенні у свідомості. Однак, оскільки ідеальне у другому його значенні тут визнається і лише інакше іменується, можна без особливої натяжки сказати, що, ставлячи проблему ідеального, Мих. Ліфшиць насправді обговорює дещо інше питання. Значною мірою термінологічною є й полеміка Д. І. Дубровського з Е. В. Ільєнковим. Останній фіксує не термін (тут він часом суперечливий, про що буде сказано нижче), а проблему статусу тих форм людської діяльності, котрі складаються як відображення матеріальних суспільних відносин і становлять тіло культури і цивілізації. Ці форми, творені окремими людьми в їхній реальній діяльності, як матеріальній, так і духовній, виявляються особливого роду реальністю — такою, що протистоїть (е вторинною) і об'єктивній реальності матеріальних суспільних відносин, і індивідуальній свідомості кожної людини — як уже існуючий ідеальний світ, який їй належить освоїти.

Важливість проблеми, поставленої Е. В. Ільєнковим, визнають і його опоненти. Д. І. Дубровський, наприклад, пише: «Зрозуміло, у працях Е. В. Ільєнкова є чимало правильних і цікавих думок. Це стосується, насамперед, характеристик специфічних рис культурних цінностей, акцентування надособового статусу суспільної свідомості, ряду суджень про функціональну природу соціальної предметності, продуктів духовної діяльності, про інваріантність «змісту» багатьох таких продуктів стосовно індивідуальної свідомості та ін.»¹. Чи займається цією проблемою сам Д. І. Дубровський? Ні. Він просто не знає тієї проблеми, про яку говорить Е. В. Ільєнков — так само, як останній не знав тієї проблеми, про яку під іменем ідеального говорить Д. І. Дубровський. Е. В. Ільєнков дає підставу думати, що йдеться про одну й ту саму проблему, коли він формулює основне питання філософії як відношення матеріального до ідеального. У класичній марксистській постановці це питання, як відомо, звучить як відношення мислення до буття. Отже, Е. В. Ільєнков, заперечуючи загальною тотожність понять «ідеальне» і «свідомість» і показуючи особливий зміст ідеального, в цьому разі ототожнює їх. Оскільки Д. І. Дубровський ототожнює їх, але під іншим кутом зору, і розпалилась гостра, тривала суперечка.

Нетотожність проблеми «матеріальне — ідеальне» основному питанню філософії не повинна, певна річ, інтерпретуватись як відсутність подібної проблеми. Сутність її саме і полягає в тому, щоб установити первинність матеріального — суспільного буття не тільки стосовно суспільної свідомості, а й стосовно тих форм, в які відливається людська діяльність, тобто стосовно ідеального. Без цього матеріалістичне розв'язання основного питання філософії лишилось би просто фразою, а не найважливішим методологічним принципом.

Проблема ідеального в тому значенні, яке ми маємо на думці, за слухним зауваженням М. К. Мамардашвілі і всупереч іноді подібуваному в Е. В. Ільєнкова її витлумаченню як основного питання філософії, не може бути зрозуміла тільки «в рамках розрізнення і протиставлення «матеріального» і «духовного»². Вона промовляє про живе функціонування як у матеріальній, так і духовній сферах «об'єктивних мислительних (ми б сказали — духовних.— В. Ф.) форм», «предметностей свідомості» (ми б знов сказали — духовних предметностей, що й маємо намір показати далі.— В. Ф.).

У працях Е. В. Ільєнкова, М. К. Мамардашвілі, В. І. Толстих та інших авторів³ докладно обґрунтовано об'єктивність мислительних форм, які становлять реальність особливого роду. Для характеристики таких мислительних форм, а також усіх тих особливих, вироблених

¹ Дубровский Д. И. Проблема идеального.— М., 1983.— С. 46.

² Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления: (К критике гегелевского учения о формах мышления).— М., 1968.— С. 79.

³ Див., наприклад: Духовное производство: Соц.-психол. аспект проблемы дух. деятельности / Отв. ред. В. И. Толстых.— М., 1981.— 339 с.

людиною предметів, суть яких не в їх предметності, а в їх відмінних від предметності змістах, котрі становлять особливу реальність культури, і вводиться поняття ідеального. Ідеальне, на думку Е. В. Ільєнкова, постає як «особлива» «надприродна» реальність, «як особливий предмет, який зіставний з матеріальною дійсністю, перебуває з нею в одному і тому самому просторі (саме тому часто з нею поплутувани й»⁴ (розрядка наша. — В. Ф.).

Ідеальне як особливий тип реальності відзначається певною «підступністю». Об'єктивність його існування змушує вбачати в культурі власний світ, причому світ, в якому немовби можна жити. Цей світ створений матеріальними суспільними відносинами, надбудований над природним світом, і все ж вельми часто внаслідок професійних занять, духовної спрямованості людини дійсні її відносини перевертаються в її сприйнятті — світ культури виявляється неначебо первинним порівняно з природою, матеріальними відносинами, а духовні продукти здобувають над людиною власну владу. Йдеться не про теоретичну переконаність у первинності ідеального, а про можливість — в умовах суспільного поділу праці — потрапити в «щільний шар ідеального», що відриває від життя. Тобто йдеться про соціальне коріння ідеалізму і коріння елітарного бачення культури, а також протиставлення культури природі. Уникнути цього дає змогу лише діалектичний матеріалізм, що дає адекватне розуміння співвідношення матеріального і духовного, формує такі світоглядні і життєвопрактичні установки, які дозволяють правильно орієнтуватись у світі.

З іншого боку, надмірний практицизм, утилітаризм, заземленість, теоретичним «еквівалентом» яких виступає вульгарний матеріалізм, не менш небезпечні. Вони антикультурні за своєю природою, контркультурні за пріоритетами і вибором «ідеального» «подвоєння» реального життя.

«Підступність» ідеального полягає і в тому, що міра його реальності для людей різного культурного рівня, освіченості, смаків — різна. Для одного музика — це світ, багатий найсильнішими переживаннями, для другого — сфера розваги, третій — взагалі глухий до неї, хоча в цілому культурна реальність засвоюється кожним з індивідів.

У таких розбіжностях у ролі ідеального виступає неоднорідність суспільства, наявність субкультур, «духовна багатокладність», багатомірність культури.

Щоб розібратися в таких суперечностях, якраз і треба зважено ставитись до поняття ідеального і до самої можливості побачити його роль в духовному житті (або, як частіше пишуть, у свідомості), а також саме це життя як об'єктивний процес⁵. У практичному плані це означає необхідність пошуків об'єктивних основ негативних явищ у культурному житті і знайдення шляхів їх усунення. В теоретичному плані, «прагнучи подати свідомість як об'єктивний процес, тобто як процес, регульований у своєму русі не суб'єктивно-психологічними установками окремих (хоча б навіть і геніальних) осіб, а загальними механізмами соціальної діяльності людей, історичний матеріалізм разом з тим ставить своїм завданням подолання і тієї «видимості самотійності», якої цей процес набував в очах попередніх філософів»⁶. Без поняття «ідеальне», без правильного осягнення його змісту важко зрозуміти онтологію соціально-культурного світу, її вторинний, похідний від матеріальних суспільних відносин характер, форми існування її буття.

⁴ Ільєнков Е. В. Проблема ідеального // *Вопр. философии*. — 1979. — № 6. — С. 140.

⁵ Ще раз підкреслимо висловлену вище думку, запобігаючи закидам у підміні проблеми ідеального аналізом свідомості: свідомість теж ідеальна, але не все ідеальне — свідомість. Про це писав Е. В. Ільєнков. Ідеальне — це загальні необхідні форми будь-якої діяльності, а також продукти діяльності духовної.

⁶ Духовне виробництво. — С. 130.

Ідеальне як особлива реальність культури характеризує останню як новий, відмінний від природи вид буття. Це положення методологічно важливе для розуміння зміни дослідницьких програм у ході розвитку суспільствознавства і науки загалом, для характеристики світоглядних зрушень у філософії⁷.

Генетично першою методологічною орієнтацією суспільствознавства Нового часу був натуралізм, який формував ідеал і норми науковості за зразком природничих наук. Історично першим таким зразком була механіка, що визначила механіцизм усього домарксового матеріалізму і надала натуралізові історично конкретного вигляду. Коли було знайдено іншу (культурну) онтологічну реальність, якісно відмінну від природи, з'явилась антинатуралістична орієнтація буржуазного суспільства. Культура здобула тут визнання як така сама самостійна сфера, що й сфера природи. Н. С. Автономова слушно зазначає: «Принципи класичного (буржуазного.— В. Ф.) мислення XVII—XIX ст. були зумовлені науковою практикою того часу, тобто вивченням природи, експериментальним природознавством... Навпаки, головна особливість «некласичного» мислення полягає в тому, що історія, культура — цей універсальний витвір рук людських — визнаються рівноцінними і рівномогутніми природі і як онтологічна реальність і як об'єкт пізнання»⁸.

Криза натуралізму в буржуазному суспільствознавстві XIX — початку XX ст. була пов'язана з його неспроможністю усвідомити відмінності природи і культури, природних об'єктів і суспільних. З розвитком капіталізму руйнувались первісні «природні» залежності людей і створювались нові зв'язки, які визначались сукупним суспільним продуктом, працею. Первісна «природна» залежність поступається відкриттям нових соціальних зв'язків, породжених сукупною суспільною працею, тобто відносини людей, детермінованих історично створеними умовами праці, активністю суспільного суб'єкта, виробництвом людини і суспільних зв'язків. Зазначену антинатуралістичну орієнтацію у радянській літературі називають по-різному: суб'єктивістською, соціоцентристською, історіоцентристською, неідеалістичною. Ми віддаємо перевагу термінові «культур-центристська», який підкреслює її онтологічні основи. У культур-центризмі — ідеалістичній методологічній програмі буржуазного суспільствознавства XIX—XX ст. цей, пізніше за природу відкритий «об'єкт» — культура — тлумачиться як логічно перший. Разом з тим відкриття культури як особливої реальності не розриває зв'язків людини з природою. Це одна з причин, з яких культур-центризм не усуває натуралізму. Більше того, натуралізм може поширюватись і на такий об'єкт вивчення, як сама культура.

Спершу культур-центризм формувався тільки стосовно наук про культуру й історію. Він, по суті, вказав на межі натуралістської програми. Культур-центристська дослідницька орієнтація спочатку охоплювала лише такі сфери дійсності, де індивідуальні якості об'єкта не були еліміновані і поставали не тільки як типові, а насамперед як найхарактерніші, винятково здатні дати ключ до розуміння типового. Нині ж вона претендує на загальнонауковий статус.

Марксизм протистоїть як натуралізові, так і культур-центризму, досліджуючи природу і культуру як дві форми об'єктивної реальності, що мають як спільні, так і специфічні риси.

Визначення культури багатоманітні. Вона тлумачиться як: технологія людської діяльності, її універсальна властивість (В. Є. Давидович, Ю. А. Жданов); система цінностей (О. О. Зворинкін, О. І. Джіоев, Н. З. Чавчавадзе та ін.); специфічний спосіб людської діяльності

⁷ Див. про це докладніше: Федотова В. Г. Понимание в системе методологических средств современной науки // Объяснение и понимание в научном познании.— М., 1983.— С. 87—118.

⁸ Автономова Н. С. В поисках новой рациональности: опыт типологической характеристики некоторых тенденций современного буржуазного сознания // Вopr. философии.— 1981.— № 3.— С. 146.

(Е. С. Маркарян); формування людини та її суспільних зв'язків, зміна природи самої людини (А. І. Арнольдов, В. М. Межуев, М. Я. Ковальзон, Т. І. Ойзерман). Останнє визначення дедалі очевидніше виступає як найзагальніше, таке, що не протистоїть іншим, а включає їх у себе⁹. І нарешті, про культуру йдеться як про «другу природу», як про створену людиною реальність. Саме це дозволяє побачити в культурі головне, відмінне в ній як від природи, так і від цивілізації — спрямованість на зміну самої людини, спрямованість, яка робить поняття культури сумірним з поняттям історії. У цьому зв'язку побачити в якомусь явищі феномен культури — означає розкрити його роль у розвитку людини, смислоскладаючі функції, набуті, а не дані наперед природою, суспільні якості. Наприклад, коли мовиться про науку як явище культури, важливо з'ясувати її здатність не лише до здобуття знання і до їх практичного застосування, але й її причетність до формування ідеалів і норм людського життя, її спроможність бути основою світогляду, засобом самовдосконалення людини. Витлумачене в такий спосіб питання уможливлює не лише розгляд науки як феномена культури, а й з'ясування певної протилежності науки і культури, зумовленої тим, що аж ніяк не всі завдання науки підпорядковані цим «культурним цілям», а міра здійснення наукою культурних функцій не є абстрактно заданою, завжди однаковою, бо залежить від суспільних умов її розвитку.

Так, в епоху становлення буржуазного суспільства наука виконувала важливу смислоскладаючу роль у витісненні релігійних цінностей і пошуках основ для нового суспільства, у формуванні нових цінностей і нових еталонів самоздійснення людини¹⁰. В наш час науку буржуазного суспільства справедливо звинувачують у втраті колишнього культурного значення, в надмірній утилітарності, граничній орієнтації на виробництво і соціально-технологічні заходи. Гостра конфронтація сциєнтизму і антисциєнтизму як у буденній, так і в теоретичній свідомості буржуазного суспільства характеризує саме поляризацію ідей з питання культурної значущості науки, її здатності говорити про людину навіть там, де фактично постають закони природи або технічні схеми їх втілення. Оскільки соціальне знання має своїм предметом людську діяльність, більшість неопозитивістських напрямів буржуазної філософії і соціології науки розглядали його зміст як належний водночас і науці і культурі. Особливо мірою це стосувалось гуманітарних наук, у поле зору яких потрапляли індивідуальні й особливі якості людини та її діяльності. Така логіка виявлялась вельми проблематичною щодо природознавства, а для позитивістського мислення — неприступною взагалі.

Нині в мисленні буржуазних методологів і соціологів сталося істотне зрушення, спрямоване на осмислення природознавства як продукту діяльності, що спирається на історично визначені, створені людьми, отже, культурні ресурси науки, на суспільно зумовлені методологічні і пізнавальні традиції. Іноді ця теза доводиться до рівня вульгарного соціологізму. Різні варіанти когнітивної соціології науки (Малкей, Штарнберзька група та ін.) раніше, а нині — майже вся буржуазна соціологія науки угледіли в самому змісті наукового знання одну з форм культури, «ідеології», під якою розуміється система ідей, що виражають людські інтереси. Усвідомлення культурних функцій науки і того, що вона становить собою форму культури, відбулося в цих концепціях ціною релятивізації знання, втрати предметного змісту науки. Ця хиба, так само як і осмислення науки загалом як феномена культури, потребує аналізу характеру вироблюваного нею продукту.

У нашій літературі є дві точки зору щодо культурного статусу

⁹ Див. докладніше: Наука и культура.— М., 1984.

¹⁰ Див.: Межуев В. М. Наука как феномен культуры // Социологические проблемы науки.— М., 1974.— С. 111—137.

науки, найбільш проблематичного для природознавства. Згідно з однією з них, тільки функціонування природознавства або форма закріплення його змісту роблять його феноменом культури. Наприклад, М. К. Мамардашвілі пише: «...сама можливість постановки питання про культуру і науку як про різні речі (що, безперечно, криє в собі парадокс, оскільки науку ми завжди визначаємо як частину культурного надбання), пов'язана... з відмінністю між змістом тих інтелектуальних або концептуальних утворень, які ми називаємо наукою, і існуванням цих же концептуальних утворень або їх змістів»¹¹. Як бачимо, зміст науки М. К. Мамардашвілі не розглядає тут ні як продукт культури, ні як її компонент. Культура за такого підходу визначається лише формою існування, функціонування. Уточнюючи свою думку, М. К. Мамардашвілі пише: «Є відмінність між самим науковим знанням і тією розмірністю (завжди конкретною, людською і, тепер зауважу, — культурною), в якій ми володіємо змістом цього знання і своїми власними пізнавальними силами та джерелами»¹². За послідовного здійснення цього підходу можна дійти висновку, що володіння змістом знання, пізнавальними джерелами не позначається на змісті новоздобутого знання. Це — не що інше як точка зору абстрактного гносеологічного суб'єкта, котра зжила себе.

Інша позиція в радянській літературі пов'язана з розкриттям соціально-історичної природи суб'єкта пізнання і соціально-культурних впливів на науку, явних і прихованих соціальних детермінацій, що приводять до вироблення певних історично зумовлених стилів і методів пізнання. Дослідження цього роду мають різний масштаб розгляду: від аналізу науки як виду духовного виробництва і форми загальної праці, вивчення дослідницьких програм — до конкретно-історичних праць з історії відкриттів, вивчення внутрішньонаукових ціннісних орієнтацій.

Цей підхід видається нам вельми перспективним. Вчений-марксист завжди стоїть на позиції об'єктивності істини і тому в змісті наукового знання вбачає насамперед відображення реального об'єкта дослідження, поданого в науці як певний предмет. По численних дискусіях нині є загальником те, що відображення предмета пізнання в науці не може бути дзеркальним, а є результатом певної діяльності соціально-історичного суб'єкта пізнання. Будучи безперечно правильним, це твердження у філософському плані ще не доведене до розкриття механізмів діяльності¹³, які забезпечують відображення предмета, і до показу того, як у самому змісті науки репрезентована історична визначеність суб'єкта пізнання. Мабуть, на другу частину цього питання відповісти простіше: діалектика конкретно-історичного і універсального в діяльності суб'єкта пізнання внаслідок вироблених наукою прийомів і методів діяльності виявляється не в спотворенні істинного змісту, а в певній неповноті його осягнення, яка характеризується відносною істиною. Ці прийоми і методи водночас дають — у динаміці, в русі, в тенденції — можливість «прориву» до здобуття абсолютної істини. Абсолютна і відносна істини не існують окремо, вони сплавлені в результатах наукового пошуку, у змісті науки, котрий дістає своє вираження в тих чи тих формах теоретичного узагальнення. В науці виникають ідеальні продукти діяльності, здатні бути сприйнятими як об'єкти. Вони заміщують реальні об'єкти з певним ступенем умовності, відповідної як рівневі розвитку практики, так і рівневі розвитку знання¹⁴.

¹¹ Мамардашвили М. К. Наука и культура // Методологические проблемы историко-культурных исследований. — М., 1982. — С. 39.

¹² Там же. — С. 41.

¹³ У психології ця робота здійснена Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, В. В. Давидовим.

¹⁴ Огляд точок зору на проблему наукової реальності див.: Александров В. Б. Историческая реальность и онтология социально-исторического знания в свете Марксова понимания субъектно-объектных отношений // Теоретическое наследие К. Маркса и современность. — Калинин, 1984. — С. 29—40.

Уточнення поняття наукової реальності не є нашим спеціальним завданням. Важливе одно — що ця реальність неодмінно створюється наукою як її ідеальний продукт і є вираженням не лише предметного, але й культурного, суспільного змісту (рівня) виробничої і наукової діяльності. «Питання про те, чи мають об'єктивну реальність мікро-частинки, фотон, χ -хвиля та ін., споріднене з питанням про те, чи має об'єктивну реальність ціна. Критерії об'єктивності в розумінні речовості тут зовсім не підходить: ціну не можна помацати руками, відчутти на смак та ін. Добре відоме Марксове визначення ціни як ідеального. І водночас ціна — це зовсім не фантом уяви, надбання лише свідомості. Ціна цілком реальна. На прикладі ціни ми подибуємо своєрідно-реальний предмет. Ціна реальна не тією реальністю, котра виявляє себе в чуттєвому сприйнятті як просте тіло, річ; вона виражає відношення речей (а через них — спілкування людей у соціумі)»¹⁵.

І подібно до того як взагалі ідеальне виступає специфічною реальністю культури, наука як феномен культури характеризується не тільки своїм функціонуванням і формою, в котру відлито її зміст, але й своїм змістом — хай то буде відображення природи, суспільства, людини. Відображуючи світ, вона створює ідеалізований світ, тобто світ, до певної міри спрощений, зведений до сутності, своєрідний «світ ідеального». Дедалі більшого поширення набирає поняття ідеалу науки, котре нині вже часто-густо подибується в методологічній літературі і залічується до числа еталонних, бажаних норм наукової діяльності.

Підсумком сказаного стосовно науки може бути те, що її продуктом виступає ідеальне і воно ж становить її особливу реальність. Певною мірою це висловлена іншою мовою думка про те, що наївно-реалістичний, але метафізичний погляд на науку, який, здавалось би, так легко виводить її зміст на дзеркальність відображення, нічого не пояснює на ділі. Відображення — підсумок діяльності вчених, у ході якого наука будує свою власну реальність. Додержання норм наукової діяльності, правильність методів, їхня рефлексія забезпечують цій «другій реальності» здатність відображувати об'єктивний світ.

Там, де цю «другу реальність» не побудовано, — науки немає. Світ теоретичних об'єктів, світ ідеального — це світ сутностей. Він не даний емпірично. Не даний буденний свідомості. Інакше, зазначав К. Маркс, усяка наука була б зайвою. На рівні емпіричних узагальнень мислитель також не виходить за межі буденних уявлень, пропонуючи лише певні форми їх раціоналізації. Це добре показано К. Марксом на прикладі критики класичної буржуазної політекономії, яка не виробила жодного поняття, невідомого в практиці рядовим агентам економічних відносин. Введене К. Марксом поняття додаткової вартості було ідеальним утворенням, яке стало науковою реальністю марксистської політекономії і розкрило сутність буржуазних економічних відносин.

Особливої важливості теза про породження наукою своєї реальності набуває при порівнянні її з мистецтвом.

Ще раз хотілося б підкреслити, що специфічні культурні функції науки ми спробували знайти не тільки у формах її існування і способах її функціонування, що зачіпають «саму» людину, але і в її (науки) продуктах, бо функції ці невіддільні від продукту.

Схожий шлях аналізу застосуємо і щодо мистецтва, культурні функції якого ні в кого не породжують сумніву. Важливо з'ясувати, що робить самий продукт мистецтва феноменом культури. Відповідь на це запитання в радянській літературі цілком певна. Скульптура, картина, музичний твір, роман не звідні до своєї природної предметної форми. Вони є «ідеальна реальність» і тільки як така можуть виконувати всі свої можливі функції. Нагадаємо афористичний вислів Е. В. Ільєнкова: «Ідеальність, за Марксом, і є не що інше як представлена в речі форма

¹⁵ Косарева Л. М. Предмет науки. — М., 1977. — С. 132.

суспільно-людської діяльності»¹⁶. Такою «річчю» може постати і знак, і поняття, і образ, і категорія.

Як і щодо науки, принципово важливим для розуміння мистецтва є уявлення про виробництво ним ідеального як особливої реальності. В цьому переконують як емпіричні приклади, так і теоретичний аналіз сутності мистецтва.

Добре відомо, що прилучення до світу мистецтва може здійснюватися через роз'яснення тих змістів, які «приховані» в музичних творах, художній літературі, живопису та ін. і яких не бачить людина, естетично нерозвинена і неосвічена. Переклад художнього змісту творів мистецтва на буденну мову має на меті створити ланцюжок аналогій, що полегшують сприйняття власне художнього світу. Водночас цей переклад характеризує публіку, яка потребує саме такого перекладу і завважає лише пафос вираження вже відомого новими (музичною, поетичною та ін.) мовами, як таку, що перебуває на тому рівні оволодіння культурою, коли вироблені останньою реальності ще не сприймаються в усій їх своєрідності. А якщо сказане мовою мистецтва цілком звідне до буденної мови, то мистецтво може бути взагалі проголошено зайвим. От чого нам глибоко імпонує позиція В. П. Іванова, який вважає корінною властивістю мистецтва те, що «продукти свідомості і уяви лише тоді можуть претендувати на роль явищ мистецтва, коли набувають вигляду чуттєвої реальності, не тільки відкритої сприйняттям, але й доступної для суб'єктивного переживання. Причому, йдеться тут не просто про образну структуру цих продуктів, яка в загальних рисах аналогічна всій свідомості (розрядка наша.— В. Ф.), в тому числі й абстрактно-мислительним її формам. Йдеться про властиву художньо-творчому актові здатність трансформувати людську рефлексію в рід буття, в подібність життєвих реальностей, наділених силою інспірувати і спрямовувати на себе всю емоційно-вольову, мислительну, мотиваційну і поведінкову сферу людської особи»¹⁷.

Відзначимо, однак, що не тільки образна форма є універсальною, застосовною в мистецтві і в науці. Адже «подвоєння» світу, формування ідеального як особливої реальності притаманне не лише мистецтву. Це показано вище стосовно науки. Легко побачити, що і мораль виступає як ідеальне покладання в нормах реальних відносин людей, нетотожне цим відносинам. Тут ідеальне також постає як специфічна реальність, у даному разі — моралі. Більше того, говорячи словами того ж В. П. Іванова, «механізм людської свідомості і мислення виник як аналог практики, суспільності, а не постав у вигляді їх пізнавального образу, тому свідомість «увійшла» в суб'єкт як його загальна регулятивна здатність і лише внаслідок цього набула для суб'єкта визначеності як духовний образ реальносущого»¹⁸. Сказане переконливо підтверджує висловлену Е. В. Ільєнковим думку, що продукт свідомості є ідеальне, хоча не все ідеальне є свідомість. Разом з тим ми гадаємо, що є відмінність між неспеціалізованим ідеальним, і тим, яке породжується у формах спеціалізованих видів діяльності. Невиявлення ідеального в міфологічній і буденній свідомості зумовлює такі їх специфічні риси, як визнання ідеального за реальне (у міфі) і стихійний матеріалізм буденного мислення, котрий, однак, не рефлексуючи щодо проблеми ідеального, так само здатний сприймати свої продукти за властивості самого світу.

Усе це може спричинити в читача відчуття зачарованого кола: щойно специфіка науки вбачалась у відображенні об'єкта за допомогою побудови ідеального як специфічної реальності, а вже виявляється, що

¹⁶ Ільєнков Е. В. Проблема ідеального // Вопр. философии.— 1979.— № 7.— С. 148.

¹⁷ Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство.— М., 1977.— С. 205.

¹⁸ Там же.— С. 188—189.

мистецтво і мораль також відображують світ за допомогою «другої, ідеальної реальності» і через неї. Тому знову постає питання про специфіку науки, мистецтва, моралі, але вже в аспекті з'ясування специфіки породженого ними ідеального і тих особливих впливів, які кожний тип «другої реальності» робить.

І тут легко дійти раніше відомих висновків: реальність науки — світ об'єктів, реальність мистецтва — світ людини, реальність моралі — соціальний світ. Проте такі грані, особливо моралі і мистецтва, виявляться вельми хисткими, бо й мистецтво промовляє про соціальний світ і мораль — про світ людський. Та й суспільна наука мовить про них, бо вбирає діючого суб'єкта до складу свого предмета. Безперспективність такого пошуку специфіки даних форм свідомості переконливо показав на прикладі мистецтва Е. В. Ільєнков¹⁹.

Так само як поняття наукової реальності дозволяло побачити механізм і соціальну природу відображення дійсності в науці (навіть у тому разі, коли йдеться про природознавство), так і поняття художньої реальності характеризує способи відображення життя в мистецтві, а також межі, що відрізняють його від інших сфер; критерії реалізму в мистецтві, особливо в художній літературі. На наш погляд, міра реалістичності художнього твору визначена не його абстрактною тотожністю з об'єктивною реальністю, а побудовою такої реальності, скласти судження про яку можна за міркою життя. Однаково і міра романтизму художнього твору визначена не відривом від життя, а побудовою такої реальності, де в найчистішому вигляді відбувається боротьба за ідеал.

Одним із ворожих реалізові напрямів у мистецтві є натуралізм, названий відомим аргентинським письменником Х. Кортасаром терміном, широко застосовуваним щодо схожої позиції в методології науки, — «наївний реалізм»²⁰. Наївний реалізм і в науці, і в мистецтві — це позиція дзеркального, пасивного відображення. Щоб вимога відображення життя в мистецтві не звучала позитивістськи, наперед не критичним ставленням до нього, дуже важливо, оцінюючи міру реалістичності твору, завжди мати на увазі ту об'єктивну реальність, яка послужила основою відображення. Саме маючи на думці можливість існування такої дійсності, що жахає своєю жорстокістю, ірраціональністю, Х. Кортасар і говорить про неможливість «наївного реалізму», стати на позиції якого в цьому разі — означає стати на шлях захисту цієї дійсності, тобто на шлях ірраціоналізму і реакції. Такого погляду дотримується і В. Тейтельбойм, мислячи про ірраціональну дійсність фашистського перевороту в Чилі. Говорячи про свій роман «Внутрішня війна», він обгрунтовує право на створення особливої літературної реальності, що руйнує жахливу дійсність фашизму²¹.

Австрійський письменник Р. Музіль у романі «Людина без якостей» протиставляє «людині реальності» — буржуазним героям умиряючої Австро-Угорської монархії — «людину можливості», яка не має абстрактно заданих середовищем якостей.

Сказане показує, яким істотним для «другої реальності» мистецтва, для створеного в ньому ідеального є обстоювання ідеалу. Зрозуміти це допомагає стаття М. О. Ліфшиця про ідеальне. Торкаючись тут питання про «справжню», тобто належну дійсність, він пише: «У часи Белінського, Герцена, Бакуніна було прийнято думати, що деякі суспільні установи, не тільки реальні, але й здатні жити живою кров'ю, насправді ведуть примарливе існування. Так і люди бувають — люди-примари, люди-трава... Це не було ні ідеалізмом, ні простою метафорою, а вираженням глибокої думки, згідно з якою є істинне буття, яке реалізується в розвитку, але є реально існуючий, але неправдивий

¹⁹ Ільєнков Е. В. О специфике искусства // Искусство и коммунистический идеал. — М., 1984. — С. 213—223.

²⁰ Тейтельбойм В. Две реальности романа «Внутренняя война»: (Из интервью) // Писатели Латинской Америки о литературе. — М., 1982. — С. 348.

²¹ Там же. — С. 346—353.

і засуджений світ»²². Надзвичайно цікавим нам видається хід думки Е. В. Ільєнкова і М. О. Ліфшиця, котрі стверджують, що міра реальності визначається і її змістом в ідеальному. Ми б сказали — її відповідністю ідеалам, репрезентованим в ідеальному. Оскільки ж ідеальне в мистецтві теж в певному розумінні виступає мірою реального, то стають глибше зрозумілими суспільні функції мистецтва. Через мистецтво люди багато в чому осягають «міру реального», тобто своє ставлення до реальності. Сформоване через мистецтво ставлення до життя відзначається гострим почуттям ідеалу, прекрасного, належного, справедливого, істинного (переплетенням Істини, Добра і Краси). Адже будучи сферою особливого роду свободи, мистецтво не примушує до жертв в ім'я служіння ідеалам, тоді як життя нерідко примушує до них. У ході цього «примусу» людина часто-густо ламається, вступає в компроміси, винаходить свою життєвську «міру реального», далеку від тих високих зразків, які вона може сформувати в собі за допомогою мистецтва. Ідеальна міра реального в мистецтві формує прагнення до втілення ідеалу в дійсності. При цьому суспільна наука, для якої належний суспільний стан, що задається як ідеал, наприклад, комуністичний ідеал, в іншому дзеркалі відбиває прагнення людини, виявляє їх зв'язок з ідеалами, вираженими в мистецтві, а також з естетичними ідеалами. «Якщо субстанція здатна породити із себе суб'єкт і весь пов'язаний з ним суб'єктивний світ, то і суб'єкт здатний набути мовби суб'єктивних форм»²³, — пише М. О. Ліфшиць. Іншими словами, тут висловлюється думка про здатність суб'єкта втілити своє світобачення, мислення, почуття і норми спілкування в реальному світі.

Звичайно, коли йдеться про мистецтво, найчастіше говорять про естетичний ідеал, але рідше — про життєві ідеали. Однак, особливо в літературі, значна маса читачів і навіть професійних критиків і літературознавців звертається до мистецтва в пошуках саме життєвих ідеалів. Цікаві приклади такого роду наводить угорський соціолог І. Вітани: «Коли стара селянка — давня знайома... збирача пісень — наспівала на магнітофонну стрічку баладу «Молодний пан Ракоці», то вчений зауважив: «До чого ж гарна ця пісня, тітонько Марі». А жінка відповіла: «Так, сумна доля дісталась йому». Ці дві фрази розкривають два різні світи. У центрі першого судження перебувала (естетична.— В. Ф.) цінність, музикознавець звернув увагу на цінність балади, а селянку схвилювала доля героя балади»²⁴.

Продовжуючи аналіз ідеального, М. О. Ліфшиць звертає увагу на його зв'язки з ідеалом. Та не тільки в цьому суть його позиції. Читання статті М. О. Ліфшиця про ідеальне змушує замислитись про те, що ж не задовольнило його в стрункій і цілісній позиції Е. В. Ільєнкова з проблеми ідеального. Або, формулюючи інакше, що видалося йому в цій концепції таким, що потребує розвитку, конкретизації, а де в чому і переосмислення.

Гадаємо, Е. І. Ільєнков з достатньою визначеністю схарактеризував ідеальне як належне культурі. Проте, розкриваючи загальний зміст ідеального, його об'єктивний характер, Е. В. Ільєнков нерідко ототожнює загальне з теоретичним, а його одержання — з процесом пізнання. Так, він відзначає «відмінність і навіть протилежність між швидкоплинними психічними станами окремої особи... і загальними й необхідними, і через це об'єктивними формами знання і пізнання (розрядка наша.— В. Ф.)»²⁵, а проблему об'єктивності загального розглядає як проблему його істинності²⁶, говорить про «об'єктивність загальних

²² Ліфшиць М. О. Об ідеальном и реальном // Вопр. философии.— 1984.— № 10.— С. 125.

²³ Там же.— С. 139.

²⁴ Вітани І. Общество, культура, социология.— М., 1984.— С. 241.

²⁵ Ільєнков Э. В. Проблема идеального // Вопр. философии.— 1979.— № 6.— С. 129.

²⁶ Там же.

(теоретичних) (розрядка наша.— В. Ф.) визначень дійсності»²⁷. У Е. В. Ільєнкова можна знайти формулювання, які багато в чому зводять проблему ідеальності до проблеми істинності. Наприклад: «Проблема ідеальності завжди була аспектом проблеми об'єктивності («істинності») знання, тобто проблемою тих і саме тих форм знання, які зумовлюються і пояснюються не капризами особистісної психофізіології, а чимось ...що стоїть над індивідуальною психікою...»²⁸. Ці висловлювання можна багаторазово продовжити. Якщо ж поставити у зв'язок з ними інші — наприклад, про те, що ідеальне дане і в «чуттєвих образах, і в книгах, і в статуях, в дереві і бронзі, у формах храмів і знарядь праці, в конструкціях машин і державних установах, у схемах наукових і моральнісних систем та ін., та ін.»²⁹, — то виявиться суперечність.

Немає сумніву в тому, що ідеальність цих «предметів» пов'язана з їх об'єктивністю, але чи завжди в тому розумінні, що вона пов'язана, мовляв, з об'єктивною істинністю? Гадаємо, зовсім ні. Навіть визнавши пізнання як універсальний аспект будь-якої діяльності, легко помітити, що вимога об'єктивної істинності в «чистому вигляді» працює лише в науці. І головний зміст і пафос концепції Е. В. Ільєнкова ми вбачаємо не у визнанні універсальності пізнання, а в показі об'єктивності і загальності існування будь-якої з форм ідеального, причому такої об'єктивності, яка вторинна, похідна від об'єктивності матеріальних суспільних відносин³⁰.

М. О. Ліфшиць саме і прагнув «зняти» цю суперечність позиції Е. В. Ільєнкова. Тут, на наш погляд, виявляється раціональний зміст точки зору Д. І. Дубровського. Соціальна зумовленість психічного і соціальна природа індивідуальної свідомості, формованої як реальним процесом життя, так і об'єктивно існуючими продуктами духовної культури, на наш погляд, робить неможливим протиставлення індивідуальної свідомості і ідеального. Хоча, з іншого боку (і в цьому Е. В. Ільєнков, безперечно, має рацію), аналіз психофізіології суб'єкта — це справді інша проблема, ніж проблема ідеального. Художній твір — продукт індивідуальної свідомості, але такий продукт, який стає суспільним — внаслідок вираженого в його змісті загального, і вираженого аж ніяк не теоретично. М. Ліфшиць і прагнув захистити загальне і об'єктивне не тільки в їх духовно-теоретичній, але й практично духовній формі, зробивши тут крок уперед порівняно з Е. В. Ільєнковим.

Чимало дали для розуміння значущості цих, уведених ще К. Марксом понять праці київських філософів³¹. Однак загалом у літературі поняття «духовно-теоретичного» і «духовно-практичного» відіграють дещо іншу роль, ніж та, для якої вони призначені. Поняття «духовно-практичне» використовується здебільшого для характеристики того, що духовні продукти є практично значущі. Але вдумавшись тоді у зміст терміна «духовно-теоретичне» освоєння світу, що ним описуються наука і наукова філософія (при цьому і про філософію часто-густо говорять як про практично-духовну діяльність). За відзначеного розуміння духовно-практичне розглядається як протилежне практично-духовному. Але чи можна сказати, надто в наш час, час реального прикла-

²⁷ Там же.— С. 130.

²⁸ Там же.— С. 129.

²⁹ Ільєнков Е. В. Проблема ідеального // *Вопр. философии.*— 1979.— № 7.— С. 146.

³⁰ Не тільки знання, але й людська чуттєвість виражає себе, за всієї індивідуальності протікання почуттів, у суспільно сформованих почуттях, способах і формах спілкування: любові, дружби, спорідненості, сім'ї та ін.

³¹ Див.: Категории исторического материализма: их роль в познании и преобразовании социальной действительности.— Киев, 1985; Категории философии и категории культуры.— Киев, 1983; Мировоззренческое содержание законов и категорий материалистической диалектики.— Киев, 1981; Практика — познание — мировоззрение.— Киев, 1980; Человек и мир человека.— Киев, 1977; Художественная деятельность. Проблемы субъекта и объективной детерминации.— Киев, 1980.

дання марксистсько-ленінської філософії до вдосконалення соціалізму і величезної практичної ролі науки в умовах НТР, що наука і філософія не відіграють практичної ролі?

Можже, характеристики способів духовного освоєння дійсності, запропоновані К. Марксом, застаріли, «не працюють»? Ні, в них є гостра потреба, за їх допомогою можна пояснити багато аспектів духовної діяльності. Вихід з позірної суперечності між розумінням науки як духовно-теоретичного освоєння світу і її очевидною практичною роллю віднаходиться вже відомий, подібний до того, який виникав під час обговорення науки як феномена культури. Як система теорій наука — спосіб духовно-теоретичного освоєння світу. Однак через свій світоглядний компонент (а не тільки функціонування в матеріальному виробництві і в соціальній сфері) вона виявляється нерозривно пов'язаною з практикою, бо світогляд, будучи пов'язаний з переконаннями, інтересами, цінностями, виступає регулятором безпосередньої практичної діяльності людей. У цьому розумінні не тільки буденна свідомість, мистецтво, мораль, релігійна, правова, політична свідомість, але також і наука і філософія виступають як форми практично-духовного, світоглядного освоєння дійсності. Як слушно відзначають київські дослідники, «формуючись на основі матеріальної перетворюючої діяльності людського суспільства, світогляд реалізує потреби і цілі цієї діяльності духовно, виступаючи як спосіб «практично-духовного» освоєння світу, означає створення образів не тільки світу, чужого людині, але й світу вільної реалізації її життєвих цілей, надій і сподівань, а також досягнення способів цього «стану» світу. «Практично-духовне» освоєння світу немовби «продовжує», доповнює, а іноді і компенсує його «практично-матеріальне» освоєння»³².

Дальше поглиблене вивчення духовно-теоретичного і практично-духовного освоєння дійсності потребує розгляду продуктів духовної праці як ідеального, об'єктивного і загального характер якого перетворює його на рід реальності.

У чому ж особливість духовно-теоретичних форм освоєння світу? В тому, що побудована ними реальність не є «родом буття» самої людини, навіть якщо предметом науки виступає мистецтво або сама людина. Одним з постулатів ідеалістичної методології суспільствознавства є вимога, щоб судження науки були неодмінно зрозумілі тим, кого вона описує. Абсолютизація такого погляду — характерна особливість культур-центристської дослідницької програми, де суспільні науки трактуються лише як науки про культуру. Але за такої гіперболізації втрачається специфіка науки, остання підмінюється буденною і художньою свідомістю. Нагадаємо, що наука прагне проникнути в сутність і замінити «буттєвий світ» буденного життя (той світ, який безпосередньо відкривається буденній свідомості) — світом сутностей.

Мистецтво ж, за влучним висловом В. П. Іванова, створює «рід буття», яке можна переживати, в якому можна духовно жити, — і не лише авторові твору, а й будь-якій іншій людині. Втеча з життя в мистецтво — одна з можливих ілюзій реальної поведінки.

Складніші стоїть справа з мораллю, правом. Їх реальність — виражені в нормах відносини людей — не є особливим родом буття. І все ж ці норми — «буттєві», вони характеризують важливі аспекти буття людей. Отже, духовно-теоретичне і духовно-практичне освоєння дійсності — це типи ідеального, причому такі типи, що вказують на специфіку функціонування духовного продукту, на його роль у формуванні самої людини. Тим самим уведення поняття ідеального в аналіз явищ культури дозволяє зняти дихотомію змісту і функції, процесу і результату, в тому числі — об'єктивної істини як результату і діяльності для його здобуття, яка під різними іменами репродукується в численних дослідженнях.

³² Человек и мир человека.— С. 19.

Уведення таких типів ідеального дає змогу розрізняти форму буття в них ідеалів. У духовно-практичному освоєнні світу ідеалом виступає норма діяльності і теоретично істинна модель суспільного стану. Практично-духовні способи освоєння дійсності створюють естетичний, етичний та інші ідеали, міцно сплавлені в життєвий ідеал. Духовно-теоретична форма діяльності уточнює зміст і розкриває шляхи досягнення життєвого ідеалу, сформованого в практично-духовній сфері. Взаємодія цих типів ідеального не дозволяє перетворитися ідеалам як у догми, так і в ілюзії.

Використання поняття ідеального для характеристики продуктів культури дає змогу зрозуміти, що культура є не тільки розкриття людських здатностей, але й їх формування. Не існує абстрактних гносеологічних, естетичних, моральних суб'єктів. Будь-який суб'єкт культурної творчості соціально й історично визначений. Цим зумовлена суперечливість розвитку культури, яка набуває в умовах класових антагонізмів форми протилежності елітарної і масової культури. Перша створює ілюзорний спосіб буття в культурі, однобічну «культурність», що подібна до смерті в культурі. Друга породжена низьким культурним стандартом, контр-культурною орієнтацією і систематично відтворює їх. Абсолютизація одного з цих полюсів буржуазної культури породжує свої конфронтації: сциєнтизм — антисциєнтизм, пуританська догматична етика — аморалізм, естетизм — утилітаризм.

Суперечності культури роблять її ареною гострої боротьби. Це боротьба за вибір шляхів розвитку людини. Тому культурна політика — украй відповідальна справа, не менш відповідальна, ніж політика взагалі. Культура не є прикрасою, з чого випливало б, що суто вольовим управлінським актом можна усунути її небажані форми. Негативні явища культури усуні лише разом з ліквідацією тієї матеріальної основи, що їх породила. Однак така ліквідація — умова необхідна, проте недостатня. Потрібні також і виховання смаку, пропаганда кращих культурних зразків, культурний розвиток починаючи з самого дитинства. Тут повною мірою вступають у силу ті аспекти проблеми ідеального, які пов'язані з соціально- та індивідуально-психологічними особливостями творення і освоєння культури.

У нашій літературі переконливо доведено, що «в процесі духовного виробництва відбувається «переведення» реального відношення з форми буття у форму думки, своєрідне перетворення матеріального в ідеальне»³³. У даній статті ми прагнули показати, що це — переведення не тільки у форму думки, але й у форму ідеального буття, яке породжується матеріальним і, в свою чергу, породжує цілком реальний суспільний зв'язок.

* * *

Проблема ідеального — одна из центральных в советской философской литературе. Обычно идеальное рассматривалось в трех аспектах: как субъективная реальность, как индивидуальное сознание со всеми психо-физиологическими процессами, сопровождающими отображения в нем объективного мира; как репрезентативное в вещах и знаках отображение человеческой деятельности в общих необходимых формах, имеющих объективную природу, вторичную относительно объективности материальных отношений; как духовное образование, выражающее идеальные, должные устремления. В настоящее время особую актуальность приобретает еще один малоизученный срез изучения идеального, когда оно предстает как феномен культуры. Научное осмысление идеального как продукта культуры и ее специфической реальности позволяет выявить онтологический статус культуры; раскрыть ее сущностные характеристики как «второй природы», нового, отличного от природы вида бытия; избежать крайностей натурализма и культурцентризма в познании общественных процессов, обогатить новым содержанием понятие «реальность» с учетом его спецификации в науке, искусстве, морали, праве и т. д.

³³ Духовное производство.— С. 148.

І. С. Добронравова

ІНТЕРТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ФІЗИЦІ

ДОБРОНРАВОВА Ірина Серафимівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при Київському університеті. Галузь наукових інтересів — філософські питання фізики. Їй належать розділи в колективних монографіях «Научная картина мира» (Київ, 1981), «Роль марксистской философии в интеграции современного научного знания» (Київ, 1983), статті в журналах «Философские науки» та «Філософська думка».

Філософський аналіз розвитку наукового пізнання виявив два основних аспекти серед ознак революційних зрушень у науці: світоглядний і методологічний. Світоглядний аспект пов'язаний зі зміною природничих картин світу, які розглядаються як важливий компонент наукового світогляду (світоуявлення), а методологічний аспект стосується зміни набору методологічних принципів, ідеалів наукового пояснення та ін. Ці аспекти, звичайно, тісно пов'язані з іншими сторонами існування науки (гносеологічними, аксіологічними і соціологічними). Найтісніше пов'язані вони і між собою. Недаремно в багатьох методологічних моделях розвитку науки наявні обидва ці моменти. Так, у докладно розробленій В. С. Стюпіним концепції фізичної картини світу велике місце приділяється ідеалам і нормам пізнавальної діяльності¹, а в моделі наукової картини світу як форми міждисциплінарного синтезу, запропонованій С. Б. Крымським, існує і проблемно-методологічний блок². Докладно обговорені в нашій літературі концепції Т. Куна та І. Лакатоса у своїх моделях раціональної реконструкції історії науки (парадигма, науково-дослідницька програма) також поєднують розглядувані моменти: фундаментальна теорія Т. Куна, наприклад, виступає і як спосіб бачення світу, і як зразок розв'язання завдань. У фізиці гносеологічною умовою революційних зрушень світоглядного і методологічного характеру раз у раз ставала зміна об'єктів фізичного пізнання. Справді, зміна об'єкта відтворення може вимагати зміни засобів відтворення, розриваючи межі звичних ідеалів пояснення. З другого боку, теоретичне відображення сутності явищ не розглядуваного раніше типу має втілитися у фізичній картині світу, як вищій формі класифікації фізичного знання.

У галузі фізики високих енергій зміна об'єкта фізичного пізнання, яка назріла, чітко усвідомлюється фізичним науковим товариством —

¹ Стюпин В. С. Становление научной теории.— Минск, 1976.— С. 212.

² Крымский С. Б. Системы знания и проблема их категориальной определенности // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки.— Киев, 1977.— С. 214.

хоча б тому, що навіть незначне просування в напрямі підвищення енергії взаємодії елементарних частинок потребує великих витрат і складних технічних розробок. Крім того, кожний експеримент, що планується тепер у фізиці, теоретично обґрунтовується, і його можливі наслідки (і позитивні й негативні) обговорюються ще до його завершення. Роль наукової рефлексії у розвитку сучасної науки, яку відзначають у своїх працях радянські філософи³, тут виявляється наочно. Причому справа не обмежується внутрішньотеоретичним чи метатеоретичним типами⁴ наукової рефлексії. Вона може підноситися до філософсько-методологічного рівня.

Саме на такому рівні розглядається тепер усвідомлення тих революційних змін у фізиці, які ініційовані створенням і блискучим експериментальним підтвердженням першої з унітарних калібрувальних теорій, яка об'єднала теоретичний опис двох з відомих чотирьох типів фундаментальних фізичних взаємодій: електромагнітної і слабкої. Вже є і чекають на практичну перевірку теорії так званого великого об'єднання, що додають до названих двох типів взаємодій ще й сильну, яка зумовлює існування атомних ядер і частинок, що їх утворюють. Є й варіанти теорії супергравітації, що включає до теоретичної схеми і гравітаційні сили.

Світоглядні наслідки цих фізичних досягнень уже почали обговорюватись у нашій літературі⁵. Зауважимо лише, що до сучасної фізичної картини світу, завдяки цим досягненням, входить ідея розвитку. Справді, всі згадані теорії розглядають типи фундаментальних взаємодій як виявлення локальних калібрувальних симетрій або як результат їхнього спонтанного порушення. Стан непорушеної симетрії, коли існуючі типи взаємодій ще не виділились, відповідає дуже високим енергіям, які могли бути реалізовані лише в найраніші моменти існування нашого Всесвіту. Отже, відомі типи універсальних фізичних законів з їх фізичними константами притаманні лише тому особливому станові матерії, який характерний для нашого світу⁶.

Зауважимо, що в цьому випадку йдеться не про запозичення ідеї розвитку з космології, де вона давно присутня. У сучасній фізичній теорії акт становлення зафіксований як незворотна якісна зміна, котра приводить до породження стабільних типів елементарних частинок, що є умовою того подальшого ускладнення Всесвіту (створення Галактик, зоряних і планетних систем), без якого неможливе було б виникнення життя і розуму.

Що ж до методологічних наслідків цих перетворень у фізичній картині світу, то для їх висвітлення потрібно звернутися до іншої групи революційних перетворень у фізиці. Ці перетворення відбувались таким способом, що відрізняється від щойно розглянутого. Справді, ідеї, співзвучні тому напрямку в фізиці, який у 70-х роках ХХ ст. був названий синергетикою, висловлювались не тільки в 30-х і 50-х роках нашого століття, а й навіть ще в ХІХ ст. Усе ж таки найважливішою умовою формування синергетичного напрямку як такого був бурхливий розвиток останніми роками досліджень нелінійних процесів і, зокрема, становлення термодинаміки дисипативних структур. Ця теорія стосується, на відміну від класичної термодинаміки, відкритих систем, які перебувають у далекому від рівноваги стані, і описує процеси зменшення ентро-

³ Див. про це, напр.: *Лекторский В. А.* Субъект, объект, познание.— М., 1980.— С. 251—272; *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики.*— Киев, 1981.— С. 306—336.

⁴ Ми використали типологію наукової рефлексії, запропоновану Бажановим (*Бажанов В. А.* Проблема полноты квантовой теории.— Казань, 1983.— С. 5).

⁵ Див., напр.: *Добронравова И. С.* Идея развития в современной физике // *Филос. науки.*— 1981.— № 1.— С. 141—144; *Крымский С. Б., Кузнецов В. И.* Мировоззренческие категории в современном естествознании.— Киев, 1984; та ін.

⁶ Про розрізнення понять «матерія», «світ», «природа», «універсум» див. згадану книгу С. Б. Кримського і В. І. Кузнецова.

пії в системі внаслідок взаємодії її з середовищем. Підкреслимо, що і в цьому випадку відіграла роль наукова рефлексія, яка здатна долати галузеві межі. Вона забезпечила можливість виявлення аналогій в теоретичному описі синергетичних явищ з найрізноманітніших галузей фізики, а також хімії й біології.

Ця обставина засвідчує, що в сучасній науці існує комплексний підхід до аналізу фізичних теорій, на необхідності якого наголошувалося в ряді методологічних розробок⁷. Свое природне пояснення ця необхідність дістає у межах інтертеоретичного висвітлення фізичного знання. Термін «інтертеорія» введений радянським математиком О. А. Ляпуновим для позначення «внутрішнього наукового оточення теорії», яке включає комплекс відомостей, що забезпечують розуміння теорії науковим товариством. Сукупність цих відомостей є інтертеоретичним фоном існування розглядуваної теорії. До нього належать математичні теорії, на яких ґрунтується математичний апарат нашої фізичної теорії, а також інші фізичні теорії, що являють собою ґрунт емпіричної і семантичної інтерпретації її термінів. Важливо те, що, крім цих елементів суто теоретичного рівня, до інтертеорії належить також взятий в певному аспекті зміст метатеоретичного рівня (наукова картина світу, методологічні принципи, загальні філософські ідеї).

В усвідомленні смислу термінів фізичної теорії на відповідній стадії її розвитку усе багатство метатеоретичного фону фізики не використовується. Однак конче потрібно втрачувати її власне теоретичне оточення: математичні й фізичні теорії. Кожний з цих елементів інтертеорії, через його усвідомлення, вирізняє в метатеоретичному фоні фізики певні галузі, причому взаємопов'язані фізичні теорії мають загальний інтертеоретичний фон. Як елементи інтертеоретичного фону фізичні теорії взаємно детермінують їх розуміння фізичним науковим товариством. Природа інтертеорії подвійна: це органічна єдність теоретичного і метатеоретичного. Так, наприклад, в об'єднаній теорії електромагнітних і слабких взаємодій ідея симетрії і її спонтанного порушення має безумовно конструктивний характер. Проте реалізація цієї ідеї була б неможливою без розвитку математичних теорій калібрувальних полів.

Вирізнення інтертеорії як форми осмислення наукової істини, яка відповідає теорії як формі одержання істини, дає можливість пояснити вплив світоглядних і методологічних чинників на розвиток фізичних теорій, утворення і трансформацію смислу їх термінів. Так, залучення до інтертеорії тих чи інших математичних і фізичних теорій опосередковує звернення до відповідних фрагментів метатеоретичного рівня: тих чи інших філософських ідей, категорій, аспектів фізичної картини світу. Водночас вибір математичних засобів може бути продиктований деякими загальними уявленнями про описуваний фрагмент об'єктивної реальності (звичайно, метатеоретичними — насамперед уявленнями відповідної картини світу). Отже, можна накреслити механізм утворення синергетики через встановлення аналогій між математичними описами різних явищ. Наявність спільного математичного апарата, який відповідав незвичайним (з погляду лінійної фізики) явищам, сприяла взаємному залученню до відповідної інтертеорії кожної з тих фізичних теорій, в інтертеорії яких входили спільні математичні теорії. Отже, виявлення спільного інтертеоретичного фону різних теорій сприяло їх комплексному розглядові, внаслідок чого є можливість встановити спільність законів утворення й існування різних систем з великою кількістю частинок, які здатні до кооперованих дій (саме так перекладається слово *synergeja*, що є основою терміна синергетика).

⁷ Див.: Ляпунов А. А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания // *Вопр. философии*.— 1966 — № 5.— С. 48; Крымский С. Б. Системы знания и проблема их категориальной определенности // *Логико-философский анализ понятийного аппарата науки*.— Киев, 1977.— С. 198; Добронравова І. С. Роль інтертеорії в аналізі фізичних концепцій // *Філософська думка*.— 1981.— № 4. — С. 61—67.

Інтертеоретичний аналіз не може бути обмежений лише комплексним розглядом фізичних теорій; для нього обов'язкова вимога урахування філософсько-світоглядного контексту. В цьому випадку можливе філософське тлумачення теорії, причому залучення того чи іншого з елементів математичного рівня має бути обгрунтоване вказівкою на те, які саме моменти досліджуваної теорії надають право на відповідну загальну асоціацію. Таким чином, інтертеоретичний аналіз включає і методологічний, і світоглядний, і інші аспекти філософського дослідження наукового знання, але з необхідною умовою точною «адреси» їх до конкретних елементів змісту теорії. Звернемося до інтертеоретичного аналізу нових фізичних концепцій у контексті таких категорій, як частина, ціле, елемент, система, розвиток, єдність, цілісність, зв'язок, з метою виявити, чи сталася у цій галузі фізики зміна ідеалів пояснення.

У класичній фізиці поняття частини і цілого ототожнювались з поняттям елемента і системи. В багатоманітних визначеннях поняття «система» підкреслюється органічність зв'язків елементів у системі як цілісності. Крім того, системний підхід передбачає, що ціле більше за суму частин, які до нього входять, що «системи — це інтегративні множини, об'єкти з певними сукупними якостями і закономірностями»⁸. У використанні системних понять природним є ієрархічний підхід до дійсності: показ елементів вихідної системи як самостійних систем, а також можливість розглядати будь-яку систему як частину ширшої системи.

За всієї продуктивності і загальності понять системи і елемента в їх співвідношенні неявно мислиться деякий цілком визначений акцент. Він стає наочним під час розрізнення аспектів єдності та цілісності і з'ясування того, який тип єдності забезпечує цілісність системи. В системному підході цілісність системи забезпечується взаємозв'язком між її елементами, єдність здебільшого зводиться до зв'язків і відношень елементів між собою, тобто акцент робиться на структурі системи. При цьому, принаймні для фізичних систем, основа зв'язку розкривається як матеріальна взаємодія з обмеженою швидкістю поширення.

Безперечно, таке розуміння зв'язку зовсім не застосовне для вираження філософського принципу загального зв'язку. Справді, якщо виходити з обмеженості швидкості поширення матеріальної взаємодії, то з'ясовується, що у світі є події, які відбуваються, не встигаючи відчужити взаємної дії, оскільки дуже віддалені одна від одної.

Всезагальне філософське визначення зв'язку виходить з основних принципів філософської системи. Діалектичний матеріалізм як монізм, виражаючи в принципі матеріальної єдності світу матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, водночас діалектично розкриває цю єдність протилежностей: як тотожність багатоманітного, як існування безконечного через кінцеве, загального в окремому, через окреме. Діалектико-матеріалістичне визначення зв'язку як єдності в багатоманітності дозволило сформулювати принцип всезагального зв'язку, що є вираженням діалектичного розуміння матеріалістичної єдності світу. Характерним є те, що актуально наявна тотожність в багатоманітності може бути раціонально зрозумілою лише через принцип розвитку, тобто як результат саморозвитку матерії, який розгортається. Можна показати, що сучасна фізика в своєму відображенні об'єктивної реальності створює абстрактні об'єкти нового типу. Цілісність таких об'єктів може бути пояснена лише за умови розширення розуміння зв'язку елементів у системі, якщо розглядати зв'язок як єдність в багатоманітності.

Для того щоб зробити наочним нове у тих типах цілісності, про які говоритимемо, пояснимо, як показувалось співвідношення аспектів єдності й багатоманітності у розвитку фізики.

⁸ Кузьмин В. П. Системный подход в научном познании и марксистской методологии // Вопр. философии.— 1980.— № 2.— С. 53.

Історія проникнення фізичного пізнання у сутність досліджуваних явищ являє собою зміну періодів, коли на перший план ставилися то багатоманітність, то єдність відображуваних явищ⁹. При цьому досягнення єдності найчастіше знаменувало собою черговий крок до сутності певного порядку, а практичне перетворення цієї сутності в явище виявляло багатоманітність явищ цього рівня.

Одним з основних засобів відшукування сутності єдності у фізиці й хімії майже донині було вивчення складу цілого і пояснення його властивостей на основі визначення його частин і зв'язків між ними. Так, безконечна багатоманітність речовин у хімії зводилась до конечної кількості хімічних елементів періодичної системи Д. І. Менделєєва, властивості атомів хімічних елементів було пояснено їхньою електронно-ядерною структурою, а існування ядер намагаються пояснити взаємодією протонів, нейтронів та інших частинок, які здатні до сильної взаємодії. Цей шлях пояснення — від простого до складного, від елемента до системи, від частини до цілого — має велике значення і сьогодні. Так, найпопулярніша теоретична модель мезонів і адронів традиційно розглядала їх як «складені» з різновидів кварків, пов'язаних між собою глюонами.

У фізичній картині світу результати, одержані відповідно до нововведених ідеалів пояснення — ідеалів редукціонізму та елементаризму, було узагальнено за допомогою введення таких абстрактних об'єктів, як ієрархія рівнів структурної організації матерії¹⁰, або «квантова драбина»¹¹. Ці об'єкти, у свою чергу, стали онтологічною основою використання редукціоністських принципів.

Справді, визначені масштаби існування систем і елементів пов'язані в цих абстрактних об'єктах фізичної картини світу з тими критичними, мінімальними значеннями енергій, які можуть бути сприйняті квантовою системою і порушити її стійкість. Оскільки ж ці величини під час переходу від рівня до рівня змінюються на кілька порядків, стає зрозумілою можливість для складної системи бути стійким вихідним елементом щодо систем вищого рівня організації матерії.

При всій стрункості цієї картини немає сумніву в тому, що послідовне проведення принципів її побудови повинно в кінцевому підсумку приводити до давно досліджених в історії філософії крайніх випадків метафізичних уявлень — або про нескінченну подільність і безконечність структурних рівнів, або про існування першоматерії (пізнання якої згідно з ідеалами редукціонізму неможливе, оскільки за визначенням нема того більш глибокого рівня, взаємодією елементів якого можна було б пояснити її існування)¹².

Проте і використання понять елемента і системи з переходом до дедалі глибших рівнів структурної організації матерії приводить до все більшої зміни їх смислу, що, можливо, фіксує межі застосовності цих понять¹³.

І справді, сучасна фізика високих енергій, яка описує найглибші з відомих нині рівнів структурної організації, у своїх об'єднаних теоріях фундаментальних фізичних взаємодій застосовує принципово інший тип пояснення. Тут номенклатура і властивості елементарних частинок задаються міркуваннями симетрії (або її порушень). Тобто властивості частинок, які являють собою структурну основу буття в нашому світі,

⁹ Цей процес добре описаний Марковим (Марков М. А. О единстве и многообразии форм материи в физической картине мира // *Вопр. философии*.— 1980.— № 11.— С. 60—75).

¹⁰ Див., напр.: *Баженов Л. Б., Кремлянский В. П., Степанов Н. П.* Эволюция материи и ее структурные уровни // *Вопр. философии*.— 1981.— № 2.— С. 91—100.

¹¹ *Вайскопф В.* Физика в двадцатом столетии.— М., 1977.— С. 46—53.

¹² Див.: *Марков М. А.* О природе материи.— М., 1976.— С. 185.

¹³ Див.: *Омельяновский М. Э.* Дialeктика в современной физике.— М., 1973.— С. 188—195; *Бранский В. Л.* Философские основания проблемы синтеза квантовых и релятивистских принципов.— Л., 1973.— С. 100—103.

визначаються властивостями світу як тотальності, його гармонією, яка втілюється, зокрема, в принципах симетрії¹⁴.

Крім того, ефекти несилісової кореляції, які описує квантова механіка, й саме введення у фізику кванту дії, можуть бути витлумачені як прояв обмеженості застосовності множинного підходу, свідчення принципової єдності мікроявищ¹⁵. Однак існують не тільки мікроскопічні квантові ефекти. Колективні рухи множини мікрочастинок спричинюють існування макроскопічних квантових ефектів. До них належать явища надпровідності та надтекучості, які існують при наднизьких температурах. У цих випадках, через те, що температура системи близька до абсолютного нуля, теплові рухи частинок майже відсутні і виявляється квантова неподільність системи. Система існує як ціле не через силову взаємодію між елементами, а завдяки їх квантово-механічній єдності. Отже, множинний підхід незастосовний, бо всі частинки перебувають в однаковому стані (у випадку надпровідності електрони об'єднані у так звані куперівські пари) і з погляду квантової механіки виступають як щось єдине¹⁶.

Колективні явища, пов'язані з узгодженим рухом великої кількості частинок, існують і при нормальних, і при високих температурах. Це так звані когерентні процеси у квантовій оптиці. На них оснований, наприклад, такі фізичні прилади, як лазери і тунельні діоди. Найбільш наочним є існування від'єднаних хвиль (такою хвилею, наприклад, є полум'я свічки). «Відомим різновидом від'єднаних хвиль... є цунамі, — морські або океанські хвилі з фронтом дуже високої довжини, які виникають, звичайно, при сильних підводних землетрусах»¹⁷. Особлива властивість від'єднаних хвиль, що називаються солітонами, полягає в тому, що їхня форма і швидкість після взаємодії залишаються такими, як і до взаємодії. Так, солітони мають ті самі властивості, що й деякі елементарні частинки, тобто вони поведуться як одиничне, хоча являють собою множину частинок. В цьому випадку доречне кантівське визначення цілокупності: множина, розглядувана як єдність¹⁸. Особливо підкреслимо, що впорядкований рух множинності як цілого є результатом її самоорганізації. Ця самоорганізація відбувається за певних умов (у нестаціонарних процесах, за наявності нелінійності, під час фазових переходів)¹⁹, з необхідністю породжуючи цілісні об'єкти або процеси, які виступають немовби надбудовою над вихідною структурою — елементарними частинками, атомами або молекулами (скажімо, рідини, кристалу чи плазми).

Цілісність множини досягається завдяки узгодженому рухові її елементів. Специфіка цього узгодження, на наш погляд, полягає в тому, що тут переважає вплив цілого на поведінку і властивості частин. Значення розглядуваного типу цілісності полягає в тому, що вона існує не в ідеальних умовах, а за наявності розсіювання енергії (дисипація), зміни форми хвилі (дисперсія), незбереження принципу лінійної суперпозиції хвиль (нелінійність середовища). За таких умов збереження утвореної цілісності забезпечується взаємною динамічною компенсацією деяких процесів: дифузії і нелінійності (в прикладі з полум'ям свічки), нелінійності й дисперсії (для солітонів у консервативних системах без дисипації).

А у відкритих нелінійних системах дисипація сама може виявитися як чинник організації за наявності достатньо великого потоку енергії

¹⁴ Див. про це: *Крымский С. Б., Кузнецов В. И.* Мировоззренческие категории в современном естествознании. — Киев, 1984.

¹⁵ Див.: *Цехмистро И. З.* Дialeктика множественного и единого: Квантовые свойства мира как единого целого. — М., 1972.

¹⁶ Стан справ тут можна зіставити з діалектикою множинного і єдиного, розглянутою у цит. праці І. З. Цехмистро.

¹⁷ *Губанков В. Н.* Солитоны. — М., 1983. — С. 6.

¹⁸ Див.: *Кант И.* Соч. Т. 3. — С. 178.

¹⁹ Див.: *Шелепин Л. А.* Когерентность. — М., 1983. — С. 40.

або речовини через систему. «Нелінійним системам властива поведінка, яку не можна спостерігати в лінійних динамічних режимах. І виникнення, і підтримування такої поведінки (наприклад, часового, просторового і функціонального порядку), які приводять до явищ самоорганізації у фізиці, хімії й біології, найімовірніше забезпечуються загальним механізмом: нелінійною дисипацією»²⁰.

Саме для опису таких процесів І. Пригожин ввів поняття дисипативних структур, побудувавши на його основі термодинаміку відкритих нерівноважних систем, яка визначила межі застосовності класичної термодинаміки і обґрунтувала термодинамічний опис процесів, що йдуть зі зменшенням ентропії (ентропія середовища при цьому зростає внаслідок передавання йому ентропії, виробленої у відкритій системі). Аналогії у поведінці нелінійних систем з найрізноманітніших галузей під час переходу їх з неупорядкованого стану у впорядкований описуються за допомогою методів синергетики.

Отже, йдеться не про якісь екзотичні процеси, а про явища, вивченням і теоретичним описом яких займаються цілі галузі сучасної науки. Що відбулось народження нової парадигми, не мають сумніву ні фізики, ні методологи науки²¹.

Які ж філософські ідеї повинні бути залучені до інтертеоретичного аналізу комплексу нових теорій? Абстрактні об'єкти цих теорій є відображенням нових об'єктів фізичного пізнання. Нові вони не в тому розумінні, що описуваних явищ не було раніше у природі або що ми не знали про існування жодного з них. Вони нові тому, що нині наука може теоретично відобразити і математично змоделювати їх як явища єдиної сутності, про спорідненість яких досі не було відомо. Новизна цих об'єктів полягає в тому, що утворення такої цілісності є незворотною якісною зміною, яка відбувається стрибком і приводить до підвищення упорядкованості: у середовищі, за певних умов, з'являється нове утворення з єдиною незворотною долею, яке існує в тісному зв'язку з середовищем, — ентропія при цьому (у випадку дисипативних структур) зменшується. На наш погляд, філософське тлумачення таких абстрактних об'єктів (і, відповідно, відображуваних ними процесів) може здійснюватися лише в контексті ідеї розвитку. Як відомо, філософська ідея всезагального зв'язку як єдності в багатоманітності нероздільно пов'язана з ідеєю розвитку. Не можна не помітити, що таке діалектичне розуміння зв'язку напрощуд точно відповідає розглядуваному випадку. Справді, наявна цілісність множини частин забезпечена їх генетичною єдністю: спільністю вихідного стану, єдиними умовами їх змін, єдністю законів, які регулюють ці зміни, що приводить в результаті до загальної незворотної самоорганізації множини, яка являє собою ціле вищого порядку, ніж його частини. Підкреслимо, що для дальшого існування і розвитку системи має значення її історія, тобто прогрес у реалізації певної можливості виключає реалізацію інших можливостей і спричинює їх регрес. (Це один з типових моментів єдності прогресу і регресу в філософських теоріях розвитку). Ця обставина існує, коли відповідна система вже сформувалася. На етапі ж становлення діє вражаюча діалектика необхідного і випадкового, коли в умовах, критичних для самоорганізації системи, ця самоорганізація відбувається навіть за наявності відомої розкиданості початкових умов, причому система виникає згідно зі своїми внутрішніми закономірностями і ніби «забуває» про початкові умови²². Згадаємо для порівняння, що в класичній фізиці початкові умови повністю визначають хід процесів («демон Лапласа»).

²⁰ Кайзер Ф. Нелинейные колебания (предельные циклы в физических и биологических системах) // Нелинейные электромагнитные волны.— М., 1983.— С. 250.

²¹ Скотт Э. Рождение парадигмы // Нелинейные электромагнитные волны.— М., 1983.— С. 33—54.

²² Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика — теория самоорганизации.— М., 1983.

Отже, на наш погляд, йдеться про зміну ідеалів пояснення у фізиці, яка відбувається на наших очах. Фізики відмовляються від ідеалів редукціонізму, який виводить усі властивості цілого, навіть ті, що не притаманні частинам, якщо не з властивостей частинок, то принаймні з їхньої взаємодії між собою. Крім того, під час розгляду нового типу цілісності звернення до історії її утворення і розвитку знімає обмеженість позаісторичності системного підходу.

Однак зміщення акцентів під час аналізу цілого і частини в напрямі цілого зовсім не виключає уваги фізиків до динаміки мікроскопічних частинок, яка забезпечує збереження і перетворення цілого. Сам напрям пошуків, як нам здається, змінився тут порівняно з редукціонізмом.

Так, І. Пригожин, намагаючись описати на мікроскопічному рівні макроскопічно дане розрізнення між зворотними і незворотними процесами, спеціально розробляє теорію неунітарних перетворень (звичайна квантова механіка має справу з унітарними перетвореннями, які не змінюють фізичної сутності системи). Це дозволяє йому для систем, розглядуваних на мікроскопічному рівні, одержати рівняння, що містять в собі частину, яка відповідає «виробництву ентропії», тобто пов'язати між собою термодинаміку і квантову механіку.

Як уже зазначалося, продуктивність підходу від цілого до частини виявляється і в успіхах сучасних єдиних теорій фундаментальних взаємодій, вихідним пунктом яких є загальні принципи локальної симетрії і їх спонтанне порушення. Підкреслимо, що об'єднання принципів розвитку і цілісності у фізичній картині світу і проникнення їх як методологічних установок в ідеали пояснення фізичної науки — це взаємопов'язані процеси, характерні для сучасного фізичного знання. Вони відповідають тенденціям сутнісного поглиблення фізичного пізнання. Справді, два найзагальніші шляхи пізнання сутності спостерігаються у фізичному пізнанні: дослідження законів руху і структури його об'єктів. І якщо прийняти, мабуть, найперспективніший погляд у дискусії про співвідношення руху і розвитку, який полягає в тому, що розвиток є сутністю руху, то при проникненні в сутність руху цілком природним буде теоретичне знаходження рис розвитку. Так, відомі закономірності фундаментальних взаємодій виявляються результатом становлення Всесвіту, а розгортання нелінійних процесів постає як розвиток матеріальної системи від її становлення до зникнення. З другого боку, пізнання багатоманітності сприяє відображенню її єдності. І тут закономірне одержання рис цілісності у розгляді багатоманітного як єдиного. Отже, рух фізичного пізнання приводить до дослідження цілісностей, що розвиваються.

Загальність цього діалектичного підходу зумовлює можливість його застосування і на рівні мікросвіту (в теорії елементарних частинок в описі перехідних процесів застосовуються солітони, або інстантони), і на рівні макросвіту (макроскопічні квантові ефекти), і кінець кінцем на рівні мегасвіту (під час розгляду в об'єднаних теоріях процесів становлення нашого світу з притаманними йому закономірностями і набором фізичних констант). Залежно від ступеня загальності розглядуваних закономірностей змінюється і сутність тотальності описуваної цілісності, маючи в граничному наближенні тотальність світу згідно з унітарною концепцією фундаментальних фізичних взаємодій.

Тенденція до розв'язання проблеми єдності світу в сучасній фізичній картині світу тісно пов'язана з необхідністю показувати світ у розвитку, навіть якщо він взятий у фізичному аспекті його існування. Унітарним теоріям відповідає в картині світу уявлення про його становлення як особливого типу існування матерії (зокрема як світу, на відміну від антисвіту). Але для висвітлення розвитку світу цього, звичайно, замало. Так, питання про внутрішні суперечності як джерело розвитку залишається відкритим. Проте в сучасній фізичній картині світу є можливість опису закономірностей виникнення і збереження стійких систем

і процесів, пов'язаних зі зменшенням ентропії, тобто зі збільшенням порядку (нагадаємо, що величина, зворотна ентропії, — негентропія — математично тотожна інформації). Отже, у фізичній картині світу можливість появи життя і суспільства обґрунтовується, не тільки космологічно, а й термодинамічно.

Як бачимо, висвітлення фізичної картини світу з необхідністю приводить нас до загальнонаукової картини світу. І справа не тільки в тому, що ми підходимо до межі переходу від фізичної форми руху до вищих форм (хімічної і біологічної), — такий перехід не може бути описаний у межах фізичної картини світу і вимагає виходу до ширших узагальнень. Річ ще й у тім, що синергетичний науковий підхід не лишається в межах фізики. Так, основна модель, на якій розроблявся апарат термодинаміки дисипативних структур, взята з хімії, автоколювання вперше спостерігались в автоколивній хімічній реакції Білоусова—Жаботинського. Синергетична теорія успішно використовується для опису морфогенезу в біології²³, при математичному описі електричної активності мозку²⁴, розвитку популяцій у середовищах.

Те, що математичний опис, здатний виражати деякі риси розвитку, застосовний в хімії і біології, не повинно нас дивувати. Справді, ці науки, і насамперед біологія, мали справу з системами, що розвиваються, звичайно раніше, ніж фізика, і саме з розвитком у більш звичному розумінні цього слова. В межах діалектико-матеріалістичної теорії розвитку, виходячи з розроблених Енгельсом положень і показуючи розвиток як єдність прогресу і регресу, можна вважати, що, скажімо, космогонічні теорії утворення зоряних систем, їх еволюції і загибелі відображають розвиток. Аналогічно, історія становлення, еволюції і загибелі самоорганізованої системи (в синергетиці доля деяких систем виглядає як перехід за певних умов до хаосу) може розглядатися як її розвиток у єдності прогресу як підвищення порядку внаслідок виникнення системи і регресу як зниження порядку внаслідок її загибелі. Однак таке розуміння розвитку не є вичерпним. Воно входить як один з моментів до уявлення про розвиток як перехід від простого до складного, від нижчого до вищого і, зокрема, від неорганічної природи до життя і суспільства. Отже, оскільки синергетичний опис застосовний до живих систем, взятих в певному аспекті, можна сподіватися, що з поступом природознавства діалектичне вчення про розвиток дістане більш адекватне і повне втілення в загальнонауковій картині світу, в тій частині, яка стосується природних процесів. Однак виникає законне питання: чи не є синергетичний опис живих систем редукцією біології до фізики, чи не відроджуємо ми значно гірший редукціонізм, ніж підданий нами критиці? Слід сказати, що це не так.

Висвітлення цього питання потребує підходу з погляду вчення про класифікацію форм руху, яка є основою класифікації наук. Одна з сучасних класифікацій форм руху матерії, здійснена Б. М. Кедровим²⁵, побудована на основі розрізнення загальних і окремих форм руху. Як загальні розглядаються ті форми руху, що не мають специфічних матеріальних носіїв. Закономірності цих форм руху не відображають причин руху, а стосуються лише того, яким чином рух відбувається; тому вони ніколи не існують самостійно, а завжди втілюються в якихось окремих формах руху. В класифікації Ф. Енгельса такою формою руху є механічна. Вона супроводжує інші (окремі) форми руху: фізичну, хімічну, біологічну і соціальну. Саме ці конкретні форми руху

²³ Див.: *Белинцев В. Н.* Диссипативные структуры и вопросы биологического формообразования // *Успехи физ. наук.*— 1980.— Т. 131.— Вып. 2.— С. 185—207.

²⁴ Див.: *Кайзер Ф.* Нелинейные колебания (предельные циклы) в физических и биологических системах // *Нелинейные электромагнитные волны.*— М., 1983.— С. 280—285.

²⁵ Див.: *Кедров Б. М.* Энгельс и диалектика естествознания.— М., 1970.— С. 311—356.

відображають причини руху, закономірності ж механіки стосуються лише засобу зміни місця тіла у просторі й часі. Б. М. Кедров виділяє ще такі загальні форми руху, як кібернетична (вона осягає загальні закони існування самокерованих систем і супроводжує біологічну та соціальну форми руху) і термодинамічна (яка стосується статистичних сукупностей у галузі фізики й хімії).

На наш погляд, синергетика — це наука, пов'язана з загальною формою руху. Чи то є розширена термодинамічна форма, чи необхідно ввести нову, синергетичну, — це справи не міння. В будь-якому випадку математичний опис, який дає синергетика нелінійним процесам у хімії чи біології, не є зведенням їх закономірностей до нижчих — фізичних. Йдеться про опис закономірностей існування саме живого і саме хімічного, але взятих у цілком певному, синергетичному (або термодинамічному) аспекті. Недаремно в рівняннях синергетики, які описують хімічні або біологічні системи, причини руху або ускладнення фіксуються членами, що позначають наявність хімічної реакції або виділення певних речовин, які прискорюють або затримують морфогенез згідно з генною інформацією. Хімічна реакція або структура гену залишаються поза рівнянням, але саме вони забезпечують нелінійність рівняння і можливість описувати цим рівнянням розвиток системи.

Сучасна революція у фізиці пов'язана з універсалізацією у фізичній картині світу ідеї розвитку стосовно предмета фізичного пізнання. Відкриття синергетикою закономірностей самоорганізації, спільних для різних галузей дійсності, створює умови для формування єдиної природничо-наукової картини світу, яка ґрунтуватиметься на принципах розвитку і матеріальної єдності світу.

* * *

Современная революция в физике связана с универсализацией идеи развития в физической картине мира применительно к предмету физического познания. Это обстоятельство приводит к необходимости диалектического подхода к пониманию соотношения части и целого, что ограничивает применимость методологических принципов элементаризма и редукционизма.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1987 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

МИКИТЕНКО Д. А. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГЕНЕТИКИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ (философско-методологический анализ).—11 л.—2 р. План 1987 г. № 6 (1 кв.).

На основі аналізу особливостей генетики і її взаємовідношень з іншими науками автор робить спробу розкрити «секрет» успіхів цієї галузі знання. Показується, що генетика під впливом точного природознавства, а також завдяки особливостям свого об'єкта стала точною наукою, тобто досягла поєднання кількісного експерименту з математичною формою викладу знання.

Це забезпечило їй вищу перевірюваність теоретичних побудов, а завдяки цьому й більшу їх достовірність і надійність. Розглядається революціонізуючий вплив генетики на інші біологічні науки, а також зворотний вплив біологічних наук на генетику.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

Л. М. Малишко

**ДІАЛЕКТИКА УМОВ І ДІЯЛЬНОСТІ
В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ**

МАЛИШКО Людмила Миколаївна — доктор філософських наук, професор кафедри марксизму-ленінізму Київського філіалу Харківського інституту інженерів транспорту. Спеціаліст у галузі історичного матеріалізму. Автор книги «Конкретно-историческая обусловленность человеческой деятельности» (Київ, 1983), розділу в колективній монографії «Диалектика объективного и субъективного» (Київ, 1984) та ряду статей.

Серед актуальних методологічних проблем суспільствознавства одне з провідних місць посідає проблема аналізу детермінації людської діяльності. Розкриття діалектики умов і діяльності, особливостей їх взаємозв'язку у різних соціальних системах дозволяє осмислити хід перебудови соціально-економічного життя нашого суспільства, визначити конкретні практичні завдання, що потребують свого розв'язання. Піднесення людських потреб у ході вдосконалення соціалізму, ускладнення соціально-економічних завдань, які треба своєчасно розв'язати, викликають необхідність усебічного розвитку змісту і форм трудової діяльності. Але остання виступає динамічною системою сил, зв'язків, відношень, умов і чинників, зміст яких різний. З цього випливає актуальність вивчення компонентів, що роблять можливою і детермінують цю діяльність.

Аналіз зазначених компонентів здійснюється, однак, ще недостатньо ефективно, — зокрема, через певні методологічні труднощі.

Так, донині все ще не вироблено єдиного підходу до визначення таких основоположних категорій історичного матеріалізму, як «об'єктивні й суб'єктивні умови», «об'єктивний і суб'єктивний фактор».

У цій статті ми спробуємо виявити зміст і структуру умов людської діяльності, розкрити діалектику умов і діяльності, а також її своєрідність в різних конкретно-історичних контекстах.

Вихідним принципом дослідження є з'ясування своєрідності змісту умов людської діяльності, їх конкретно-історичного характеру. Точність наукового аналізу потребує розглядати філософсько-соціологічну категорію «умови» як гранично широке поняття, що включає до себе об'єктивні й суб'єктивні умови в їх єдності. Залежно від пізнавального завдання ця категорія конкретизується через поняття «об'єктивні й суб'єктивні умови праці», «об'єктивні й суб'єктивні умови виховання», «об'єктивні й суб'єктивні умови революції» та ін. За такого підходу щоразу береться цілком певний зріз умов, що розкриває особливості механізму детермінації відповідних процесів, явищ.

Категорія «умови» набуває практичного смислу, конкретизуючись через поняття, які її уточнюють, переходячи із загальної в особливу, специфікуючись. Тут мається на увазі, що розмаїтість процесів, явищ реальної дійсності передбачає наявність багатоманітних умов, які забезпечують їх функціонування, розвиток. Усі речі, предмети виникають на основі конкретних умов. У формі такої основи виступають не одні й ті ж самі і не будь-які умови, а лише ті, які містять у собі необхідні параметри для становлення відповідної якості.

Інакше кажучи, умови інтегрують в собі різноманітність матеріальних і духовних утворень, які у своїй, щоразу індивідуальній єдності забезпечують можливість конкретного різновиду діяльності. Детермінуюча функція елементів, що входять в систему умов, при цьому досить відмінна. Це зобов'язує виявляти головні детермінанти, від яких безпосередньо залежить досягнення наперед поставленої мети діяльності, а також супровідні, наявність яких здатна прискорити або уповільнити дії людей, зробити їх більш досконалими або обмеженими, але не може змінити їх напряму, перешкодити реалізації накресленої мети. Це досить істотний момент, недооцінювання якого позначається на результатах практики.

Унаслідок постійного розвитку функціональна роль елементів умов нестабільна: головні, провідні в одних відношеннях детермінанти можуть переходити в супровідні в інших. Від здатності суб'єкта дії виділити із сукупності елементів умов ті, які в даній ситуації відіграють роль провідних детермінантів, від правильного визначення детермінуючих можливостей тих чи тих елементів у конкретному процесі діяльності значною мірою залежить її успіх.

У філософській, соціально-економічній літературі поряд із категорією «умови» вживається поняття «історичні умови». Ним послуговуються, коли йдеться про якийсь хронологічно визначений період і коли треба підкреслити особливості конкретної обстановки: воно застосовується як синонім поняття «суспільні умови» («історичне» в розумінні «суспільне»); і як однопорядкове з поняттями «соціальні умови», «об'єктивні умови». Мабуть, для деяких випадків таке вживання поняття «історичні умови» правомірне. Однак відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс користувалися поняттям «історичне» не тільки в указаних значеннях. Вони неодноразово вживали його, відзначаючи неусталеність дійсності, минулий характер існуючих форм природного й соціального середовища. Отже, термін «історичне» застосований як до суспільних, так і до природних систем, фіксує їх зміну, рух, розвиток.

Практика засвідчує, що сферою творчості людей є природні й суспільні умови в їх єдності. Розмежування природного і суспільного припустиме і часто-густо навіть необхідне в процесі дослідження, коли уточнюються специфічні особливості двох різноякісних систем єдиного матеріального світу. Але в реальному житті вони так тісно переплетені, що онтологічний зріз вивчення не буде продуктивним без урахування їх постійного зв'язку.

Підтвердженням правомірності включення природних умов у структуру історичних умов суспільного розвитку є і така обставина. Нинішня природа не тільки має на собі відбиток людської діяльності як щось, пов'язане з суспільством, але водночас виступає і як існуюча поза суспільством. Вона входить у соціальне буття як олюднена природа, як «неорганічне тіло» людини. «Природні умови, здійснюючи певний вплив на суспільне життя, на плин соціальних процесів, тим самим включаються в хід історичного розвитку як сили, що діють в суспільстві»¹.

Чим вище підноситься людина над природним буттям, яке подарувало їй життя, тим універсальнішою стає її взаємодія з природним середовищем. І в цьому розумінні в історії людства й історії природи починається новий етап, головною тенденцією якого є гармонізація всіх умов навколишнього світу, їх поєднання і «зняття» за допомогою нового типу життєдіяльності в єдину систему історичних умов.

Розглядаючи об'єктивні умови на категоріальному рівні, можна визначити їх як філософську абстракцію, яка відображає властивості, відношення матеріальних утворень, що існують незалежно від людини і виступають передумовою людської життєдіяльності. Однак це надто широке визначення. Воно потребує конкретизації насамперед шляхом

¹ Келле В. К., Ковальзон М. Я. Теория и история.— М., 1981.— С. 220.

виявлення сутності категорії «об'єктивне». Коли йдеться про людську діяльність, не досить обмежитися вказівкою на таку властивість її матеріальних передумов, як незалежність від людини. Річ у тім, що об'єктивне щодо діяльності виступає у двох формах — як об'єктивно-природне і об'єктивно-суспільне, або як природні й суспільні об'єктивні умови.

Природні умови не забезпечують людину як соціального суб'єкта всіма необхідними предметами, але вони виступають як реальна основа для виробництва таких предметів, забезпечують саме існування людини. Суспільні умови суть продукти людської діяльності, які в цьому процесі наділяються необхідними людині властивостями і тим самим — здатністю задовольняти її потреби. Їх якісна визначеність є відображенням цілей людини, опредмеченою суб'єктивністю. Об'єктивні суспільні умови не можуть розвиватися без природних, що становлять їх субстрат. Розвиток природних умов постійно зазнає впливу суспільства, відображає особливості конкретних суспільних умов.

Об'єктивні умови не функціонують самі по собі, не відтворюють себе у формі, потрібній суспільству. Єдиним способом їх розвитку, перетворення є праця. Але праця як предметна діяльність, у свою чергу, не може здійснюватися поза об'єктивними умовами. Жива праця витрачається в дійсному процесі, віддає себе цьому процесові і через нього входить у нові продукти, які в певних зв'язках, відношеннях виконують функцію об'єктивних умов.

В об'єктивних умовах праці потрібно розрізняти головні й вторинні елементи, які у своїй сукупності забезпечують процес актуальної діяльності. Основні елементи — це предмети, матеріали, які є об'єктом діяльності; засоби, що забезпечують процес праці з боку її перетворювальних можливостей, результатом яких є нові матеріальні утворення, видозмінені форми предметного буття, суспільні відносини.

Аналізуючи об'єктивні умови праці, важливо враховувати, що не будь-які, а лише певні предмети і засоби праці здатні забезпечити реалізацію конкретної мети; якість продукту праці залежить не тільки від властивостей предмета і засобів праці, а й від їх якісних характеристик. Добра сировина дає менше відходів, наслідком чого є економія матеріальних ресурсів; застосовувані строго за призначенням і своєчасно поновлювані засоби виробництва потребують менших затрат живої праці й, отже, забезпечують економію трудових ресурсів, робочого часу, підвищення ефективності процесу виробництва. Продуктивність праці зростає не завдяки додатковим витратам матеріальних і трудових ресурсів, а завдяки високоякісним передумовам праці. Важливо зважати й на те, що засоби праці можуть передавати свої властивості продуктові протягом багатократно здійснюваного виробничого циклу, тоді як предмет праці входить у конкретний виробничий процес у даній якості тільки один раз (це доводить, що засоби праці є стабільнішими елементами об'єктивних умов порівняно з «сировинним матеріалом»). Крім того, не можна лишати поза увагою, що не тільки актуальна діяльність має узгоджуватись зі своїми об'єктивними умовами (предметом і засобами праці), але й самі ці елементи мають відповідати одне одному, інакше цілеспрямований процес діяльності неможливий.

Особливу увагу звернемо на таку обставину. Предмети і засоби праці байдужі до того, хто ними володіє. «В дійсному процесі праці, пише К. Маркс, — всі ці речі роблять послуги завдяки тому відношенню, яке вони, як *споживні вартості*, мають до застосовуваної до них праці»². Однак праця (якщо її розглядати не як абстрактний процес, а як процес діяльності реальних індивідів, які становлять певні суспільні групи) включає до себе не тільки ті елементи, які дозволяють їй реалізувати себе в предметному відношенні, а й багатосторонні зв'язки, що

² Маркс К. Теорії додаткової вартості // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 26, ч. 3.— С. 256.

опосередковують відношення живої і уречевленої праці. Характер і форми останньої перебувають у прямій залежності від того, хто володіє головними елементами об'єктивних умов праці, тобто від соціально-класової сутності суспільства, виявом якої є наявна система суспільних відносин. У цьому розумінні суспільні відносини виступають провідним елементом системи об'єктивних умов усіх сфер суспільного життя, отже, системи об'єктивних умов суспільного розвитку загалом.

Розглядаючи суспільство як продукт взаємодії людей, основоположники марксизму-ленізму констатували той факт, що жодне явище, подія в суспільстві не відбувається без участі суб'єктивного чинника, свідомості людини, яка забезпечує міслене, духовне освоєння світу.

Цілеспрямованому практичному освоєнню світу людиною передують переведення об'єктивних умов у суб'єктивні. Однак стосовно суспільства в цілому (а не окремого індивіда) суб'єктивне має дещо інший вияв. Тому, приступаючи до аналізу суб'єктивних умов, треба спочатку чіткіше розкрити зміст категорії «суб'єктивне». Особливість суб'єктивності полягає в тому, що вона не є предметність, тобто не виступає такою предметністю, яка існувала б поза безпосереднім існуванням самого індивіда, яка не збігалася б з ним»³. Носій суб'єктивності, дійсна можливість її існування — суб'єкт. Тому для пізнання суб'єктивного в його багатоманітних виявах треба виходити із дійсного суб'єкта і робити предметом свого розгляду процес його об'єктивування.

У філософській літературі категорія «суб'єктивні умови» визначається як «духовне життя суспільства, суспільна свідомість загалом, його соціально-психологічна й ідеологічна сторона»⁴; як «комплекс свідомої діяльності людей, класів, соціальних груп, уся свідомо практична діяльність людей»⁵; як ступінь свідомості й організованості людей, те, без чого неможливе цілепокладання⁶; як явища, які необхідні для взаємодії об'єкта і суб'єкта, але на відміну від об'єктивних умов залежать від свідомості суб'єкта і визначаються умовами його діяльності⁷.

Гадаємо, що у виявленні справжнього змісту категорії «суб'єктивні умови» певну евристичну роль можуть відігравати два останні судження. В них імпліцитно міститься думка про те, що суб'єктивні умови — це не сама діяльність людей, а ті, залежні від суб'єкта і притаманні йому властивості, без яких така цілеспрямована діяльність неможлива; що суб'єктивні умови — не лише ідеальні властивості суб'єкта, а й породжувані суб'єктом явища, які необхідні для взаємодії суб'єкта й об'єкта.

Суб'єктивні умови забезпечують процес цілепокладання, творчий підхід до освоєння дійсності, активну, цілеспрямовану, перетворюючу діяльність суспільства. Можна виділити такі елементи структури суб'єктивних умов: духовні (світоглядні установки, інтелектуальні, емоційно-вольові властивості індивідів); властивості індивідів, сформовані конкретним різновидом діяльності; продукти пізнавальної, духовно-творчої діяльності. Кожен елемент суб'єктивних умов є певним різновидом людської суб'єктивності і як такий виступає частиною цілісної системи суб'єктивних умов. Тому поза зв'язком одного з одним названі елементи не можуть забезпечити діяльність як цілеспрямований процес. Водночас

³ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46, ч. 1.— С. 226.

⁴ Чернов Е. А. Об'єктивные условия исторического процесса, их структура и функция: Межвузовский сб. ст. каф. филос. и науч. коммунизма.— Вып. 1; Диалектика объективного и субъективного в познании и практической деятельности.— Куйбышев, 1974.— С. 7.

⁵ Ефимов В. Т. Социальный детерминизм и мораль.— М., 1974.— С. 137.

⁶ Див.: Плетников Ю. К. Некоторые исходные категории исследования механизма действия общественных законов // Филос. науки.— 1973.— № 2.— С. 23.

⁷ Див.: Байлук В. В. Категории «объективный фактор» и «субъективный фактор», «стихийное» и «сознательное» // Категории исторического материализма в их взаимосвязи.— Свердловск, 1978.— С. 54—55.

між ними неможливо ставити знак рівності, бо виконувані ними функції нерівнозначні, оскільки різний їх якісний стан.

Серед перелічених елементів структури суб'єктивних умов головними є світоглядні, інтелектуальні властивості індивідів, а провідною домінантою — свідомість, як механізм, що інтегрує предметне теперішнє та ідеальне майбутнє в конкретних продуктах мислительної діяльності.

Той факт, що суб'єктивне розглядається як усе, безпосередньо пов'язане з людиною, не означає, що суб'єктивні умови не детерміновані. Джерелом, яке формує їх зміст, є дійсність, що оточує людину і дана їй у багатоманітних формах практики, насамперед — як об'єктивні суспільні умови.

Пізнання об'єктивних і суб'єктивних умов розкриває процес людської діяльності з боку її передумов, потенціальних можливостей здійснення. Але як дійсний процес, як рух діяльність може бути зрозуміла тільки тоді, коли будуть виявлені ті сили, через взаємодію яких вона реалізує себе. Цим продиктована потреба в конкретнішому розгляді категорій «об'єктивний фактор» і «суб'єктивний фактор».

Насамперед відзначимо, що поняття «умови» і «фактори» неоднозначні, хоча на сторінках філософських праць ще нерідко їх продовжують ототожнювати. Водночас відмінність між об'єктивними і суб'єктивними умовами, об'єктивними і суб'єктивними факторами не означає відсутності зв'язку між ними, а, навпаки, передбачає існування його. Досить сказати, що фактори не існують поза умовами, поряд з ними, незалежно від них. Вони завжди є частиною умов, що виступає у певній системі зв'язків, відношень, формою їх вияву.

Діалектика умов і факторів відбивається в актуальній діяльності. Об'єктивні й суб'єктивні фактори — це особливі елементи об'єктивних і суб'єктивних умов. Не всі елементи, що складають умови людської діяльності, здатні виконувати функцію її факторів, тобто сил, за допомогою яких здійснюється реальний процес, реальна дія. Так, об'єктивними умовами праці є сировина, засоби праці, енергетичні ресурси; відповідним чином обладнані приміщення, де проходить сам процес праці; різні засоби транспортування допоміжних матеріалів, готової продукції та ін. Складовими суб'єктивних умов праці є свідомість, організованість, дисциплінованість трудящих, рівень їх професійної підготовки, наукова організація праці, наявність реальних планів, програм діяльності. Для здійснення праці як перетворюючого процесу потрібне поєднання двох начал: матеріальної сили, що становить предметну основу праці (засоби праці), і духовної сили, здатної управляти «речовим фактором», регулювати напрям безпосередніх дій (рівень кваліфікації людей, їх свідомість, організованість, дисципліна). Решта елементів об'єктивних і суб'єктивних умов не може відігравати роль факторів праці, але як умови вони необхідні.

Універсальним процесом, що створює умови і фактори свого власного розвитку, є людська діяльність. В її русі знімається і знову покладається відмінність між об'єктивними і суб'єктивними факторами, між умовами і факторами. Ця відмінність зникає в готовому продукті. Нова якість виникає як синтез об'єктивного і суб'єктивного, який ліквідує їх односторонність, і в цьому розумінні перериває взаємодію. Але водночас таке переривання є моментом нагромадження, набуття нових можливостей для дальшої взаємодії.

Категорії «суб'єктивний фактор» приділяється достатньо уваги на сторінках філософських праць. Однак у ракурсі цієї статті потрібно підкреслити, що суб'єктивний фактор — це певні, конкретні в кожному випадку, для тої чи тої сфери, явища (елементи суб'єктивних умов), які, включаючись у процес діяльності, виконують функцію її безпосередніх агентів, що регулюють темпи, масштаби, ефективність здійснюваних дій, забезпечують на практиці адекватність мети і результату. Встановлення єдності й специфіки суб'єктивних умов і суб'єктивного

фактора поглиблює уявлення про джерела й рушійні сили людської діяльності.

У процесі людської життєдіяльності постійно відбувається складна діалектична взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів, їх взаємопроникнення, взаємопереходи. І це зумовлює своєрідність різних етапів людської історії, дозволяє в її цілісному русі виявляти конкретно-історичні особливості, неповторні риси. Виходячи з розгляду змісту понятійного апарата, використовуваного для розкриття сутності проблеми взаємозв'язку умов і діяльності, ми дістаємо можливість розкрити вихідні передумови становлення і розвитку людини як суб'єкта історії. Щодо цього історія виступає як продукт діяльності людей. Однак дослідження умов і діяльності в суспільному розвитку потребує розгляду людської історії в усьому її конкретному розмаїтті, тобто не тільки як вияву специфічної, іманентної людині форми руху матерії, а й в її органічному зв'язку з природою.

Як відзначав К. Маркс, «первісні умови виробництва виступають як природні передумови, як *природні умови існування виробника*; так само як його живе тіло, яке він відтворює і розвиває, спочатку створене не ним самим, а є *передумовою* його самого... Ці *природні умови існування*, до яких він відноситься як до належного йому неорганічного тіла, самі виступають у двоякій формі: 1) суб'єктивній і 2) об'єктивній»⁸.

Природа є така система, якісний стан елементів якої зумовив можливість становлення особливої соціальної форми руху матерії. Цими елементами є живі істоти, здатні до певного різновиду життєдіяльності завдяки особливостям своєї тілесної організації, а також ті природні утворення, які в сукупності становлять умови органічного життя.

Зміни природного середовища викликають зміни насамперед в економіці, її структурі, темпах розвитку. Але якщо глибше простежити дану залежність, то виявляється, що у своїй діяльності людина зв'язана не просто з природним середовищем, а з конкретними природними умовами. Їх відсутність звужує сферу її дій, виключає можливість певних різновидів діяльності або потребує зміни технологічних циклів. А це ускладнює, а в деяких випадках і здорожує одержання необхідних продуктів, не завжди забезпечуючи при цьому бажану якість. Тому економічне районування має бути ґрунтоване на врахуванні конкретних природних умов; при визначенні виробничих потужностей треба також зважити на забезпеченість підприємств природними ресурсами.

Відмітною особливістю сучасного етапу суспільного розвитку є розширення і поглиблення антропогенного впливу на природу. Тому природоохоронна діяльність суспільства має поєднуватися з раціональним природокористуванням, причому останнє треба розглядати ширше, тобто не обмежуватися природоохоронними функціями суспільства, а включати до нього розв'язання проблеми створення нормального життєвого середовища для людини (в єдності її природних і соціальних параметрів). Ширше впроваджувати прогресивні технологічні процеси.» Розвивати комбіновані виробництва, які забезпечували б повне і комплексне використання природних ресурсів, сировини і матеріалів, виключали або істотно знижували шкідливий вплив на навколишнє середовище...

Удосконалювати управління справою охорони природи в країні»⁹. —так поставив цю проблему XXVII з'їзд КПРС.

Розгляд природи як передумови людської історії переконує, що виникнення і розвиток суспільного життя неможливі поза природним середовищем. Однак це знання ще не дозволяє зрозуміти, яким чином із природних передумов виникають якісно нові, соціальні, форми буття. Це питання можна з'ясувати, тільки досліджуючи працю як спосіб ос-

⁸ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.— С. 440.

⁹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року.— К., 1986.— С. 69—70.

воєння природних умов, як процес практичної діяльності людей, що перебудовує природні утворення, трансформує їх у формі соціальної предметності.

Аналіз суспільного розвитку показує, що праця необхідна і можлива остільки, оскільки, з одного боку, існує живий індивід, який має відповідні потреби, що не можуть бути задоволені за допомогою продуктів природи; з другого — наявні об'єктивні речові передумови у формі природних утворень, зміст яких покладає виникнення потреб і створює засоби для їх задоволення. Праця поляризує людину й природу і водночас стверджує їх нерозривну єдність, зміцнює їх зв'язок, переводить природні зв'язки в соціальне спілкування, розвиває систему суспільних відносин, універсальність якої виявляється в універсальності соціального суб'єкта. У процесі праці одночасно здійснюється перетворення природного середовища й природи людини, формуються об'єктивні й суб'єктивні умови як продукти і передумови суспільного прогресу.

Соціальне в праці як процесі практичної діяльності становлять виробничі відносини, які виступають системою багатограних зв'язків. Вони поєднують живі й речові елементи праці, виявляючи свої якісні характеристики в їх взаємозв'язку. Але ці елементи по-різному пов'язані зі змістом соціального. Носієм соціального є насамперед суб'єкт, який за допомогою діяльності наділяє речові елементи, що взаємодіють з ним, соціальними якостями, і таким чином дістає можливість робити їх «співучасниками» своїх практичних дій.

Природне може входити в практичну діяльність як предмет праці й засоби праці. В першому випадку природне втрачає свою форму, трансформується в суспільне (життєві засоби, засоби праці, сировина). Воно набуває таких властивостей, які не виникли б у ньому в ході саморозвитку, і саме їх наявність «переводить» природне в суспільне, включає його в систему соціальних зв'язків. У другому випадку природне у своєму незайманому вигляді поряд з суспільними чинниками праці включається у виробничі, технологічні процеси, й існуючи одночасно в природних і соціальних зв'язках, починає виконувати необхідні суспільному виробництву функції. Природне, включаючись в процес практичної діяльності, забезпечує створення нової якості — суспільного продукту, в якому корисність продукту природи змінюється корисністю продукту праці.

Поєднуючи і перетворюючи природне й суспільне, людина цілеспрямовано вдосконалює суспільне життя, універсально розвиває багатоманітність умов, що передують її діяльності й виникають в ході її здійснення. Здійснюючись як процес, діяльність втілюється в конкретних предметах. Їх поява щоразу фіксує завершення відповідного етапу діяльності й одночасно збільшення обсягу, «збагачення» об'єктивних умов її наступних етапів. Виступаючи як елемент об'єктивних умов, минула діяльність входить в актуальну і, поєднуючись з нею, виконує функцію її об'єктивних факторів. «Діяльність, — відзначив ще Гегель, — формує далі те, що вже було сформоване раніше, повідомляє йому більше визначень, робить його визначнішим, розвинутішим і глибшим»¹⁰.

Звідси — наступність як необхідний момент зв'язку в руслі людської історії. Визнання наступності в матеріальній і духовній сферах дає підстави вважати, що діяльність людей як процес творення і перетворення навколишньої дійсності в певному розумінні «запрограмована». Нині діючим людям вона «задана» попередніми поколіннями — в знаряддях і засобах праці, навичках, способах їх використання, у формах зв'язків, відношеннях, у рівні матеріальної і духовної культури.

Виступаючи об'єктивно-закономірним процесом і водночас продуктом діяльності людей, суспільний розвиток характеризується подвійною

¹⁰ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа // Соч. — Т. 4. — С. 32.

детермінацією: зовнішньою і внутрішньою. У найзагальнішому розумінні як зовнішні детермінанти виступають об'єктивні умови, а як внутрішні — суб'єктивні.

Людина не може творити своє буття, не діючи, але її діяльність детермінована властивостями предметів, даних їй як об'єктивні умови останньої. Об'єктивні умови і діяльність становлять різноякісні компоненти суспільно-історичного процесу. Саме протилежність їх один одному приводить до поєднання, потребує його, робить неможливим їх функціонування поза взаємозв'язком.

Однак діяльність детермінована не тільки об'єктивними умовами. Діяльність здійснюється людьми, є способом реалізації їх сутнісних сил. Тому людська суб'єктивність в усьому розмаїтті її форм виступає як система суб'єктивних умов, які становлять специфічні внутрішні детермінанти діяльності.

Істотним моментом у взаємодії «умови — діяльність» є те, що не тільки умови детермінують діяльність. Вона також виявляє щодо них детермінуючу функцію. Дія останньої починається з того, що діяльність, виступаючи як найважливіший спосіб перетворення об'єктивних умов, позбавляє їх якісної визначеності, здійснює зміну як їх окремих елементів, так і системи умов загалом. Причому вона здійснює це за допомогою використання самих же елементів об'єктивних умов, наперед визначаючи їх функціональну роль. Більше того, саме діяльність поділяє елементи об'єктивних умов на умови і фактори, включаючи їх у певні зв'язки, відношення, використовуючи, розвиваючи ті їх властивості, які необхідні.

Діалектика умов і діяльності виражає сутність суспільного розвитку. Однак тільки простеживши їх взаємозв'язок у контексті конкретних суспільних відносин, можна розкрити загальне і особливе у механізмі функціонування людської історії, її об'єктивних законів.

Відзначаючи детермінованість розвитку людини, її сутнісних сил об'єктивними умовами, потрібно враховувати, що зумовлюють цей процес не самі по собі предметні елементи об'єктивних умов, а ті соціальні форми, в рамках яких здійснюється діяльність, характер поєднання живої і уречевленої праці. Так, взаємозв'язок об'єктивних умов і людської діяльності реалізується за капіталізму через суперечність, яка виникає між експлуататорами і експлуатованими.

Утвердження суспільної власності на засоби виробництва за соціалізму створює реальні можливості для свідомого управління об'єктивним процесом розвитку суспільства. Суспільна власність як власність асоційованих виробників забезпечує безпосереднє поєднання речових елементів праці з живою робочою силою, яка створює їх і приводить у рух.

Головним багатством суспільства за соціалізму стає людина, тому предметом постійної турботи партії і держави є максимальне задоволення її матеріальних і духовних потреб і одночасно всебічний розвиток і найдоцільніше використання її здібностей. При цьому партія і держава роблять усе для того, щоб праця людини ставала не тільки продуктивнішою, а й змістовнішою, цікавою, творчою. Дедалі послідовніше проводиться курс на застосування нової техніки і нової прогресивної технології, даліше вдосконалення наукової організації праці, розвиток її інтелектуального й естетичного змісту. Від соціалізму як першої фази комуністичної формації історичний процес набуває свого істинного смислу. Практична діяльність трудящих мас, виступаючи загалом планомірним, науково обгрунтованим процесом, забезпечує дедалі повнішу адекватність цілей і результатів праці, формування і розвиток якісно нового типу економічних, соціальних, політичних і духовних відносин. На прискорення цього процесу, на активізацію людського фактора і спрямована перебудова суспільної свідомості, політичного й соціально-економічного життя країни. Йдеться, підкреслимо, про та-

ку перебудову об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів, яка має на меті передусім елімінувати з них ті (теж опредметнені в них) негативні сторони організації трудової та іншої діяльності людей, які мали місце впродовж останніх десятиліть й істотно гальмували просування нашого суспільства вперед до його нового якісного стану. Вилучення цих негативних моментів показує, яка непроста справа свідомого перетворення умов суспільного розвитку. Але це вдячна робота. Бо тільки цілеспрямоване очищення об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів від гальмівних тенденцій і негативних моментів може зробити принципово можливим нині і в найближчому майбутньому — значне прискорення темпів історичного розвитку просування нашого суспільства до комунізму.

* * *

Посредством анализа объективных и субъективных условий, объективных факторов, конкретизации положения исторического материализма о социально-практическом характере совпадения изменения обстоятельств и человеческой деятельности раскрыты механизмы взаимовлияния условий и деятельности в контексте исторических типов общественных отношений.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ПОНЯТЬ

Визначальним фактором піднесення рівня досліджень з проблем суспільних наук виступає всебічна розробка різних аспектів методології соціального пізнання. Одному з таких аспектів присвячена монографія М. В. Карабанова*, в якій розглядаються актуальні методологічні питання розвитку соціально-філософських понять.

Книжка містить три розділи. В першому — «Єдність діалектики і наукової соціології» — з'ясовується методологічна функція діалектики в дослідженні процесів становлення і розвитку соціальних понять. Зазначається, що формування соціальних понять, збагачення їх змісту відбувається в процесі відображення в свідомості суб'єкта історії соціальної дійсності в усій її багатогранності та суперечливості. Система соціально-філософських понять, наголошує автор, виражає основні принципи об'єктивної діалектики соціального життя, закономірності суспільного розвитку.

У другому розділі — «Діалектика соціального пізнання» — досить плідно застосовані основоположні принципи марксистсько-ленінської теорії пізнання в процесі теоретичного аналізу соціальних понять, пе-

редусім мнізму та єдності історичного й логічного. Аргументовано й переконливо доводиться наукова неспроможність і класова зумовленість еклектичного підходу до розвитку соціальних понять (с. 89—98), розкривається поступальний характер цього розвитку (с. 100—115).

Нарешті, третій розділ монографії присвячений дослідженню діалектики стійкого й мінливого в процесі розвитку соціальних понять, з'ясуванню специфіки взаємопереходу зазначених понять, ставиться, а почасти й розв'язується, проблема гнучкості наукових понять.

Книжка не позбавлена й прорахунків. На наш погляд, автор розпливчасто висвітлює питання класифікації принципів аналізу соціальних питань, не спромігся дати систематизовані висновки і рекомендації за результатами дослідження. Не розмежовано загальні і специфічні принципи, що, в свою чергу, утруднило систематизацію закономірностей розвитку соціальних понять.

Загалом же монографія М. В. Карабанова є певним внеском у розробку системи понять і категорій суспільних наук, вузлових методологічних проблем історичного матеріалізму.

О. О. ВАЩЕНКО, М. С. СВДЛО

* Карабанов Н. В. Проблемы развития социальных понятий. — М.: Наука, 1985. — 159 с.

В. М. Нічик

СЛОВ'ЯНО-ГРЕКО-ЛАТИНСЬКА АКАДЕМІЯ І ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ XVII—XVIII ст.

(До 300-річчя заснування)

НІЧИК Валерія Михайлівна — доктор філософських наук, завідувача сектором Інституту філософії АН УРСР, член редколегії нашого журналу. Коло наукових інтересів — історія духовної культури східнослов'янських народів. Автор книг: «Філософські основи наукових праць академіка О. О. Богомольця» (1958), «Діалектичний матеріалізм про категорію причинності» (1960), «Феофан Прокопович» (1978), «Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII ст». Систематично виступає на сторінках нашого журналу.

У 1985—1987 роках виповнюється триста років від часу заснування Слов'яно-греко-латинської академії, першого вищого навчального закладу на території Росії, що відіграв визначну роль у розвитку освіти, науки й культури всіх східнослов'янських народів.

Початок діяльності Слов'яно-греко-латинської академії припадає на той історичний період, коли вже існував загальноросійський ринок, будувалися заводи і фабрики для виготовлення й обробки металу, споруджувалися полотняні, суконні, шкіряні та інші мануфактури, яких на кінець XVII ст. в Росії налічувалось кілька десятків, а в 20-ті роки XVIII ст. — більше 200. Первісне нагромадження капіталу здійснювалось в країні значною мірою на основі посилення феодальної експлуатації і було пов'язане з примусовою працею кріпаків як на заводах, так і в сільському господарстві. Зростання виробництва, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі сприяли виведенню Росії із стану феодальної замкненості і відсталості, визначали основні напрями її дальшого розвитку на шляху зближення з передовими європейськими країнами. Згодом Петро I надав соціально-економічним, державно-політичним і ідеологічним перетворенням могутнього розмаху і прискорення, але розпочався цей рух значно раніше, ще в середині XVII ст.

Суспільні зміни, як і боротьба між їх прибічниками і противниками, що належали до різних соціальних сил і угруповань, — усе це відобразилося в яскраве відображення і у філософській думці розглядуваної доби. В цей час відповідний панівному у феодальній Росії церковно-теологічному типу світогляду спосіб філософствування, заснований на одкровенні, догматизмі, авторитаризмі, вступив у період своєї кризи. Він поступово втрачав здатність бути теоретичним синтезом духовного життя суспільства, ідеологічно виражати й закріплювати інтереси різних соціальних сил, що боролись між собою, надто тих, хто були зацікавлені в прогресивних перетвореннях. Виникла потреба в новому типі світогляду, новому способі осмислення духовно-практичної діяльності людей, новому суспільному ідеалі. Її реалізація привела до того, що філософська думка поступово почала переорієнтовуватись від богопізнання до

пізнання природи і людини. Розчинення філософії в інших формах суспільної свідомості минало, намітилися її розрив з теософією й відокремлення від неї. Протиріччю матеріалістичних і ідеалістичних тенденцій позбувалось теологічного покриву, набирало чистого, неприхованого вигляду. Зміна філософських принципів, змісту і структури категоріального апарата, предмета філософії відбувалась не ізольовано, а одночасно з секуляризаційними процесами в усій системі духовної культури, становлячи їх ядро. Одним із важливих етапів цього процесу в Росії й було заснування Слов'яно-греко-латинської академії.

Розвиток матеріального виробництва, державності, ідеології на той час уже давно поставили на порядок денний вимогу створення в Росії власної вищої школи. Історичні документи засвідчують, що ще цар Борис Годунов мав намір заснувати училища в Москві і запросив для цього німецьких вчителів, але натрапив на сильну протидію духовництва. Спроби організації в Москві шкіл вищого типу, в яких викладалась би й філософія, датуються 1632 роком. Як свідчить Адам Олеарій, під час відвідин Москви 1634 р. він уже застав таку школу¹, створену за патріарха Філарета. В ній до 1649 р. викладав грек Арсеній. Здебільшого подібні заклади виникали при великих монастирях, зокрема Андріївському, Чудовському, Крутицькому та ін., котрі брали на себе витрати на їх утримання. Ініціатива ж заснування таких осередків освіти найчастіше належала світським людям. Так, один із них (при Андріївському монастирі), що мав за навчальну дисципліну і філософію, завдячував своєю появою зусиллям Ф. М. Ртищева. 1668 року ціла група мешканців Москви звернулась до царя з суплікою про дозвіл побудувати училище. Однак усі тодішні школи ще не мали постійного, регулярного характеру, науки не викладались у них як певна система знань, про філософію учні діставали окремі, уривчасті відомості, здебільшого при вивченні інших предметів².

І все ж ці попередні спроби в певному розумінні формували громадську думку, сприяли усвідомленню необхідності мати в країні вищу школу з викладанням філософії. Православ'я в Росії з його переважним тяжінням до обрядової сторони віри виявляло неспроможність у суто теоретичних питаннях, дедалі більше демонструючи безпорадність щодо узагальненого пояснення як бога, так і світу, надто порівняно з католицизмом і протестантизмом. Своєрідною реакцією на це була, зокрема, хлібопоклонна ересь, поширена в Москві у 70—80 рр. XVII ст. Розумування про «божественні справи», які вийшли з-під контролю церкви, були в обігу на ринку, навіть у жіноцькому колі.

Так само й тодішня філософія, що розумілась як мудрість, акцентувала «життя в істині», а не шляхи пізнання останньої, була наслідком не так теоретичного, як духовно-практичного освоєння світу з недостатньою власне гносеологічною експлікацією природи теоретичного опанування об'єктів.

Тим часом у суспільному житті посилювалась потреба в утвердженні та дослідженні власної своєрідності форм суто теоретичного відношення до світу, що ґрунтувались б на пізнанні реальних речей, явищ процесів. Про наявність інтересу до цих форм і пошук підходів до їх розуміння свідчить уже те, що в Москві ще до заснування Слов'яно-греко-латинської академії поширювались в рукописах латинською мовою окремі натурфілософські курси. Вони могли бути завезені (не виключено, що й з Києво-Могилянської академії), а можливо, мали й місцеве походження, пов'язане з викладанням філософії в монастир-

¹ Белокуров С. А. Адам Олеарий о греко-латинской школе Арсения Грека. — М., 1888.

² Лавровский Н. А. О древнерусских училищах. — Харьков, 1854; Забелин И. Е. Первое водворение в Москве греко-латинской науки // Чтения в Об-ве Истории и Древностей Российских. — 1886. — Т. 4; Румянцева В. С. Ртищевская школа // Вопр. истории, 1983, № 5.

ських школах. У них яскраво виражений зростаючий інтерес до природи, реального світу, а також до логіко-теоретичних засобів його пізнання. Один з таких латиномовних курсів, а саме: анонімний курс натурфілософії, датований 1684 р. (тобто написаний ще до заснування Слов'яно-греко-латинської академії), проаналізувала Я. М. Стратій³.

Відкриттю Слов'яно-греко-латинської академії передувала тривала й напружена боротьба прихильників різних точок зору на характер майбутнього навчального закладу. Одні з них, тяжіючи до греко-візантійської культурної традиції, здебільшого дотримувалися консервативних поглядів; інші — орієнтувалися на тогочасну західну, латинську науку й культуру і прагнули нововведень. У протиборстві цих поглядів сформувалось чимало ідей, які згодом стали принципами розмежування західників і слов'янофілів.

Грецьку орієнтацію репрезентували патріарх Йоаким, а пізніше й патріарх Адріан, учень Єпіфанія Славинецького Єфімії, ректор школи при московській друкарні ієромонах Тимофій, який добре знав грецьку мову, оскільки багато років прожив в Палестині й на Афоні, та ін. Спираючись на підтримку вселенських патріархів, вони прагнули, щоб у створюваному училищі зберігались традиції давньоруської культури, розвивалось притаманне останній розуміння філософії, спрямоване на виховання доброчесності й богопізнання, а не на світську вченість західного типу, що містила небезпеку відходу від православ'я. Світ, природа, людина, історія не мали, на думку традиціоналістів, самостійної цінності. Вони вважались предметом чужої православ'я «зовнішньої» мудрості, не лише непотрібною, але навіть шкідливою для «спасіння душі». Зосередження на набутті світських знань, як вважали прихильники цих поглядів, відволікало від «божественних істин», що нібито відкривали шлях до єднання з надприродним. Світські науки допускалися консерваторами лише як допоміжний засіб теологічної освіти. Так, вивчення граматики, грецької й слов'янської мов розглядалось виключно як засіб для читання Біблії та інших дозволених церквою книг; засвоєння астрономії й арифметики — для вичислення пасхалій; опанування історії й географії — для вивчення подій, що описуються в Старому й Новому Завітах та ін. Проте однодумці Йоакима вже не були радикальними противниками поширення освіти й провідниками «простоти розуму». В ці часи навіть серед консерваторів спостерігаємо певний відхід від установок відомого Філофея, який, вдаючись до традиційної для XVI ст. самозневажливої формули, писав, що він «еллинских борзостей не текох, а риторических астрономий не читал»⁴. Отже, прихильники давньоруської старовини, дійшовши розуміння необхідності шкіл для Росії, сенс навчання здебільшого вбачали у формуванні певних конфесійних поглядів, заучуванні текстів Біблії, творів отців церкви й наступних церковних авторитетів, у кращому разі — в умінні їх перекладати з грецької мови, а по суті — в начотництві, ніж у вихованні навичок для здобуття нового знання, розвитку власного роздуму, для доведення, полеміки та ін.

Їхні опоненти — Сімеон Полоцький, його учень Сильвестр Медведєв, Савва Довгий, Гавріїл Домецький домагалися, щоб навчальний заклад, про відкриття якого йшлося, мав такий же характер, як і західно-європейські академії й колегії, щоб у ньому вивчалися не лише грецька й слов'янські мови, Святе писання й твори церковних авторів, але й світські науки, у тім числі й філософія як окремий від теології предмет. Оскільки ж мовою науки більшості країн Європи була латина — і в цьому вони хотіли бачити Московську академію на рівні світової культури свого часу. Прихильники названого напрямку, звичайно, аж

³ Стратій Я. М. Проблемы натурфилософия в философской мысли Украины XVII в. — Киев, 1981.

⁴ Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послання. — Киев 1901. — Приложения. — С. 37—38.

ніяк не були ворогами ні віри, ні церкви. Головним вони також вважали виховання побожності, але разом з тим допускали й знання і, щоб забезпечити простір його розвитку, стверджували, що воно не лише не суперечить релігії, а й стверджує її.

В полемічних творах, що з'явилися у Росії в 70—80-х рр., тобто напередодні відкриття академії, яскраво відобразилась боротьба двох розглянутих протилежних напрямів. Збереглися дві анонімні пам'ятки, що виражають погляди прибічників грецької орієнтації. Перша з них — це «Довод вкратце: яко учения и язык эллиногреческий наипаче нужно потребный, нежели латинский язык и учения, и чем ползует славянскому народу». Друга — «Разсуждение: учится ли нам полезнее грамматики, риторики, философии и стихотворному художеству и оттуду познати божественные писания или не учая сим хитростем в простоте богу угодати...». Прагнучи зберегти чистоту православ'я, захистити його від католицьких і протестантських впливів, обидва автори рішуче виступають проти будь-яких запозичень із Заходу. Вони намагаються законсервувати зумовлену особливостями розвитку феодалізму, віросповіданням і мовою відмінність «східного» й «західного» типів духовних культур, що склалися в середньовічній Європі, їх замкненість і роз'єднаність. У такий спосіб ці автори намагалися захистити незмінність і самобутність російської духовної культури, яка належала до того ж типу, що й грецька. Для доведення необхідності й далі звертатися саме до грецької, а не до західноєвропейської культурної традиції, вони посилаються на генетичний зв'язок віри, обрядів, алфавітів росіян і греків, на наявність спільних книжкових фондів, єдність церковного вчення, створеного Діонісієм Ареопагітом, Васи́лієм Великим, Афанасієм Александрійським, Йоаном Дамаскіним. Усвідомлюючи себе їхніми спадкоємцями, ці автори протиставляють православ'ю вчення Фоми Аквінського та його послідовників-єзуїтів, які через «неудобопознаваемые силлогизмы или аргументы душещипательные» відвертають православних від істинної віри. «Таково-бо латинское учение прелестно,— пише автор «Разсуждения»,—яко нож, медом намазанный: изначала лижущим сладок и безбеден мнится и елико болши облизуется, толико ближше гортаню ближится и удобно лижущего заколет и смерти предаст»⁵.

У боротьбі з «латинниками» цитований автор спирається й на твори Максима Грека та Єпіфанія Славинського, особливо на полемічні праці першого проти Миколи Німчина, що застосовував логіку й геометрію для розуміння догматів троїчності бога, сходження святого духу та інших богословських проблем. У цьому анонімний автор близький до позицій Васи́лія Суразького, книга якого «Про єдину істинну віру», видана 1588 р. в Острозі, використовувалась у боротьбі проти «латинників» у Росії. Заперечуючи можливість застосування в богослов'ї логіки й філософії, які походять з «язичницьких» учень Платона й Арістотеля, Васи́лій Суразький також широко послуговувався творами Максима Грека проти латинян, в тому числі і його аргументами проти Миколи Німчина. Але, на відміну від Васи́лія Суразького, автор «Разсуждения» оцінює простоту вже дещо по-іншому. Вона, на його думку, буває двоякою. Одна є добродієстю терпіння і непам'язливості, друга ж — «невежество, рекше неучение». Ця остання для людини, наділеної свободою волі, на розсуд якої покладено вчитися або ні, є зло, гідне вічної мук. Тому, стверджує автор, «праведно неучение — тьма, ослепляющая умныя очи... учение же ясная луча есть, ею же невежества тьма разрушается и естественный человеческий разум очеса просвещаются, и есть великое благо»⁶. Щоправда, навчання він розглядає дещо традиційно — як «свет путеводящий к богопознанию».

⁵ Разсуждение: учится ли нам полезнее грамматик, риторик, философии... // Семеновский М. Братья Лихуды.— СПб., 1899.— Приложения.— С. XIV.

⁶ Там же.— С. VII.

У розглядуваний період з розвитком буржуазних зв'язків виявилась тенденція до зближення різних типів європейських культур, що виникли в середньовіччі. На цей час Росія почала відігравати дедалі активнішу роль у міжнародному житті. Тому погляди, подібні до викладених у творах «Довод вкратце», «Разсуждение», не могли не викликати серйозної критики з боку прогресивно настроєних культурних діячів. Адже ці твори походили з церковних кіл і спрямовувались на збереження старого суспільного устрою й характерного для нього церковно-теологічного світогляду, в якому знання і віра, філософія і богослов'я ще не були відокремлені одне від одного. Виразникам інтересів цих кіл все більше протистояли прихильники світської держави, що розвивалась до абсолютизму, прагнула підпорядкувати церкву своїй владі і для свого функціонування потребувала секуляризованої культури, насамперед науки й філософії. До того ж у Греції, яка протівниками «латинників» виставлялась як взірець для наслідування, після її загарбання турками науки й освіта почали занепадати. Потрібно було шукати іншого шляху. «Латинники» вбачали його у вивченні, переосмисленні й засвоєнні досягнень науки й філософії західноєвропейських країн. Але цьому перешкоджала конфесіональна несумісність західної і східної культур, які розвивались, відповідно, в руслі католицизму й православ'я. Для того, щоб прищеплювати результати, одержані представниками інших сповідань, на вітчизняному ґрунті, «латинники» мали виходити із засновку, що одне й те саме знання може слугувати людям незалежно від їхніх конфесій, тобто зробити крок у напрямі розмежування знання і віри. Дотримуючись подібних поглядів, «латинники» відображали об'єктивно існуючі тенденції в духовному житті Росії. Протягом XVII ст. тут було перекладено, переписано, видано чимало книг західно-європейських авторів, значно збільшилась кількість знавців іноземних мов. Технічні прилади, твори мистецтв, предмети побуту, деякі звичаї, що прийшли з-за кордону, потрапили в Росію на плідний ґрунт.

У статуті майбутньої академії, написаному Полоцьким та його однопдумцями, передбачалось викладання в ній «всех свободных учений мудрости», починаючи від граматики, поезики, риторики — аж до раціональної, натуральної і моральної філософії, богослов'я, церковного і цивільного права, а також мов — слов'янської, грецької, латинської і польської. Водночас у цьому статуті зазначалось, що «училище свободных наук устранивается для поддержания православия». Проти осіб, запідозрених у читанні і збереженні астрологічних, ворожильних та інших «богохульных й богоненависных книг», передбачались найжорстокіші засоби покарання — аж до спалення. Хоча статут відображав не повне розмежування віри і знання, а лише його початковий етап, він дозволяв студентам вивчати й античних, «язичницьких» авторів, а також твори вчених країн Західної Європи, в тім числі протестантів, католиків, іудеїв. Це був крок не лише в напрямі віротерпимості, але й до опановування величезних скарбів знань, вироблених людством протягом його історії.

До числа творів, написаних «латинниками», належить послання Гавриїла Домецького новгородському митрополитові Йову. В ньому доводиться необхідність для росіян знайомитися з книгами, написаними в різні віки видатними вченими хоч би яких сповідань. «Згадаємо, — говорить Домецький, — Иоанна Златоустаго, нже с еретических оригеновых книг писал, а наук философских у неверных афинов учился. такоже и Василий Великий и Григорий; вси тии училися в афинах, обаче они веры христьянская не оставили, но еще учительства вселенского сподобившася»⁷. Для аргументації своїх поглядів автор посила-

⁷ К извещению великому господину, просвещенному и богомудрейшему Юву, митрополиту Великого Новгорода и Великих Лук // Там же. — С. XXXII.

ється на Києво-Могилянську академію, студенти якої навчаються риторики й філософії, читають латинською і польською мовами, але жоден з них не спокушається папським ученням. Навпаки, «писмами и диспутациями» вони віру свою захищають. «Не вредят полская, ни латинская книги, — писав Домецький, — но еще и разум подают»⁸.

Однак на час відкриття Слов'яно-греко-латинської академії позиції церковників були ще досить сильні, а лави прихильників зміцнення державності — внаслідок внутрішніх незгод між різними політичними угрупованнями — недостатньо монолітні. Отож, із двох напрямів, що протистояли у визначенні характеру викладання наук в майбутній академії, перемогли прихильники грецької орієнтації. Цьому сприяв і приїзд до Росії двох учених греків — братів Йоаннікія та Софронія Ліхудів, які стали першими викладачами Слов'яно-греко-латинської академії. Саме з їхніми іменами пов'язаний початок систематичного викладання в Росії філософії як спеціальної, окремої від теології дисципліни, що має свій особливий предмет і свої методи викладання.

Історик Слов'яно-греко-латинської академії С. К. Смирнов розрізняє в її діяльності три періоди. Перший тривав від 1685 до 1700 року і позначений переважанням «грецького» впливу, пов'язаного з викладанням Ліхудів. В другому, від 1700 до 1775 року, посилюється «латинський» вплив, оскільки більшість викладачів запрошувалась у цей час з Києва. Третій період — уже після відкриття Московського університету — характеризується посиленням диктату церкви у визначенні спрямованості викладання в академії. Він пов'язаний з діяльністю Платона Левшина⁹. З 1814 року стара академія як світський навчальний заклад припинила існування, в її приміщенні було відкрито духовну академію. В цьому долі Слов'яно-греко-латинської і Києво-Могилянської академії були схожі. Самодержавство й православна церква вели наступ на права, на освіту і культуру як російського, так і українського народів.

Щорічно число студентів Московської Слов'яно-греко-латинської академії коливалось від 200 до 600. В перші роки її існування їх було значно менше: в 1687 році — 76, у 1688 — 64. До академії мали доступ діти представників усіх станів віком від 13 років. Разом із синами Тимофія Савельєва (близького родича партіарха), князів Голіцина та Одоєвського тут навчалися діти конюхів, челяді, службовців приказів. У перші два періоди існування академії вихідців із духовництва в складі її студентів налічувалося порівняно небагато, вона була одним із джерел формування різночинної інтелігенції Росії.

Ліхуди прибули до Москви з рекомендаційними листами вселенських патріархів і відразу включилися в боротьбу проти «латинників», захищаючи церкву і православ'я від впливу католицизму, протестантизму, вільнодумства. Незабаром вони зробилися основними теоретиками в колах, близьких до патріарха Йоакима, а потім і Адріана. Навіть С. Яворський ще спирався на їхню допомогу в боротьбі з Ф. Прокоповичем. Ліхуди написали численні полемічні твори: «Акос», «Показание истинны», «Диалог грека учителя к некоему иезуиту», «Мечец духовный», «Показание и обличение ересей Лютера и Кальвина», «Обличение на гаждителей Библии» та ін. Вони вихлошують ряд промов, в яких вітають здобуті Петром I перемоги, відгукуються на інші події суспільного життя Росії. Деякі з цих промов становлять значний інтерес для істориків філософської думки Росії, надто «Слово о Софии премудрости» та «Поучение в пятую неделю святой четьредесятницы о предопределении».

⁸ Там же. — С. XXXIII.

⁹ Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии. — М., 1855.

Розпочавши свою діяльність у Слов'яно-греко-латинській академії 1685 року, Ліхуди спершу, аби підготувати студентів до слухання філософії, виклали їм курс граматики, поетики, риторики. Читання філософського курсу Софронієм Ліхудом припадає на березень 1690 — серпень 1691 року. Істотно вплинули на зміст цього курсу як цілі, поставлені перед викладачами керівництвом російського православ'я вселенським патріархами, так і здобута самими братами філософська освіта. Йдеться насамперед про те, що за життя Ліхудів в заснованій ще Геннадієм Схоларієм константинопольській академії філософія викладалась у формі коментарів до творів Арістотеля. Це був аристотелізм, пристосований до православ'я і спрямований проти католицизму. Та вчувалось і відлуння ідей гуманістів-неоплатоніків, які раніше працювали в цій академії — Йоана Зігомали, Леонарда Міндонія, Манайла Маргунія. Вони коментували Гесіода, Аммонія, Гермогена, повідомляючи своїм слухачам чимало цікавих натурфілософських відомостей. У XVII ст. Теофіл Корідале¹⁰ викладав тут аристотелізм, забарвлений ідеями гуманізму (своєрідний синтез ідей Стагірита й неоплатонізму). Цей неоаристотелізм був поширений в осередках греків-вигнанців, які розселилися на італійському узбережжі, зокрема й на острові Кефалонії, з якого походили Ліхуди. Поширювався він також серед південних і східних слов'ян. Останні знайомилися зі спадщиною Арістотеля не лише через західні джерела, а — що було набагато природніше — й через східні. З Теофілом Корідале листувався, зокрема, Софроній Почаский — учень Петра Могили. Чимало східних слов'ян навчалося у Греції, серед викладачів братських шкіл також були греки. В основі освіченості Ліхудів теж лежала саме грецька традиція, хоча вони, звичайно ж, були добре знайомі і з західними вченнями. Так, у Венеції Ліхуди навчалися в Герасима Влаха, а по тому ще дев'ять років продовжували навчання в Падуї, слухаючи лекції Арсенія Калуді в Котоніанській академії.

Курс філософії, прочитаний Ліхудами в Москві, що визначив рівень і характер філософських знань цілого покоління росіян, був ще дуже насичений богослов'ям. Воно позначалося як на мотивуванні та постановці філософських проблем, так і на їх розв'язанні, на способах доведення. Серед останніх часто подибуємо посилення на Біблію і твори отців церкви. За своїм змістом і способом викладу цей курс ще будувався здебільшого на принципах авторитаризму і догматизму. І все ж — на відміну від попередньої філософської думки Росії, що розвивалась у надрах релігійної ідеології, — тут філософія вперше виділилась з інших форм суспільної свідомості і постала як самостійна сфера знання. Хоча її предмет ще цілковито не відокремився від богослов'я, істотно те, що цей процес розпочався, що філософія дедалі більше ставала світською, а не релігійно-теологічною мудрістю. Вона здобувала статус такого синтезу духовно-практичного освоєння світу, який передбачав професійну теоретичну діяльність, розвинене гносеологічне відношення до об'єкта пізнання. Тому й значення Слов'яно-греко-латинської академії полягає насамперед у тому, що тут, вперше на території Росії, було розпочато систематичне викладання філософії як відмінної від теології дисципліни.

Певна незалежність філософії від теології, її звернення до пізнання природи й людського мислення відкривали можливість, якою відразу ж скористалися Ліхуди. Ця можливість полягала в тому, щоб ввести у філософський курс знання, здобуті іншими народами й цивілізаціями за межами православної конфесії. І хоча в курсі філософії так само як і в курсі риторики, Ліхуди ще мало звертаються, скажімо,

¹⁰ Бобынз Г. Е. К вопросу об истоках гуманизма в философской мысли Молдавии XVII—XVIII вв. // Дialectика интернационального и национального в развитии общественной мысли. — Кншинев, 1984. — С. 161.

до античності, до спадщини пізніших західноєвропейських мислителів, такі звернення в них уже є. Сама логіка викладання філософії окремо від теології змушувала їх прямувати не завжди тим шляхом, який торували академії Йоаким та вселенські патріархи. Своє незадоволення з приводу того, що Ліхуди почали викладати філософію, а також не лише грецьку, а й латинську мови, неодноразово висловлював ієрусалимський патріарх Досифей у посланнях до Петра I та патріарха Адріана.

Філософський курс Ліхудів складався з двох частин: логіки й натурфілософії, або фізики. У попередній традиції російської філософії ці галузі знання не були провідними, першість віддавалась історіософії, проблемам моральності людини. Інтерес же до логіки й натурфілософії задовольнявся переважно перекладними творами. Починаючи з Слов'яно-греко-латинської академії виклад цих дисциплін та їх розробка міцно входять у традицію російської філософії. Вони набувають самостійності, зберігаючи протягом тривалого часу місце провідних підрозділів філософського знання, розгортаючись у розгалужену систему розв'язання різноманітних проблем.

Логіка Софронія Ліхуда, названа ним «Найясніший виклад усіх логічних дій», становила собою коментар на логіку Арістотеля і на вступ до логіки Порфирія¹¹. Багато в чому Ліхуд скорочував і переробляв те, «що в цього незрівнянного мужа викладено занадто широко», остерігаючись «всякого мудрування неузгодженого з релігією і православ'ям»¹². Логічне вчення Арістотеля було для Ліхуда лише основою викладу, оскільки йому були відомі й численні коментарі на це вчення. Так, він посилається на Йоана Граматика, Евстратія, Фемістія, Аммонія, Александра Афродзійського, Філіпона, Аверроеса. Більше того, іноді не погоджується з їхніми тлумаченнями і наводить свої власні¹³. Широко використовує Ліхуд і прослухані ним лекції Герасима Влеха.

Логічному курсові передують досить значний вступ, що складається з трьох частин відповідно до трьох дій розуму — поняття, судження, умовиводу. Починається він з викладу вчення про терміни як підвалини речення. Визначаючи терміни як звук, що має умовне значення, Ліхуд порівнює його з межовими позначками, розставленими на ланах. Він розглядає види й складові частини термінів, їх поділ, кількість і якість. У викладі вчення про речення автор курсу посилається на твір Арістотеля «Про витлумачення». Тут він говорить про суб'єкт і предикат як складові частини речення, а також про речення категоричні, їх протипокладення, рівнозначність, перетворення, про речення складні й умовні тощо. У вченні про умовивід він посилається на «Аналітики» Арістотеля й аналізує чотири види силогізму, приклад, ентимему.

В основній частині курсу Ліхуд розглядає питання про предмет логіки, про її значення як галузі знання та про її поділ. Логіку він визначає як науку теоретичну, поділяючи її разом з тим на дидактичну і прикладну. Пропонуючи «пояснення і питання» на «Вступ» Порфирія, автор курсу вважає його корисним не лише для розуміння «Категорій» Арістотеля, а й усієї філософії.

Курс натуральної філософії, або фізики, читав Йоаннікій Ліхуд. Він становить собою коментар на фізику Арістотеля. В ньому розглядаються предмет натуральної філософії, відношення фізики й метафізики, природи й мистецтва, а також принципи фізичних тіл — матерія, форма, позбавлення. Ці питання викладаються як за вченням Арістотеля, так і пізніших мислителів. Далі йдеться про проблеми причинності, руху, часу, простору. «В основу своїх суджень,— зауважує С. К. Смирнов,—

¹¹ Семеновский М. Братья Лихуды.— С. 75.

¹² Там же.— С. 76.

¹³ Смирнов С. К. История Московской Славяно-греко-латинской академии.— С. 59.

наставник часто бере Св. Писання і цією зброєю уражає стародавніх фізиків і атомістів — Фалеса, Анаксагора, Демокріта, Епікура й пізніших тлумачів Арістотеля¹⁴. Так, у викладі вчення про принципи фізичних тіл Ліхуд полемізує з Т. Кампанеллою. «Кампанелла припускає існування чотирьох начал речей: тепло, холод, сухість і вологість. Він учить, що навіть бог спочатку створив щось ціле недосконале або якусь невпорядковану масу із згаданими якостями, що перебувають у взаємній боротьбі. Теплота витончила й очистила цю масу і, розширюючи її кругоподібно, створила небо, холод, ущільнивши грубу частину, утворила землю. Деяку частину маси взяла вологість й утворила воду, від руйнування води під дією тепла виникли випаровування і від цього утворилось повітря... Проти цього вчення, — говорить Ліхуд, — яке радше уявляється байкою поета, ніж філософською думкою, повстають усі православні християнські філософи, які, спираючись на Св. Писання, стверджують, що небо і стихії безпосередньо створені богом, та й сам Кампанелла, склавши умовивід проти Арістотеля, суперечить сам собі»¹⁵. Як бачимо, наївний античний матеріалізм і деїзм часів Відродження з його вченням про самостійність дії вторинних причин Ліхуд намагається розбити з позицій ідеалізму і християнської ортодоксії. Але при цьому він досить широко знайомить слухачів з поглядами своїх противників-матеріалістів, з історико-філософським контекстом проблеми, що не могло не прищеплювати їм певної філософської культури мислення. Більше того, у фізиці Ліхуда є й такі місця, де він вдається до алегоричного тлумачення текстів не лише Біблії, але й творів отців церкви, особливо там, де вони, на його думку, суперечать науці. Так, наполягаючи на тому, що матерія перебуває в єдності з формою, в тім числі й перша матерія, він заявляє: «Тому коли в деяких святих отців читаємо, що бог на початку світу створив якусь безформну матерію, то під ім'ям цієї матерії не треба розуміти першої матерії, позбавленої будь-якої форми, але треба розуміти землю, що не мала ще краси, світла, трав і квітів»¹⁶.

Ліхуди були усунені від викладання в академії ще до того, як закінчили повний виклад філософського курсу. Але ними, а саме Йоаннікієм, був написаний трактат про душу, який, скоріше за все, входив до курсу натурфілософії як його завершення. Цей трактат є тлумаченням твору Арістотеля «Про душу» на основі коментарів до них, написаних Фомаю Аквінським, якого автор прославляє в кінці трактату.

Значне розширення Ліхудами (порівняно з традицією) сфери філософського знання, ознайомлення студентів з поглядами численних представників світової філософської думки, виклад, хоча і критичний, матеріалістичних учень античності, дійстичних і пантеїстичних ідей епохи Відродження — все це мало важливе значення для дальшого розвитку філософської думки Росії. Однак, з іншого боку, можливості цього розвитку обмежувались тим, що виклад філософії підпорядковався церковному авторитетові й потребам релігійної полеміки за «чистоту» віру.

Ліхуди залишили після себе чимало учнів, що стали відомими діячами російської культури, науки, освіти петровської епохи. Ці діячі складали букварі, граматики, словники, підручники, перекладали історичні й природознавчі твори, викладали як в рідній академії, так і в інших школах, працювали справщиками в друкарнях. До них належали Паладій Роговський, Леонтій Магніцький, Федір Полікарпов, Микола Семенов, Феолог, Каріон Істомін та ін. В їхніх творах відобразились філософські ідеї того напрямку, який репрезентували Ліхуди. Чимало з названих діячів пішли далі своїх вчителів. Але всі вони якоюсь мірою відображали той поворот в культурно-філософській орієнтації, який пе-

¹⁴ Там же. — С. 62.

¹⁵ Там же. — С. 62—63.

¹⁶ Там же.

реживала російська громадськість наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

1699 року з-за кордону до Москви повернувся Паладій Роговський. Він почав навчатись у Ліхудів, але, не дослухавши їхнього курсу і скинувши чернечий одяг, вирішив продовжувати освіту в країнах Західної і Центральної Європи. Протягом восьми років він перебував у різних колегіях і університетах Чехії, Німеччини, Голландії, Італії і повернувся на батьківщину з дипломом доктора філософії. Ставши ректором Слов'яно-греко-латинської академії, Роговський сприяв її відходо́ві від напряду, якого дотримувались Ліхуди та їхні найближчі наступники, переорієнтації на західноєвропейську науку і культуру, переосмисленню останніх в руслі вітчизняних традицій. Цей рух ще більше активізувався після того, як С. Яворський, ставши протектором академії, почав за дорученням Петра I запрошувати для викладання київських учених. З 1703 року і до 70-х років XVIII ст. більшість ректорів, префектів і професорів Слов'яно-греко-латинської академії була з Києва. Тут викладали філософію Йосиф Туробойський, Феофілакт Лопатинський, Гедеон Вишневський, Стефан Калиновський, Гавріїл Бужинський, Антоній Кувечинський, Порфирій Крайський, Георгій Щербацький, інші вихованці Києво-Могилянської академії. Звідти приїздило також чимало студентів для продовження освіти.

Філософські курси, прочитані в Московській академії в цей період, також значною мірою все ще є коментарями на твори Арістотеля. Як за способом викладу, так і за змістом, вони багато в чому виходять з учень так званої другої схоластики, пов'язаної з іменами Суареса, Овієдо, Васьквеца, Толетта, Арріаґи та ін. Схоластика введена в духовну культуру Росії та інших східних слов'ян в часи, коли в ній уже були елементи і явища ренесансного гуманізму. Однак останні не змогли консолідуватись в цілісний історико-філософський етап. Причиною цього був недостатній розвиток передбуржуазних і ранньобуржуазних відносин в Росії. Значну роль тут відіграло і те, що названі явища гуманізму у східних слов'ян не дістали опори — достатньо розвиненої теорії абстрактного мислення, логіко-дедуктивних операцій, категорій, тобто всього того, що охоплюється поняттям філософського методу. Ім історично не передував типовий для західноєвропейського середньовіччя і Передвідродження досвід формування культури філософського мислення — університетські філософські диспути й інтелектуальне спілкування вчених в академічних угрупованнях. Єдиними філософськими ідеями, на основі яких міг розвиватись цей (як свого часу й візантійський) гуманізм, у вітчизняній культурній традиції були ідеї східної патристики й почасти античності. Однак вони не забезпечували належного розвитку абстрактного мислення до рівня, необхідного для систематизації елементів гуманізму в цілісну теорію.

Філософського обґрунтування за допомогою логіки абстрактного мислення потребувало і російське православне богослів'я, яке почало складатися в певну систему. Без такого обґрунтування воно було теоретично беззбройним перед сильнішими противниками з табору католицьких і протестантських богословів. Тому схоластика в цей період виконувала певну компенсаторну функцію у вітчизняній духовній культурі. Надолужуючи пропущені історичні етапи в її інтелектуальному розвитку і поєднуючись з більш високими за рівнем зрілості духовними утвореннями, які нашаровувалися на неї, схоластика так і не набула у східних слов'ян самостійного історико-філософського значення, не виділилась у цілісний період становлення мислительної культури.

Використовуючи вчення другої схоластики, професори Слов'яно-греко-латинської академії нерідко критикували її представників за пропоноване ними розв'язання багатьох філософських проблем — таких, як співвідношення матерії і форми, сутності й існування, перервного

й неперервного, категорій та ін. Вони брали з учень другої схоластики лише те, що відповідало потребам вітчизняної духовної культури, передусім навички раціонального мислення, способи аргументації, прийоми ведення диспуту тощо.

Звичайно, професори академії, як і раніше, спирались й на традиційні авторитети. «Св. Писання і вчення отців церкви посідали значне місце у філософських дослідженнях,— свідчить С. К. Смирнов,— надто в тих випадках, коли розум не міг дати відповіді на поставлене питання»¹⁷. Водночас професори академії вже так підносили розум над вірою і так розширювали його межі, що часто-густо заганяли богословів у безвихідь. Недарма у справі відомого московського вільнодумця-раціоналіста Д. Тверітінова фігурують професори і студенти академії, до яких він приходив для бесід і диспутів. Тенденція до утвердження філософії як самостійної сфери знання набувала ще більшої сили, через що професори академії значно розширили — порівняно з Ліхудами — використання античної спадщини. В їхніх лекціях згадуються імена Фалеса, Анаксагора, Геракліта, Демокріта, Епікура, Арістотеля, Платона, Сенеки, Цицерона, багатьох інших античних мислителів, а також письменників, істориків, природознавців. Властиве Відродженню прагнення поєднати античну спадщину з християнством — риса, характерна і для лекційних курсів в Московській академії цього часу. Хоч і не дуже часто, але в них згадувалися й мислителі, вчені, письменники доби Відродження й Нового часу — такі, як Кардано, Порто, Бейль, Коперник, Торичеллі, Декарт, Гроцій, Ліпсій, Пуфендорф, Стрийковський та ін.

У лекційних курсах цього часу збільшується питома вага природничо-наукової проблематики, є спроби використовувати спостереження і досліди, пояснення явищ природи на основі даних науки. Деякі професори, наприклад Ф. Лопатинський, ввели навіть математику в курс натурфілософії. Разом з тим у філософському курсі Лопатинського був спеціальний трактат з природної магії, посилення інтересу до якої загальною типове для доби Відродження. У розгляді проблем натурфілософії він вдається до праць Афанасія Кірхера, Джамбаттісти Порто, а також Скота, Дельрію, Тильковського. Після викладу загальних проблем філософії (матерії і форми, причинності, простору й часу, кінцевого й безкінечного) ним було прочитано курс метафізики, а потім психології і метеорології. Знаменно, що у вступі до курсу філософії Лопатинський вельми схвально відгукувся про Декарта як про «мужа не менш шляхетного походження, ніж розуму.., зірку Європи, скарб Швеції»¹⁸. Він навіть вважає, що в сучасному йому філософському знанні «перше місце посідає картезіанська філософія», хоча у викладі конкретних проблем Лопатинський не лише не наслідує Декарта, але й полемізує з ним. Наступні професори ще більшою мірою спираються на Декарта, а Г. Щербаський вже вважає себе його прибічником. У курсах натурфілософії цього періоду спостерігаємо тенденції до зближення бога і природи, критики авторитаризму, розуміння процесуальності істини, яка вже не розглядається як щось готове й остаточно дане в Біблії. Так, Лопатинський писав: «Ті, які пізнали щось до нас, є не володарі наші, а попередники, істина відшукуються вами, але поки що не знайдена, і багато з неї полишено майбутньому». «Філософові,— продовжує він,— пристойніше посылатися на доведення власного розуму, ніж на авторитет»¹⁹.

Лише в небагатьох курсах філософії, прочитаних в Слов'яно-греко-латинській академії, збереглися розділи, присвячені етиці. Увага до

¹⁷ Там же.— С. 169.

¹⁸ *Lonatynski T. Trivium Aristoteles ab Alcide Roxolano bennino decurrendum...*— Б-ка ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів.— Шифр ИН. 2132.— Фунд. 289.— Арк. 9, зп. (Переклад В. О. Андрушка).

¹⁹ Там же.— Арк. 10.

етичної проблематики посилюється з середини XVIII ст. Добре відомі лише курси моральної філософії Йоана Козловича і Володимира Каліграфа. Останній, зокрема, добре знав філософію Лейбніца і посилався на неї. В. Каліграф був другом Г. Сковороди, який, до речі, супроводжував першого в дорозі, коли той їхав до Москви для роботи в академії. За традицією, в курсах моральної філософії викладалися не лише суто етичні вчення, а й зведення даних про економіку й політику. Зв'язок з суспільно-політичною проблематикою забезпечувався й курсами риторики. Неабияке значення для характеристики поглядів на цю проблематику мали також промови викладачів і студентів з нагоди визначних подій в житті держави, їхня перекладацька діяльність, участь в театральних виставах і диспутах.

Слов'яно-греко-латинська академія була основним джерелом кадрів російської інтелігенції і в першій половині XVIII ст. Майже 20 випускників щороку забирав московський шпиталь (згодом Медико-хірургічна академія), частина викликалась до Академії наук, іноземної колегії, пізніше чимало з них стало професорами Московського університету. Вихованці академії відкрили школи в Смоленську, Пскові, Астрахані, на Камчатці та в інших місцях Росії. Значна частина їх продовжувала освіту в Голландії, Німеччині, Франції. У Слов'яно-греко-латинській академії здобули освіту М. В. Ломоносов, С. П. Крашенінников, С. Г. Забелін, Рафаїл Заборовський, М. М. Бантші-Каменський, М. М. Поповський, В. С. Петров, В. Г. Рубан, В. У. Баженов та інші відомі вчені, письменники, громадські діячі. Деякі з них присвятили своє даліше життя просвітницькій діяльності — викладанню філософії, написанню і перекладам філософських творів.

Значення Слов'яно-греко-латинської академії для історико-філософського процесу в Росії полягає передусім у тому, що тут уперше на її території виникла віра в науку, освіту, виховання й мистецтво як у рушійні сили історії. Разом з тим протягом розглянутого періоду Росія зробила такий значний крок у своєму суспільно-політичному поступі, що Слов'яно-греко-латинська академія вже не могла задовольнити її потреби в розвитку науки й філософії. Тому вже Петро I та його однодумці почали шукати інші шляхи для прискорення прогресу вітчизняної духовної культури. Однак це не заперечує того, що Слов'яно-греко-латинська академія була цілою епохою в культурно-філософському житті Росії. Її спадщина заслуговує на серйозне дослідження істориків вітчизняної філософії.

* * *

В статье рассматривается роль Славяно-греко-латинской академии в развитии русской философии на рубеже XVII—XVIII веков, когда начались упадок феодального и зарождение буржуазного общества. Если ранее философия в России существовала в недрах теологии, историографии, литературы, то в академии закрепляется ее выделение в самостоятельную форму общественного сознания; впервые на территории России она начала систематически преподаваться как отдельная специальная дисциплина. В отличие от предшествующей традиции, когда философия понималась как мудрость и жизнь в истине, выступая как способ духовно-практического освоения мира, здесь она все более становится способом его теоретического постижения. Наряду с традиционной проблематикой (историософской и этической) в академии значительное развитие получают логика и натурфилософия, способствуя изменению предмета философии в направлении от богопознания к познанию природы, человека и его разума. На этом пути преодолевалась обусловленная феодальными отношениями конфессиональная замкнутость культур, происходило сближение духовных культур Запада и Востока.

Славяно-греко-латинская академия проторила дорогу созданию Санкт-Петербургской академии наук и Московского университета, подготовила многих выдающихся деятелей науки, просвещения, искусства, в том числе и гениального М. В. Ломоносова, способствовала образованию разночинной интеллигенции в России.

В. В. Сапов

СОЦІОЛОГІЯ П. Я. ЧААДАЄВА І ЇЇ ПРОБЛЕМАТИКА

САПОВ Вадим Веніамінович — науковий співробітник Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Спеціалізується в галузі історії російської і зарубіжної філософії. В нашому журналі друкується вперше.

Понад півтора століття минуло відтоді, коли в жовтневій (1836 р.) книжці журналу «Телескоп» був видрукований «Філософічний лист» П. Я. Чаадаєва. І, мабуть, не буде перебільшенням сказати, що ось уже півтора століття не затихають суперечки навколо цього гідного подиву твору і не менш надзвичайної особистості його автора. Сперечаються про оцінку «Листа» і його справжній, глибинний зміст, точаться суперечки й про місце Чаадаєва в історії російської культури, а він так і лишається одним з найзагадковіших російських мислителів ХІХ ст. «До цього часу, — говориться в порівняно недавній публікації про Чаадаєва, — ми не маємо про нього ані всебічного історико-філософського, ані проникливо-психологічного дослідження»¹. Виявлення всього комплексу причин такого стану справ сучасного «чаадаєвознавства» завело б нас далеко вбік від теми нашої статті. Тож наведемо лише дві з них — найважливіші.

Об'єктивною перепорою для дослідника творчості Чаадаєва є відсутність повного зібрання його творів. Опублікована частина його спадщини розкидана по різних виданнях; решта, значна за обсягом, все ще лишається надбанням архівів. Не менш істотними є й причини суб'єктивного характеру: серед учених, які займаються творчістю Чаадаєва, дуже мало таких самовідданих «чаадаєвознавців», яких можна десятками назвати серед пушкіністів або, скажімо, лермонтознавців. За 130 років, що минули від дня смерті Чаадаєва, про нього видано всього-навсього три (!) монографії (дві з них — в радянський час) і одна книжка «для дітей старшого віку». Жодне з цих видань не ставить своєю метою охопити всі матеріали, що мають стосунок до Чаадаєва. Недостатньо вивчені мемуарні свідчення сучасників про нього, епістолярні, документальні та інші матеріали. Все це, безперечно, негативно позначилось на точності наукової оцінки світогляду мислителя.

Буржуазний міф про містицизм Чаадаєва, створений М. Гершензоном², розвінчано вже півстоліття тому. І все ж, незважаючи на це, в більшості праць, присвячених Чаадаєву, знову й знову відроджується

¹ Каменський З. А. Вторая библиотека Чаадаева // Каталог библиотеки П. Я. Чаадаева. — М., 1980. — С. 5.

² Про те, що це — міф (створений Гершензоном «з подачі» професора О. І. Кирпичникова, який приписав Чаадаєву так званий «містичний шоденник» Д. Облеухова, згодом виключений Гершензоном до складу «Творів і листів» П. Я. Чаадаєва під назвою «Замітки про духознавство»), свідчить хоча б уже той красномовний факт, що більшість сучасників Чаадаєва ніякого містицизму в «Філософічному листі» не побачили. Не побачили з тієї простої причини, що його там немає. Так, наприклад, близький до Чаадаєва М. Сазонов писав: «Чаадаєв від природи був надто наділений здоровим глуздом для того, щоб віддатися містицизмові...» (Полярная звезда. — 1856. — Кн. 2. — С. 240). Нічого містичного не виявили в Чаадаєва й такі відомі доношники на його, як П. П. Вігель і митрополит Серафим.

ідеологічна суперечка з Гершензоном, в центрі якої — проблема «справжнього» і «вигаданого» Чаадаєва, що, в свою чергу, не дозволяє поглибити цю суперечку до вивчення позитивного змісту філософського вчення «справжнього» Чаадаєва.

В кінцевому ж підсумку автор «Філософічних листів» постає як випадкова фігура в історії російської культури XIX ст., хоча навіть побіжне знайомство з цією культурою переконує в тому, що без імені Чаадаєва її годі зрозуміти³. Явними чи невидимими нитками творчість Чаадаєва зв'язана з іменами Грибоедова, Пушкіна, Лермонтова, Герцена, Достоевського, Л. Толстого, Вол. Соловйова, Блока. Наш перелік обмежується лише найвидатнішими іменами. Звичайно, не всі з них названі, не всі й виявлені, проте цілком зрозуміло, що жодний видатний письменник, мислитель, філософ XIX ст. в Росії не обминув ідей Чаадаєва. І хоча він не полишив після себе ні школи, ні послідовників, однак був, як слушно зауважує Ю. Селезньов, «володарем дум», потужним «каталізатором» ідей і переконань свого часу⁴. І це за тієї обставини, що за життя Чаадаєва його ідеї повністю були відомі тільки обмеженому колу людей. Для більшості сучасників він так і лишився автором одного-єдиного твору.

Навіть О. І. Герцен, найбільш обізнаний з творчістю мислителя, так, мабуть, ніколи й не дізнався, що невідомим «співвітчизником», думки якого про архітектуру він з прихильністю цитував в одному з ранніх нарисів (йдеться про першу анонімну публікацію Чаадаєва 1832 р. в «Телескопі» — «Дещо з листування NN»), був не хто інший, як глибоко шанований ним Петро Якович. Згодом Герценові стали відомі й деякі інші твори «московського філософа»: 1862 року князь І. Гагарін видав у Парижі французькою мовою «Вибрані твори» П. Я. Чаадаєва. Перші примірники цього видання він надіслав Герценові й Огарьову. І все ж герценівська оцінка «Філософічного листа» лишилась незмінною. В його концепції розвитку революційних ідей в Росії Чаадаєв міцно посів своє, унікальне місце, і вже ніщо не змогло змінити уявлення Герцена про цього мислителя.

Герцен послідовно розглядає «Філософічний лист» в його соціальному контексті, що й породило знамениту формулу: «Минуле Росії було марним, сьогодення даремне, а майбутнього в неї нема». Цих слів — буквально — не знайдемо у «Філософічному листі». Вони логічно випливають з герценівської оцінки місця Чаадаєва в історії російського революційно-визвольного руху.

Але історичне значення Чаадаєва пов'язане не тільки з його роллю в російському революційно-визвольному русі. Воно визначається і його місцем в розвитку російської національної самосвідомості. Строгий історичний підхід до творчої спадщини мислителя дозволяє об'єднати ці два її аспекти (умовно їх можна назвати «соціальним» і «філософським») в єдиний контекст. Однак такий підхід здійснений лише в разі, якщо весь комплекс ідей Чаадаєва розглядати «на фоні» сучасної йому епохи — миколаївської «морової смуги».

Протягом XIX і на початку XX ст. кожна нова публікація Чаадаєва сприймалася сучасниками як актуальна подія духовного життя Росії. Кожен з тих авторів, хто зачіпав ідеї Чаадаєва, сприймав їх творця як близького сучасника, не помічаючи того, що переносить його ідеї в іншу, — коли не чужо для них, — духовну й соціально-політичну ситуацію і, отже, фальсифікує їх або ж принаймні сприяє фальсифікації. Міра її залежала в кожному конкретному випадку від суспільно-полі-

³ «Без імені оригінального російського мислителя П. Я. Чаадаєва не можна оцінити своєрідність розвитку національної самосвідомості першої половини XIX ст., важко зрозуміти особливості російської культури в цю епоху» (Тарасов Б. Молодой Чаадаев: книги и учителя // Альманах библиофила. — 1986. — Вып. 18. — С. 168).

⁴ Селезнев Ю. Чаадаев // Крат. лит. энцикл. — 1975. — Т. 8. — С. 420.

тичної позиції певного автора. Але ситуація багаторазово ускладнювалась ще й тим, що Чаадаєв, як справді великий мислитель, завжди актуальний і припускає «особистісне» до себе ставлення⁵. Втім, справа не тільки в цьому.

Про еволюцію світогляду Чаадаєва можна було робити лише припущення того чи іншого ступеня вірогідності. Навіть понині етапи цієї еволюції висвітлюються по-різному. Безперечно, Чаадаєв зберіг вірність переконанням своєї молодості — тій «одній думці», про яку писав Пушкіну. Але змінювалась духовна ситуація, відбувались значні історичні події — революція 1848 р., Кримська війна, з'являлись нові гучні імена, наприклад — Ф. І. Тютчев⁶. Все це, звичайно, потребувало свого осмислення. Тож цілком закономірно, що згідно з духом часу Чаадаєв дещо зміщував акценти свого вчення — у чомусь пом'якшував, уточнював і переглядав його.

Не слід забувати й про ті трагічні обставини, в яких змушений був жити і творити цей мислитель. Спочатку — «духовний вакуум», що настав після розгрому декабристського руху, а після 1836 року — «духовне підпілля». Щоб зберегти своє творче обличчя й особистісне «я», Чаадаєв в останні роки дедалі частіше звертається до іронії, яку інколи дуже важко, майже неможливо розпізнати. Звідси й походить враження про ідеологічну несталість Чаадаєва, яке в одних дослідників породжує намагання обмежити вивчення творчості мислителя певним набором написаних ним праць, а в других — поділити його ідейну еволюцію на два етапи, протилежні один одному. З різних мемуарних джерел можна, наприклад, дізнатись, що Чаадаєв у Москві то «сен-сімонствує» (лист П. А. Вяземського до О. І. Тургенева від 2 червня 1833 р.), то «до того зрадив сен-сімонізму», що говорить, що відчуває до нього справжню відразу» (лист І. В. Киреевського до О. І. Кошелева від 4 червня 1833 р.); то він одверто висловлює почуття повної безнадійності у зв'язку з настанням в Росії нового царствуювання, то збирається писати запіску, в якій обгрунтовувалась би необхідність збереження кріпосного права⁷.

Тож не дивно, що «подорож» Чаадаєва по ХІХ століттю супроводилась досить різкими метаморфозами. Почасти він і сам давав привід для різних і навіть протилежних інтерпретацій своєї творчості. Однак не можна забувати, що сприйняття його вчення сучасниками і «спадкоємцями» в минулому столітті було цілком неісторичним, «обслуговувало» (і не завжди безкорисливо) інтереси політичного й ідеологічного «моменту».

Наміченої тут теми — П. Я. Чаадаєв у сприйнятті діячів російської культури ХІХ ст. — можна було б взагалі не торкатись, коли б рудименти неісторичного підходу до філософської спадщини Чаадаєва не відродились і в ряді праць радянських дослідників. От як, приміром, виглядає заключний абзац розділу, присвяченого Чаадаєву, в одній соціалістичній праці з історії російської філософії. «Роль Чаадаєва в історії російської суспільно-політичної і філософської думки суперечлива. З одного боку, голос цього мислителя діяв пробуджуюче на громадську думку Росії, що зацікавила після грудневих подій 1825 р. З другого, Чаадаєв пропагував релігійно-ідеалістичні погляди в соціології і філософії».

⁵ Блок, наприклад, занотує у своєму щоденнику 1 березня 1918 р.: «Чаадаєв — пройти й через цю спокусу». «Змірити» себе Чаадаєвим поет намагався й до революції. Але це — приклад суто особистісного ставлення до ідей мислителя, яке безпосередньо не претендує на суспільно-політичну значущість.

⁶ Особливо виділяємо Тютчева, оскільки два листи Чаадаєва до нього (опубліковані в 19—21 томах «Літературного наслідства») надзвичайно важливі для розуміння ідейної еволюції мислителя, хоча до цього часу не привертали уваги дослідників. Не враховані вони і в бібліографії П. С. Шкуринова (*Шкуринов П. С. П. Я. Чаадаєв: Життя, діяльність, мировоззрення.* — М., 1960).

⁷ Звенья. — М.: Л., 1934. — Кн. 3—4. — С. 385—386; Дельвіг А. И. Мои воспоминания. — М., б/д. — Т. I. — С. 178.

(Спеціально не вказуємо цитоване джерело, оскільки такий погляд на вчення Чаадаєва є типовим.)

Насправді ж ця логічна суперечність — зовнішня стосовно філософії Чаадаєва — існує лише між вченням мислителя і наступними однозначно-ідеалістичними його інтерпретаціями. Якщо змислово вести мову про суперечливість філософського вчення Чаадаєва, тоді слід знайти в ньому ту внутрішню діалектичну суперечність, яка була рушійною силою розвитку його ідей. На наш погляд, основна суперечність філософського вчення Чаадаєва полягає в прагненні мислителя перетворити соціологію на всеосяжну галузь знання і в неможливості знайти такі філософські основи цієї соціологічної системи, які самі без залишку «виражались» би в поняттях соціології. Деякі «іраціоналістичні» — філософські або релігійні — елементи все одно «випадали в осад», що й становило причину внутрішньої невдоволеності автора «філософічних листів» своєю системою. Те, що цей «залишок» прибирав форму релігійно-ідеалістичних положень, пояснюється почасти релігійними переконаннями Чаадаєва, почасти — настанням епохи панування німецької ідеалістичної філософії. І не лише німецької: крім Шеллінга, «західні» симпатії мислителя належать також Леменню, Л. Бональду, Ж. М. де Местру та ін.

Сказане не слід розуміти так, що Чаадаєв якоюсь мірою поділяє ідею «позитивної» соціології Конта. Навпаки, у своєму ставленні до світоглядної проблематики ці два мислителі виступають антиподами. Якщо у Конта автономія «позитивної» соціології є наслідком елімінації всієї філософської проблематики, то Чаадаєв цю проблематику намагається виразити мовою соціології (хоча це йому не завжди вдається), так що стосовно його вчення слід говорити не про філософію, гносеологію, релігію та ін., а про соціологію релігії, соціологію пізнання, соціологію мистецтва.

Без розуміння зазначеної суперечності важко, на наш погляд, правильно вирішити питання про релігійну сторону філософського вчення Чаадаєва, оскільки завжди лишається можливість змішувати його «формальну» і «внутрішню» релігійність. Нам взагалі видається, що тільки розуміння філософської концепції Чаадаєва як вчення переважно соціологічного дозволяє правильно оцінити зміст і значення всіх його складових.

Традиційний історико-філософський аналіз дає змогу без особливих утруднень виділити в поглядах мислителя онтологію, гносеологію, етику, естетику, соціологію. Складнішим є питання про релігію: чи розчлени її в усіх названих частинах (і тоді перед нами — «релігійна система» Чаадаєва), чи виділити в особливий розділ, у своєрідний філософський «постскрипtum», який можна механічно «відрізати» без особливих втрат для системи загалом, чи, нарешті, проголосити «зовнішньою» формою, яка неадекватна змістові вчення?

Всі три підходи не забезпечують, на нашу думку, правильного вилучення системи філософських поглядів Чаадаєва. Розуміння його як «релігійного мислителя», гадаємо, взагалі виводить Чаадаєва за рамки історико-філософського процесу. Чаадаєв, звичайно, ідеаліст і, як усякий ідеаліст, має чимало точок допику з релігією. Але водночас він, знову ж таки як і всякий філософ-ідеаліст, намагається по можливості терміни релігії її богослов'я виражати мовою філософії або ж — що становить специфіку саме його філософської системи — мовою соціології. Тому замість «бога» ми найчастіше подибуємо в нього «верховний розум». У рамках гносеології питання про співвідношення філософії і релігії Чаадаєв трактує в термінах «розуму» і «віри» і вирішує його на користь першого (хоча не в розумінні припинення істин одкровення, а в розумінні апології людського розуму). «...Хоч би якою сильною була віра, — відзначає Чаадаєв на початку третього «філософського листа», — розум повинен вміти спиратись на сили, що містять-

ся в ньому самому. Є душі, в яких віра неодмінно має в разі потреби знайти доводи в розумі»⁸. В рамках соціології зазначене питання викладається ним у термінах відношення «церква — держава», причому «церква» розуміється як «соціальна система», котра включає в себе гранично широкий спектр суто соціологічних категорій («спосіб життя», «традиція», «географічний фактор» та ін.). Як бачимо, підстав для залічення до числа релігійних мислителів Чаадаєв дає не більше, ніж будь-який інший філософ-ідеаліст. Гадаємо, що мотивом для такого залічення служить не зміст філософського вчення мислителя, а надмірне розширення деякими дослідниками самого поняття «релігії». Звичайно, «в принципі» всякий ідеалізм спрямовується до релігії, а всяка релігія — до містицизму, але це ще не дає підстав вважати кожного ідеаліста релігійним мислителем і містиком.

Ще більш неправильно розглядати релігійні погляди Чаадаєва як зовнішню форму його філософського вчення. Такий підхід до творчої спадщини російського мислителя вже піддавався критиці в радянській історико-філософській літературі. Додамо лише, що він тільки на перший погляд полегшує завдання дослідника. Насправді ж після «зняття» з учення Чаадаєва спочатку літературно-епістолярної, а потім і релігійної «форми» в ньому не вдається відшукати нічого, крім «католицьких симпатій» автора, тобто, знову ж таки, «чогось релігійного». В результаті це вчення виявляється чимось на зразок пустої «матрьошки» — набором форм без позитивного внутрішнього змісту.

Тільки розгляд соціології як істинного внутрішнього ядра філософської системи Чаадаєва дозволяє уникнути крайнощів неісторичного і однобічного підходу до його теоретичної спадщини. Строго кажучи, думка, яку ми розвиваємо, не є абсолютно новою. Так, наприклад, П. С. Шкуринов цілком слушно відзначає, що «проблеми соціології — найголовніші проблеми у всій його (Чаадаєва.— В. С.) теоретичній творчості»⁹. Цей самий по собі правильний засновок вимагає і правильного висновку, який, на наш погляд, полягає у тому, що теоретичне відтворення і критичний виклад світогляду Чаадаєва варто розпочинати з соціології, а не закінчувати нею. Інакше кажучи, в системі мислителя слід відшукати певний набір соціологічних категорій і проаналізувати їх зв'язок з категоріями і поняттями філософії та ідеології. Гадаємо, що тільки після цього можна дати остаточну історико-філософську формулу світогляду Чаадаєва.

Соціологічна проблематика ніде не дається Чаадаєвим в концентрованому вигляді. В кожному з восьми «філософічних листів» у більшій чи меншій мірі можна знайти висловлювання про історію Росії і Заходу, про співвідношення західної і східної цивілізації, про місце Росії в сім'ї народів та ін. Весь цей соціологічний матеріал можна поділити на три категорії.

1. «Соціологічні явища», або «явища першого порядку». До них належать насамперед всі матеріали, що характеризують «похмуру дійсність» сучасної Чаадаєву Росії. Відзначимо, що «соціологічне явище» не слід змішувати з явищем емпіричним. «Соціологічне явище» не є і очевидним, його не можна підсумувати у вигляді загальноозначуючого логічного положення типу «всі люди смертні». В судженнях про «соціологічні явища» якоюсь мірою завжди наявна певна їх оцінка, яка залежить від суб'єкта, його світогляду і культури, тобто від того, що можна назвати «первинною життєвою установкою». Жодне «соціологічне явище» ніколи не набирало своєї специфічної форми в результаті певної теоретичної розробки. Навпаки, до теорії тут завжди вдаються саме для того, щоб обгрунтувати або виправдати своє сприйняття певного явища.

⁸ Литературное наследство.— М., 1935.— Т. 22—24.— С. 90.

⁹ Шкуринов П. С. Чаадаев...— С. 6.

До цієї категорії належать такі, наприклад, судження: «...одна з найсумніших рис нашої своєрідної цивілізації полягає в тому, що ми ще тільки відкриваємо істини, які давно вже стали заляженими в інших місцях і навіть серед народів, що багато в чому відстали од нас». «Ми живемо одним теперішнім в найтісніших його межах, без минулого і майбутнього, серед мертвого застою»¹⁰. Подібних положень у Чаадаєва чимало, особливо в його першому листі. Їхня емоційна й ідеологічна забарвленість безперечна. Недаремно Герцен називав цей лист «похмурим звинувачувальним актом проти Росії».

2. «Явища-пояснення», або «явища другого порядку», — це судження, що безпосередньо примикають до суджень про явища першого порядку, передують їм у плані історичного розвитку і генетично пояснюють їх. Неважко помітити, що залежно від аспекту розгляду явище другого порядку за певних умов може стати явищем першого порядку і навпаки. Явища другого порядку і собі дістають пояснення в явищах третього, четвертого і наступних порядків — аж до витоків російської і всесвітньої історії.

Основні ідеї першого листа по суті не виходять за межі явищ першого і другого порядку. Тут Чаадаєв дає певне трактування російської дійсності і намічає основні контури своєї соціологічної концепції. Остання, в свою чергу, також потребує теоретичного обґрунтування. Так вводяться «явища-обґрунтування».

3. «Явища-обґрунтування» виражаються у формі теоретичних суджень. Свою соціологічну концепцію Чаадаєв обґрунтовує за допомогою: а) філософії історії; б) філософії (об'єктивний ідеалізм); в) теології; г) релігійної моралі. Наведені складові і утворюють власне філософську систему, де провідна роль належить соціології, оскільки всі вони так чи інакше поставлені їй на службу.

Слід звернути увагу на відсутність серед складових цієї системи такого важливого розділу світоглядного знання, як космологія, що якоюсь мірою пояснюється невдоволеністю мислителя емпіричним характером астрономії того часу¹¹ і зайвий раз підкреслює «соціологічність» його мислення. Привертають до себе увагу і хитання Чаадаєва між суб'єктивним і об'єктивним ідеалізмом, його схильність до суб'єктивізму і агностицизму кантієвських зразків, яка, однак, ніде чітко не представлена і послідовно не проводиться.

Так, наприклад, у Чаадаєва можна знайти думки про те, що простір, час і кількість об'єктивно не існують, а є лише формами людського сприйняття («споглядання», як сказав би Кант) світу. «Час і простір, — пише він, — ось межі людського життя, яким воно є нині. Але... звідки я взяв саму ідею часу? — З пам'яті про минулі події. Але що ж таке сама ця пам'ять? — Не що інше, як дія волі... Всі часи ми створюємо собі самі, у цьому немає сумніву; часу бог не створив; він дозволив створити його людині». «Звернемось до простору: але ж всім відомо, що думка не перебуває в ньому; вона логічно приймає умови відчуваного світу, однак сама в ньому не перебуває. Хоч би якої, отже, реальності надавали просторові, це факт поза думкою і в нього немає нічого спільного з сутністю духу; це форма, хай неодмінна, однак усе ж лише форма, в якій перед нами постає зовнішній світ». «...Кількостей, власне кажучи, в природі не існує; коли б вони там були, то аналітичний висновок був би рівнозначний творчому: *Хай Буде*, бо досконала вірогідність його не була б нічим обмежена і, отже, була б всемогутністю. (В такому разі вже Алгебра, а не віра, рухала б гори)... Дійсні кількості, тобто абсолютні одиниці, наявні тільки в нашому розумі; у всесвіті містяться лише числові видимості»¹².

¹⁰ Чаадаєв П. Я. Сочинения и письма: В 2-х т. / Под ред. М. О. Гершензона. — М., 1913—1914. — Т. 2. — С. 109.

¹¹ Там же. — Т. 1. — С. 159.

¹² Литературное наследство. — Т. 22—24. — С. 34, 35, 38.

На перший погляд здається, що Чаадаєв додержується точки зору, вельми близької до традиційного християнського креаціонізму, який, маючи близу, порівняно з емпіризмом астрономії, «теоретичність», був для Чаадаєва і «більш науковим». Однак уже в своєму трактуванні одкровення він відходить від ортодоксального християнства. Одкровення Чаадаєв розуміє не в буквальному біблійському тлумаченні. Поряд і на рівних з поняттями одкровення Старого і Нового Завіту він вводить поняття про первісне одкровення¹³, як про «всесильні і незгладимі ідеї», що їх творець повідомив людині в день її створення і без яких людство «давню б заплуталось у своїй свободі». «Надприродні осяяння, що просвітлюють людський розум без його відома», трактуються Чаадаєвим як своєрідні відблиски первісного осяяння. Первісне одкровення, хоч би в якій формі воно виражалось, передається, на думку мислителя, від покоління до покоління. Так вводиться поняття традиції, яке відіграє важливу роль у вченні Чаадаєва.

Традиція — поняття не тільки соціології, а й гносеології, воно пов'язує останню з соціологією пізнання. Традиція є не просто завжди рівним самому собі актом передачі знання від покоління до покоління. Можливі й відхилення від традиції, оскільки людський розум, за Чаадаєвим, наділений свободою. Справжнім хранителем традиції мислитель вважає католицизм.

Поняття традиції тісно пов'язане з поняттям історичного часу. Останнє в неявних формах міститься у вченні Чаадаєва. Як підкреслює О. Ф. Лосев, «серединне положення проблеми часу між теоретичною філософією і фактичною історіографією якраз і робить таку проблему вельми специфічною й оригінальною, причому тут же робиться зрозумілим і зв'язок цієї проблеми з загальною проблемою історизму»¹⁴.

Збереження і передавання традиції відбуваються в часі. Однак час для Чаадаєва, як уже зазначалось, об'єктивно не існує, а є своєрідним «мислительним конструктом» і тому правильніше було б сказати, що для нього традиція створює час. У цьому розумінні Росія існує поза часом. Її історія (а про історію стосовно Росії можна говорити, за Чаадаєвим, лише умовно) характеризується постійною перервистістю, є вічним становленням, яке так нічим і не може стати. У мислителя є декілька яскравих образів цього вічного становлення Росії. «Ми так дивно рухаємось у часі, — писав він, — що з кожним нашим кроком вперед минула мить щезає для нас безповоротно... Ми ростемо, але не визріваємо; рухаємось вперед, але по кривій лінії, тобто по такій, що не веде до мети»¹⁵. Проте пояснення Чаадаєвим того факту, що Росія «існує поза часом», на цьому не уривається.

Перш ніж простежити наступний хід його думки, коротко спинимось на гносеологічному смислі поняття традиції. У Чаадаєва цей смисл пов'язаний з розв'язанням питання про вроджені ідеї. Останніх, на його думку, у людини немає. Водночас він вважає, що «першолюдина» всі основні моральні знання дістала від бога, після чого ці істини почали передаватись від покоління до покоління за традицією. Оскільки ж людський дух наділений свободою (це, за Чаадаєвим, його основна відмінність від матеріального світу, в якому все строго детерміноване), то традиція індивідуалізується. «Немає нічого дивного, — зазначає мислитель в шостому (за виданням М. Гершензона — другому) листі, — в тому, що існував народ, в надрах якого традиція перших напучень Бога збереглась чистіше, ніж серед інших людей, і що від часу до часу з'являлись люди, в яких немовби поновлювався первинний факт морального буття. Усуньте цей народ, усуньте цих обраних людей, і ви повинні будете визнати, що в усіх народів в усі епохи всесвітньої історії і в кожній окремій людині божественна думка роз-

¹³ Там же. — С. 27.

¹⁴ Лосев А. Ф. Античная философия истории. — М., 1977. — С. 29.

¹⁵ Чаадаев П. Я. Сочинения и письма. — Т. 2. — С. 112—113.

кривалась однаково повно і однаково життєво, — а це, звичайно ж, означало б заперечувати всяку індивідуальність і всяку свободу в духовній сфері, інакше кажучи — заперечувати дане. Очевидно, що індивідуальність і свобода існують лише оскільки існує різниця умів, моральних сил і пізнань... [Тому] одні народи і особи володіють певними знаннями, яких інші народи і особи позбавлені»¹⁶. Отже, на передання первісного одкровення через традицію, за Чаадаєвим, впливають: а) свобода волі людини; б) наявність у світі множини індивідів; в) нерівність особистих здатностей індивідів.

Росія, на думку мислителя, з самого початку свого історичного існування зробила фатальну помилку — прийняла хрещення від Візантії, де істини первісного одкровення піддавались значному спотворенню. Це привело Росію до міжнародної ізоляції, морального і культурного застою — відокремило її від Сходу, але не приєднало до Заходу. Православ'я, вважає Чаадаєв, винне в тому, що на Русі було введено кріпосне право, тоді як на Заході католицизм, на його думку, значною мірою сприяв звільненню рабів і кріпосних.

У своїй статті «L'Univers», написаній 1854 року з приводу початку Кримської війни, Чаадаєв обстоює думку, що покріпачення селян в Росії є наслідком дії двох «елементів»: географічного і релігійного. Поняття географічного елемента у Чаадаєва недосить визначене, хоча з контексту його міркувань можна зрозуміти, що воно відображало у нього факт велетенського територіального простору Росії, яка, на думку мислителя, протягом всієї своєї історії розвивалась екстенсивно, а не інтенсивно. Інакше кажучи, розвивалась тільки у просторі, а не в часі. Її безмежні обшири зумовили надзвичайну централізацію й водночас бюрократизацію влади в країні. Суворий клімат вкупі з православним аскетизмом обернулися тим, що в Росії відсутні найелементарніші побутові зручності, нема тут, вважає він, і самого побуту. Росія для Чаадаєва — поняття суто географічне.

Однак в цілому «географічний елемент» не становить для Чаадаєва особливого інтересу з тієї простої причини, що він — неусувний. Що ж стосується «елемента релігійного», то тут мислитель не шкодує барв і сторінок, щоб затаврувати «реакційне» православ'я і протиставити його «прогресивному» католицизмові. Католицизм захоплював Чаадаєва, що розумів уже Герцен, саме своєю соціальною стороною. Ми тепер добре знаємо, що в цьому пункті Чаадаєв помилявся і, мабуть, найбільше. Католицизм за своєю суттю ніскільки не кращий за православ'я. І все ж без урахування «католицьких симпатій» мислителя неможливо збагнути його соціально-політичний ідеал.

На початку першого «філософічного листа» міститься вельми цікавий уривок, в якому Чаадаєв немовби формулює своє соціальне кредо. «...Вчення, засноване на верховному принципі ЄДНОСТІ і прямої передачі істини в неперервному ряду його служителів... понад усе відповідає істинному духові релігії; адже він цілком зводиться до ідеї злиття всіх моральних сил, що існують на світі, в одну думку, в одне почуття і до поступового встановлення такої соціальної системи або ЦЕРКВИ, котра повинна запровадити царство істини серед людей»¹⁷.

Аналіз процитованого уривка переконує в тому, що ідеальною соціальною системою Чаадаєв вважає «церкву», яка запроваджує... царство істини на землі. Можна сказати, що базисом цієї соціальної системи мала бути «церква», яка поглинула б державу, надбудовою ж — «істинне» релігійне вчення, засноване на верховному принципі єдності. Справжньому ж духові релігії відповідає, на думку Чаадаєва, лише одне вчення — католицизм. Отже, соціальний ідеал мислителя — християнська (католицька) теократія, царство божє на землі, яке має

¹⁶ Там же. — С. 127—128.

¹⁷ Там же. — С. 107.

бути водночас царством істини, свободи і прогресу. Позиція Чаадаєва вельми близька до християнського соціалізму.

Ось що писав Чаадаєв у листі до Пушкіна 1831 року: «Невиразна свідомість каже мені, що скоро прийде людина, яка має принести нам істину часу. Можливо, спочатку це буде щось, подібне до тієї політичної лінії, яку проповідує Сен-Сімон». І ще одна думка (з неопублікованих афоризмів): «Якщо нові претенденти на місце під сонцем і не зовсім чемно змусять давніх владик потіснитися, то все ж у цьому вони тільки наслідуватимуть спосіб розправ, за допомогою яких був заведений нинішній порядок»¹⁸.

Останній фрагмент належить перу пізнього Чаадаєва і дає підстави влєвно стверджувати, що революційні сподівання (щоправда, із застереженнями проти «крайностей» революції) не полишали його все життя. Ми сказали «все життя», бо ще у листі до брата, написаному 25 березня 1820 р., Чаадаєв захоплено відзначав: «Ще більша новина — і ця, остання, лунає по всьому світу — революція в Іспанії завершилась, король змушений був підписати конституційний акт 1812 року. Цілий народ повсталий, революція, завершена за 8 місяців, і при цьому жодної краплі пролитой крові, ніякої різанини, ніякого руйнування, повна відсутність насильства, словом, нічого, що могло б заплямувати таку прекрасну справу... Те, що сталось, стане чудовим доводом на користь революції. І в усьому цьому є щось, що ближче нас стосується, — сказати, чи ні? Довірити се цьому нескромному листочкові, чи ні? Ні, я волю промовчати»¹⁹. Безперечно, Чаадаєв «промовчав» про свої види на революцію в Росії.

Підбиваючи загальний підсумок, відзначимо, що погляд на Чаадаєва передусім як на соціолога дає змогу повніше й глибше зрозуміти сутність його вчення, розкрити реальні суперечності останнього і звільнити його від суперечностей вигаданих. Без Чаадаєва, як уже відзначалось, не можна збагнути російську культуру XIX ст. Без нього не можна зрозуміти й історію російської філософії. Адже історія цієї філософії все ще перебуває на рівні емпіричної науки — це все ще історія російської «суспільної думки». Гадаємо, що наукове осмислення творчої спадщини Чаадаєва допоможе і тут навести певний порядок, зокрема, з'ясувати, хто, нарешті, в ній «філософ» і «соціолог», а хто — «художник» і «суспільний мислитель». Всім змістом статті ми хотіли довести, що завдання Чаадаєва полягало не тільки в тому, щоб змалювати похмуру картину російської дійсності — цей факт був надто очевидним і його розумів багато хто. Чаадаєв ставив за мету теоретично довести правоту свого світосприйняття, і це якоюсь мірою йому вдалося зробити, хоча й з ідеалістичних позицій. Якщо ж брати до уваги, що більша частина російської інтелігенції того часу була релігійною, доводиться визнати, що своїм листом Чаадаєв переконував багатьох. І міг би переконати значно більше представників культурної публіки, якби його праці були повністю опублікованими.

Безрадісні картини російської дійсності (і російської історії) даються Чаадаєвим з урахуванням явища, відомого в соціології як «ефект прогнозу». Остаточний і страшний вирок Росії Чаадаєв виносить на сторінках уже згаданої статті 1854 р. «На протипагу всім законам людського співжиття Росія крокує тільки в напрямі свого поневолення сусідніх народів. І тому було б корисним не тільки в інтересах інших народів, а й у її власних інтересах змусити її перейти на нові шляхи»²⁰.

¹⁸ Цит. за: Шкуринов П. С. П. Я. Чаадаев... — С. 77.

¹⁹ Чаадаєв П. Я. Сочинения и письма. — Т. 2. — С. 52.

²⁰ Цікаво порівняти оцінку Росії, що її знаходимо у Чаадаєва, з оцінками Ф. Енгельса, які містяться в статті 1889—1890 рр. «Зовнішня політика російського царизму» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 22. — С. 11—48). Наведемо лише декілька зауважень: «...царська Російська імперія є головним оплотом, резервною позицією і разом з тим резервною армією європейської реакції; тому, що само вже її пасивне існування є для нас загроза і небезпека» (с. 13); «...своїм постійним втру-

Ще в 1934 р. дослідник творчості Чаадаєва Д. Шаховський закликав розв'язати «те враження цілковитої безнадійності», яке нерідко виникає в ході читання написаного мислителем²¹. Вивчення спадщини Чаадаєва переконує в тому, що всі похмурі барви і песимістичні пророцтва щодо майбутнього Росії — умисні. Якщо все йтиме так, як нині, то далі буде ще гірше — така основна думка проступає з написаного Чаадаєвим стосовно самодержавно-кріпосницької Росії. А це і є розрахунок на «ефект прогнозу».

Якщо не брати до уваги цього розрахунку Чаадаєва, можна легко припуститись досить поширеної помилки — проголосити всю філософську творчість мислителя реакційною і антиросійською. У цьому розумінні історія виявилась надмірно прискіпливою до Чаадаєва.

«Я, звичайно, зневажаю батьківщину мою з голови до ніг...». «Що є любов до батьківщини в нашому побуті? Ненависть теперішнього становища». Наведені оцінки належать зовсім не Чаадаєву. Перша належить Пушкіну, друга — Вяземському. І що ж, звинувачував їх хтось в антипатріотизмі? Ні, тому що ми чудово розуміємо, коли і чому написані ці гіркі слова. І коли Салтиков-Шчедрін несамовито бичує кріпосницьку Росію своєю сатиричною голоблею, ми теж чудово розуміємо, чому. А ось Чаадаєва по-справжньому не зрозуміли ще й дотепер.

П. Я. Чаадаєв увійшов у історію визвольного руху Росії разом з декабристами і О. І. Герценом. Його політичні й моральні погляди дають підстави віднести його до славної когорти революціонерів того часу. Усім життям він розкрив прогресивну, антисамодержавну спрямованість свого політичного кредо, свою палку й вимогливу любов до Батьківщини. Тому, гадаємо, і філософські та соціологічні погляди П. Я. Чаадаєва заслуговують нині на більш уважливе й поглиблене вивчення.

* * *

Опыт реконструкции системы философских взглядов П. Я. Чаадаева путем вычленения основного противоречия в его творчестве убеждает в том, что это противоречие состояло в стремлении мыслителя превратить социологию во всеохватывающую область знания и в невозможности найти такие философские основания этого социологического учения, которые сами без остатка переводились бы в понятия социологии. Однако, вопреки этим намерениям, некоторые «иррационалистические» (философские и религиозные) элементы его учения «выпадали в осадок», что, кстати, составляло причину постоянной неудовлетворенности автора «Философических писем» своей системой. Под этим углом зрения в статье и рассматриваются проблематика социологии Чаадаева, эволюция его философских взглядов, его виды на будущее развитие и общественное устройство России, место мыслителя в отечественной культуре XIX в. Обсуждаются отдельные спорные моменты толкования его творческого наследия историками отечественной философии.

чанням у справі Заходу ця імперія затримує і порушує нормальний хід нашого розвитку і робить це з метою завоювання для себе таких географічних позицій, які забезпечили б їй панування над Європою...» (с. 13); «...населення (Росії.— В. С.) перебувало в стані духовного застою, було позбавлене всякої ініціативи, але в рамках свого традиційного способу життя було придатне абсолютно на все...» (с. 15).

²¹ Чаадаев П. Я. Неопубликованная статья // Звенья.— М.; Л., 1934.— Кн.3—4.— С. 380.

П. Г. Гопченко

«РАДИКАЛЬНІ ТЕОЛОГІЇ» ЯК СВІДЧЕННЯ КРИЗИ КАТОЛИЦИЗМУ

ГОПЧЕНКО Петро Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Одеського інституту народного господарства. Спеціаліст у галузі наукового атеїзму. Автор монографій: «Современные религии и общественный прогресс» (Одесса, 1970), «Мифы и правда про «тысячолітнє царство» (Одеса, 1971), «Наукові передбачення і релігійні пророцтва» (Одеса, 1975), «Критика религиозных концепций о конце мира: социальные истоки и идейная сущность христианской эсхатологии» (Киев; Одесса, 1979) та інших книг і брошур, а також численних статей у збірках, журналах і газетах. Постійний автор нашого журналу.

Сьогодні, коли перебудова ідеологічної роботи охопила всі її ланки, настав час взятися і за рішуче вдосконалення атеїстичної пропаганди. «Нам слід продовжити пошук нових підходів, нових шляхів і форм атеїстичної роботи»¹, — підкреслив на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов.

У перебудові атеїстичної роботи треба подбати не лише про зміцнення концептуальної основи наукового атеїзму, про дохідливість і переконливість її пропагандистського викладу, а й про вчасне її співвіднесення з тими новітніми змінами в релігійних вченнях, які пов'язані з політичними реаліями сучасного світу. Це необхідно також для організації контрпропагандистської відсічі підступам адептів клерикального антикомунізму. «Сучасний світ, — як підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, — складний, багатограний, динамічний, пронизаний протидіючими тенденціями, сповнений суперечностей. Це світ найскладніших альтернатив, тривоги і сподівань»².

Мільйони віруючих на Заході опинилися у вирі глибоких соціальних конфліктів, що виникли на ґрунті загострення суперечностей між працею і капіталом, між економічно розвинутими капіталістичними країнами і «третім світом», на ґрунті міжімперіалістичних суперечностей і нагнітання міжнародної напруженості, загрози реалізації рейганівської доктрини «зоряних воєн», ототожнюваної в масовій релігійній свідомості з «атомним апокаліпсисом». Результатом цього стало прискорення політичної диференціації серед християн, поляризації сил, в основі якої лежать, передусім, класові інтереси. З одного боку, посилилися реакційні тенденції серед ватиканської ієрархії і в деяких течіях екуменічного руху. З другого ж боку, на значну частину християн посилюється вплив радикальної теології, лівих партій і організацій. І в

¹ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт. — С. 2.

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 7.

першому і в другому випадку переважала лінія на розрив з абстрактним теологізуванням, з прагненням втекти від дійсності. Апологети головних напрямів християнства змушені були зважати на те, що гостра криза релігійного світогляду не в останню чергу зумовлюється намаганням церкви протистояти могутній хвилі соціального і науково-технічного прогресу, її прихильністю до віджилих традицій, зневажливым ставленням до назрілих реформ і революційних перетворень. Їм доводиться переглядати навіть деякі догматичні засади. В 1983 році, наприклад, Ватікан запровадив новий канонічний кодекс, в якому порівняно з попереднім було зроблено понад 900 коректив, зумовлених соціально-політичними змінами в світі, еволюцією поглядів і поведінки віруючих³. Ці змушені дії впливають з гіркого для церковників визнання, що навіть, звертаючись до питань прийдешнього спасіння чи загибелі, сучасна людина «обходиться без бога»⁴.

Безперечно, це не означає, що модернізація догматики і соціального вчення християнства не натрапляє на опір теологів-традиціоналістів. Праві кола Ватікану і сучасного екуменізму нерідко виступають за ортодоксальне витлумачення біблійних текстів. Вони побоюються і не без підстав, що замах на підвалини «святого письма» може зруйнувати всю систему ілюзійного світогляду. Не випадково фундаменталістська течія в християнстві, що сформувалася на початку ХХ ст. під гаслами «недоторканості Біблії», в наші дні виступає під прапорами ультрамахової реакції. Соціальна доктрина ультрафундаменталізму взята на озброєння правими ватажками баптизму, методизму, пресвітеріанської церкви, які виступали ініціаторами «союзів» на зразок «Християнського хрестового походу», «Християнського антикомуністичного хрестового походу», «Церковної ліги Америки» та ін.

Антикомуністична спрямованість ультрафундаменталізму зумовлюється насамперед тісним зв'язком його ідеологів з воєнно-промисловим комплексом, з консервативними політичними колами, поборниками «холодної війни», зацікавленими в поширенні настроїв неминучості атомного армагеддону. Неабияку роль відіграє тут і традиційна орієнтація ультра на заможні і середні прошарки буржуазного суспільства, які бояться радикальних реформ, послаблення релігійних пут, масових виступів трудящих проти расової сегрегації і безробіття. Цей різновид клерикального антикомунізму породжений атмосферою суспільства, для якого характерним є посилення реакції в усіх напрямках.

Ультрафундаменталісти намагаються здобути популярність, пропонуючи свої рецепти «морального оздоровлення» буржуазного суспільства шляхом насильницької «євангелізації» населення, насадження релігійного фанатизму, переслідування «безбожників», запровадження цензури на прогресивні видання. Їх організації, на зразок керованої баптистським проповідником Джеррі Фолуеллом «Моральної більшості» (її близьких їй по духу організацій «Громадяни за бога і країну» та «Християнський голос») не тільки брали активну участь у передвиборних баталіях Рональда Рейгана, а й виступили провідниками «рейганізму» у внутрішній і зовнішній політиці США. Вони використовують свій вплив для зміцнення позицій воєнничого клерикалізму, подолання радикальних тенденцій серед віруючих через роздмухування психозу «червоної небезпеки», залякування примарою всесвітньої катастрофи, в якій бог нібито використає зброю масового знищення для винесення вироку над історією. Широка резонансу, якого набирає діяльність цих організацій, пояснюється втручанням «великого бізнесу», зацікавленого в продовженні гонки озброєнь, антикомуністичної істерії. Знаменно, що клерикали всіх мастей не гребують і послугами уніатських ієрархів, і русько-українських християн-баптистів у США, і так званого об'єд-

³ Див.: Великович Л. Н. Современный капитализм и религия.— М., 1984.— С. 144.

⁴ Gering L. Faith new age. A perspective on contemporary religions change.— London, 1980.— P. 257.

нання українських п'ятидесятників в Канаді та інших подібних організацій емігрантського походження⁵.

У сучасному християнстві ультрафундаменталізм є лише одним із напрямів «крайньої правиці». На іншому полюсі їй протистоїть «християнська ліва» — від «християнського комунізму» до різних шкіл «радикальної теології», де останнім часом спостерігається поглиблена диференціація і гострі розбіжності, насамперед у ставленні до проблем майбутнього і соціальної революції.

Серед теологів, які дотримуються доктрини «християнського комунізму», питання прийдешнього суспільства розглядається передусім крізь призму ілюзійної можливості побудови «царства божого» на Землі. Мають попит і концепції, де теологічні схеми поєднуються з «неомарксизмом», ідеологією «нових лівих». Тут радикалізм, звичайно, виступає тільки позою, фразерством, а не виявом справді радикального підходу до світоглядних основ релігії. Вийти за рамки традиційних принципів християнства не вдається, наприклад, так званій теології надії Ю. Мольтмана, хоча в ній слушно вбачаються окремі запозичення з ліво-радикальної ідеології маркузеанства. Адже провідним постулатом в цьому випадку є теза, що блаженство «обраних» досягається християнським смиренням, наслідуванням «ідеалу Христа». Зрозуміло, що насадження таких поглядів відповідає ідеологічним цілям «неокапіталізму», що прагне з допомогою найвитонченіших засобів протидіяти справді науковим, життєстверджуючим теоріям соціального розвитку, дезорієнтувати трудящих, спрямовувати їхню енергію по хибному шляху, на манівці релігійних шукань.

Не народжуються на пустому місці і теологічні концепції помірковано-критичного напрямку. Вони відображають в перекрученій формі сподівання і надії тих прошарків буржуазного суспільства, які перебувають в полоні релігійних уявлень і водночас зацікавлені в реформуванні буржуазного ладу, в обмеженні влади монополій, перерозподілі матеріальних благ у рамках існуючої системи, яку вони хотіли б бачити оновленою за допомогою християнських моральних принципів.

Повчальною щодо цього є доля так званої політичної теології Д. Золле (ФРН). У поглядах її послідовників відчувається вплив традиційних дрібнобуржуазних і реформістських ілюзій і водночас наявні мотиви викриття окремих вад капіталізму. З одного боку, є критика системи експлуатації людини людиною, істеблішменту, а з другого — ігнорування реальностей, що склалися в сучасному світі, заперечення правильності обраного соціалістичними країнами курсу, висування чергової моделі релігійного перетворення соціальної дійсності. Як резонно підкреслює західнонімецький філософ-марксист Р. Штайгервальд, «політична теологія» ...насамперед позначена недвозначною участю в спробах розвинути політику і стратегію «третього шляху», ревізувати марксизм, у спробах охрестити його»⁶.

За всієї обмеженості соціальних горизонтів цієї групи радикальних реформаторів християнства, вона все ж стоїть осторонь основного напрямку політичного клерикалізму. «Політична теологія» обстоює свій варіант «третього шляху», істотно відмінного від католицької схеми реформування капіталізму на основі християнських принципів, гостро засуджує неоколоніалізм, констатує наявність глибоких соціальних причин девальвації «християнських цінностей». Зумовлюється це на тиском суворой дійсності, самого загниваючого капіталізму, зростаючими економічними труднощами, безробіттям, загостренням класових суперечностей. «Третій шлях» в інтерпретації даної теологічної школи зводиться до вимог певної гуманізації соціальних відносин, відмови від найбільш одіозних форм духовного маніпулювання свідомістю

⁵ Див.: Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий.— Киев, 1984.— С. 169.

⁶ Штайгервальд Р. Марксизм, религия, современность.— М., 1976.— С. 165.

людей, містить заклик до їх соціального і культурного розкріпачення, щоправда, з метою встановлення тісних зв'язків між ними і «політично розбудженим християнством». Тут виразно проступає невдоволення прислужницькою роллю релігії щодо імущих класів, прагнення здобути для неї більш незалежний і популярний серед віруючих статус, певний динамізм і гнучкість. Саме з цього боку розглядається нині в публікаціях західних теологів співвідношення релігії і політики⁷.

Протестантський теолог Г. Кокс був одним із тих, хто ще на початку 1960-х років вказував на наявність глибоких суспільних причин кризи релігій. Врятування християнства він вбачав передусім у оновленні його політичних установок, особливо щодо радикальних перетворень у суспільстві. На його думку, «вихідним пунктом церковної теології сьогодні має бути теологія соціальних змін»⁸. З логіки його міркувань випливає, що зупинити процес розпаду релігійної свідомості зможе поміркована модернізація догматики, більш гнучка позиція церкви стосовно науково-технічних і соціальних зрушень «урбаністської цивілізації».

Декларативність, утопічний характер такої позиції стають зрозумілими насамперед у світлі того факту, що Г. Кокс по суті нехтує змінами, які відіграли визначальну роль у «колапсі» традиційних релігій, заперечує значення таких чинників, як становлення масового атеїзму в умовах соціалістичної дійсності, послаблення впливу релігії серед робітничого класу і селянства в капіталістичних країнах. Не дивно, що ця концепція не поділяється прибічниками більш радикального вторгнення теології в сферу політики.

Погляди Ю. Мольтмана, «теологія соціальних змін», радикальні концепції американських інтерпретаторів ідеї «смерті бога» (Т. Альтіцера, П. Ван-Бурена, Г. Ваганяна) поступаються місцем спробам становчої ревізії соціального вчення християнства, прагненням знайти обґрунтування або виправдання неминучості революційних змін в суспільстві. Йдеться про так звану теологію революції і її латиноамериканський, — по суті, глибоко відмінний варіант — «теологію визволення».

Висування проблеми соціальної революції в центр теологічних дискусій, що охопили не тільки християнську «еліту», а й релігійні «низи», зумовлене різким загостренням суперечностей розвитку сучасного світу; впливом позитивного прикладу світового соціалізму і спробами імперіалізму, реакції дискредитувати його, крахом системи колоніалізму і підступами неокolonіалізму, нездоланністю класових антагонізмів та ін. Тим-то й спричинена поява «радикальної відповіді» на «виклик часу» з боку тієї частини духовенства і релігійних «соціологів», яка усвідомила небезпечний для релігії характер «кризи довір'я» мас християн до традиційного соціального вчення Біблії з його постулюванням смиренного терпіння і покорн в чеканні небесного раювання.

Сам термін «теологія революції» вперше було вжито М. Шріотером на II Загальнохристиянському мирному форумі в Празі влітку 1964 року. Проте головним теоретиком нового напрямку вважається представник пресвітеріанської церкви, професор Принстонської духовної семінарії Р. Шолл. Саме він виступив з «обґрунтуванням» особливої ролі церкви в епоху соціальних потрясінь і науково-технічної революції. Радикально настроєні теологи і окремі представники «нових лівих» поспішили заявити мало не про «коперніканський поворот» у ставленні християнства до проблем соціального прогресу відразу ж після конференції на тему «Церква і суспільство» в Женеві (1966), де Р. Шолл виступив з програмною доповіддю.

Насправді ж учасники конференції зробили мало нового в релігійній інтерпретації проблем соціальної революції. Вони по суті дотри-

⁷ Christliche Glaube in moderner Gesellschaft.— Freiburg; Basel, Wien, 1982.— S. 95.

⁸ Cox H. The Secular City.— London, 1968.— P. 117.

мувалися традиційної релігійної формули про наперед визначений всевищий хід історії. А тому і участь християн у радикальних рухах, в перебудові суспільства розглядалася як щось фатально неминуче. «Світ стоїть перед лицем божої кари і зруйнування в майбутньому,— підкреслювалось на цій конференції,— як і перед можливістю прогресу і розвитку... Християни закликають до праці по перетворенню людського суспільства всюди — в надії, що бог хоче використати цю працю для добра»⁹.

На конференції робилися спроби обґрунтувати «теологію революції» як антитезу рекламованої нині правлячим у Західній Німеччині блоком ХДС/ХСС концепції «відповідального суспільства» з її утопією «класового партнерства», «соціального миру», розквіту буржуазних свобод, (облудність яких підтверджується хоча б існуванням дискримінаційного, спрямованого проти прогресивних сил закону про «заборони на професію», переслідуваннями прихильників миру).

На противагу демагогії клерикальних антикомуністів і поміркованим постулатам «відповідального суспільства», концепція Р. Шолла насичена радикальними сентенціями, нагадуваннями про загострення соціальних конфліктів, констатацією загальновідомих фактів про расові і релігійні сутички. Проте і цей критицизм, позбавлений ознак глибокого класового аналізу сучасної ситуації в світі, зникає, як тільки Р. Шолл переходить від абстрактних теоретизувань до таких конкретних речей, як накреслення контурів прийдешніх соціальних перетворень. Його «революція» не приводить до встановлення реального, завойованого в боротьбі з експлуататорами справедливого соціального ладу. Йдеться про конструювання нездійснених, потойбічних ідеалів. І це впадає у вічі тим, хто прихильно ставиться до європейського варіанта «теології революції». «Категорія трансцендентального,— пише західнонімецький теолог Г. Тедт, — здається мені центральним пунктом поглядів Р. Шолла і пов'язує соціальну філософію з теологією»¹⁰.

«Теологія революції» має чимало спільного з фразерством і утопізмом «неомарксизму» і ревізіонізму. Вона запозичує у відступників від марксизму прихильність до політичної та ідеологічної казуїстики, до туманних формулювань, які розраховані на дешеву популярність і можуть бути однаково прийнятними і для релігійних радикалів, і для «нейтральних» щодо релігії буржуазних інтелігентів, які перебувають під впливом «нових лівих». Саме цим колам адресовані запевнення, що християнство може стати передовим, конструктивним ученням. Саме у них дістає відгук твердження, що використання віри в інтересах «онтократичних авторитетів» суперечить її глибинній сутності, бо нібито «бог Біблії» є «справедливим революційним богом»¹¹, а центральна есхатологічна подія — пришествя Христа і «діяльність» святого духа — нібито «вивільняє» нові сили в історії¹².

Висунувши на противагу концепції «відповідального суспільства» чергову утопічну модель, оторочену псевдореволюційним фразерством, Р. Шолл і його послідовники в США і Західній Європі не мають наміру ставити під загрозу існуючі соціальні інститути, а тим більше основи експлуататорського ладу. По-перше, під маскою позірної радикальності вони проповідують реформістське пристосування до капіталістичної дійсності. По-друге, їх концепція спрямовує на манівці релігійних шукань, відвертає від революційної боротьби певну частину трудящих. Не дивно, що дехто з дослідників на Заході знаходить в моделях християнського радикалізму спадкоємний зв'язок з «християнським реалізмом» американського теолога Р. Нібура (1892—1971)¹³, який праг-

⁹ World conference on church and society.— Geneva, 1967.— P. 201.

¹⁰ Rendtorf T., *Tödt H. Theologie der Revolution*.— Frankfurt am M., 1968.— S. 23.

¹¹ The Church amid Revolution.— New York, 1967.— P. 26.

¹² Ibid.

¹³ McCann D. P. *Christian realism nad Liberation theology*.— New York, 1981.— P. 153.

нув довести марність намагань людини оволодіти стихією історичного процесу без втручання всевишнього.

Радикалізм у гаслах і практична безплідність, що характеризують «теологію революції», значною мірою визначається тим, що на основі релігійних принципів, віри в надприродне приречення неможливо створити вчення, яке б служило справі справді революційних перетворень. Зрештою і апологети першого варіанта «теології революції» змушені були визнати, що її «революційність» позірна, що тут йдеться про суспільні зміни, які визначаються «активністю і ретельністю на ниві віри»¹⁴.

Р. Шолл був не єдиним теологом, який прагнув дати релігійне витлумачення бурхливим змінам нашої епохи і висунути програму «християнської» участі в революційних рухах. Необхідність кардинальних суспільних перетворень в тій чи іншій формі визнавали І. М. Лохман (ЧССР), Е. Кастро (Уругвай), М. Лорез (Аргентина), М. Танака (Японія) та ін. Поряд з Р. Шоллом співавтором «теології революції» в публікаціях на Заході називають проф. Г.-Д. Вендланда (ФРН), який насправді ратував за еволюційні перетворення. Він убачав головне покликання християн в «гуманізації» існуючого ладу, що зближало його з католицькими клерикалами поміркованої орієнтації і протестантистськими «реформаторами».

Водночас оцінка «теології революції» має враховувати й те, що її поява і поширення, радикалізація інших теологічних шкіл — це яскраве свідчення зростаючого натиску масової релігійної свідомості на сучасні богословські системи, котрі змушені «поспішати» за бурхливим плином часу. Модернізація соціального вчення християнства, насамперед у тій частині, що стосується ставлення церкви до революційних процесів, була не «данною моді», як твердять деякі теологи, а назрілою проблемою, що хвилювала і хвилює і рядове духовенство, занепокоєне зрослою соціальною активністю прихожан, і клерикальну «еліту», яка прагне будь-що-будь утримати віруючих у рамках «законності і порядку». З метою дальшого використання релігії як «опіуму народу» в умовах революційної епохи навіть запеклі консерватори і прихильники «недоторканості» догматичних основ християнства змушені були маневрувати, маскуючись у поборників радикальних суспільних зрушень. Це позначилося на атмосфері і документах II Ватиканського собору, єкуменічних форумів, на післясоборних папських посланнях. В енцикліці Павла VI «Популарум прогресіо» (1967 р.) висувається твердження, що революційні повстання як виняток припустимі, якщо вони є наслідком «очевидної і тривалої тиранії». Зрозуміло, що папа не претендував на роль підбурювача революційного насильства. Проте невдовзі з'ясувалося, що його теза про повстання стала одним із важливих аргументів найрадикальнішого варіанта сучасної християнської теології — так званої теології визволення.

Вирішальним у становленні нової теологічної школи стало те, що вона виникла не в кулуарах церковної ієрархії, а серед широких мас віруючих-католиків Латинської Америки, де назрівав революційний вибух, точилася партизанська боротьба з визискувачами, де класовий протест зливався з національно-визвольним рухом. І носіями нової теології були переважно представники середніх і нижчих верств населення, що зазнавали гніту транснаціональних монополій і воєнних диктатур. А тому і рамки найпоширенішого на той час європейського — в основному протестантського — варіанта «теології революції» виявилися для них надто вузькими: з самого початку вона стихійно наповнилася новим, нечувано крамольним і еретицистським — з погляду соціальної доктрини Ватикану — змістом. Не дивно, що і реакція католицьких

¹⁴ *Wiederkehr D. Perspektiven der Eschatologie.*— Zürich; Einsiedeln — Köln, 1974.— S. 62.

ієрархів була негайною і різкою: відправившись у спішну подорож до Боготи, Павло VI в серпні 1968 року відмежувався від радикальних інтерпретаторів його енцикліки «Популарум прогресіо».

Що ж поставило «теологію визволення» в центр не тільки теологічних, а й багатьох політичних дискусій наших днів? Насамперед гнівна непримиренність до насильства і експлуатації, войовничий антропоцентризм у теологічній системі, демонстративна спрямованість до земних, соціальних запитів і потреб людей. На думку одного з засновників «теології визволення» — перуанського теолога Г. Гутьєрреса, «тільки радикальний розрив зі статус-кво, тобто глибока зміна системи, що спирається на приватну власність, прихід до влади визискуваного класу, а також соціальна революція, яка б ліквідувала існуючі залежності, може привести ...до створення нового суспільства — суспільства соціалістичного або принаймні уможливити існування такого суспільства»¹⁵.

Істотне значення мав і той факт, що ліворадикальний варіант «теології визволення» був спрямований проти клерикального антикомунізму, який цілковито заперечував перспективи справді докорінного перетворення дійсності через класову боротьбу. Вже у період становлення цієї ідеологічної течії наприкінці 1960 — на початку 70-х років у виступах і працях У. Ассмана, Л. Гера, Г. Гутьєрреса, Х. Комблена, Х. Л. Сегундо ставився наголос на широкому залученні мас до докорінної перебудови капіталістичної системи. Тут дістали дальший розвиток ідеї, що контурно накреслилися під час третього пленарного засідання єпископатів Латинської Америки в Медельїні (1968): примат життєвої практики над теологією, стурбованість у зв'язку з поглибленням соціальних контрастів, визнання права поневолених на боротьбу за краще майбутнє, за «визволення» (саме відтоді цей термін набув своєрідного теологічного забарвлення).

Ці ідеї наголошували на боротьбі, тимчасом як католицькі ієрархи у Ватикані в кращому випадку припускали констатацію виявів соціальної несправедливості. В енцикліці «Дівес ін місерікордіа» (1980) Іоанн Павло II, наприклад, в абстрактній формі вказує на «тіньові» сторони сучасного світу, зауважуючи, що прогрес є «привілеєм промислово розвинутих країн»¹⁶. Які ж причини привели до цих явищ? В енцикліці немає відповіді на це принципове питання.

На цьому фоні висловлювання авторів «теології визволення» звучать справжнім дисонансом, бо актуалізують тему класових суперечностей, тему змісту і сенсу життя. Г. Гутьєррес підкреслював, що «мовити про теологію визволення — те ж саме, що шукати відповіді на питання: яким є зв'язок між спасінням і історичним процесом визволення людини»¹⁷.

Звичайно, в майбутньому ця проблема може звестися і до ординарної теологічної дискусії про земне чи небесне раювання «обраних», тим більше, що клерикали мають багату практику жонглювання біблійною термінологією, вихваляння переваг смиренно-споглядального ставлення до дійсності. Нині ж лідери «теології визволення» керуються засадами принципово іншими: вони прагнуть довести, що дотеперішнє церковне тлумачення євангелій було хибним, угодовським щодо пануючої меншості; що тепер йдеться про створення «справді гуманної», християнської програми визволення, нібито адекватної вченню «святого письма». Нова утопія? Так. Але в ній є зерна здорового практичного підходу до життєвих суперечностей сучасного політичного життя, а також чимало й такого, що виходить за рамки релігійних схем.

¹⁵ Stachowski L. Teologia wyzwolenia czy wyzwolenie z teologii?— Argumenty. 1984.— Nr. 40.— S. 5.

¹⁶ Dives in misericordia // Chrześcijanin w świecie.— Warszawa, 1981.— Nr. 97.— S. 40.

¹⁷ Gutierrez G. Teologia wyzwolenia.— Warszawa, 1976.— S. 55.

Скажімо, багато прикрощів завдає Ватикану своєю незалежною поставою, своїм нехтуванням закликів папи до «змирнення» церкви з Піночетом чилійський єпископат. Член Політкомісії компартії Чілі Орlando Мільяс засвідчує, що тамтешня церква не обмежується закликами до милосердя, що «багато християн, ревних католиків, і навіть священники, ченці і монахи, не виключаючи і вищих за посадою осіб церковної ієрархії, вступають у прогресивні організації або принаймні беруть участь в діях прогресивних сил...»¹⁸. Але зважимо, що в релігійній свідомості реальна дійсність так чи інакше постає в спотвореному вигляді, а справжній зміст теологічних трактатів і сьогодні — як не раз було і в минулому — ще потребує «перекладу» на дійсну мову життя. Побачити за релігійною мішурою, християнською фразеологією прогресивні політичні устремління, які часом в міру певних соціально-історичних обставин набирають такого забарвлення, досить нелегко. Тут слід орієнтуватися на досвід марксистсько-ленінського аналізу релігійних рухів. Так, блискучим його зразком є дослідження Ф. Енгельсом поглядів Т. Мюнцера в праці «Селянська війна в Німеччині»¹⁹.

Крізь теологічну казуїстику лівоадикальних рухів у католицизмі не тільки в Латинській Америці, а й в інших регіонах проглядають цілком конкретні вимоги національного і соціального визволення. В південноафриканському варіанті «теології визволення» — в так званій «чорній теології» боротьба з ненависним режимом апартеїду, за громадянські права теж ототожнюється з «спасінням душі», хоча поряд з традиційною біблійною фразою тут звучать і цілком світські слова про право селян на землю, робітників — на працю, на навчання дітей, на справедливую оплату, а південноафриканський єпископ Д. Туту не вдався до мови теології, характеризуючи той факт, що «теологія визволення» в Африці породжена відчаєм людей і прагне покласти край стражданням тих, хто є жертвами експлуатації»²⁰.

З самого початку клерикальний антикомунізм не влаштовувала та обставина, що «теологія визволення» зайнялася докладним аналізом становища людини в умовах глибоких соціальних контрастів, постійного страху перед безробіттям, пауперизацією, голодною смертю. Апологетів капіталізму страшать радикальні формули наближення «царства божого», коли біблійні стереотипи поступаються місцем закликам до революції, до боротьби з реальними носіями зла. Їх ненависть викликає той факт, що навіть помірковане теологічне трактування праці, подане в енцикліці Іоанна Павла II «*Лабorem екзерценс*» (1981) істотно коригується радикалами на основі примату ліквідації «несправедливих соціальних структур» як умови гуманізації всього процесу творення, перебудови суспільства.

На противагу клерикалізмові «бунтівна церква» акцентує увагу на важливості економічного визволення трудящих, країн «третього світу» (тут часто-густо використовуються посилання на основоположників марксизму-ленізму). Позитивний характер антиімперіалістичного і антиклерикального курсу найбільш послідовних представників цієї течії відкриває нові перспективи об'єднання трудящих у боротьбі з силами реакції. При цьому, звичайно, не варто применшувати утопічний характер «теології визволення», її зв'язок з деякими реакційними ідеями «теології революції»²¹, прихильність до «неомарксистського» трактування суперечностей в сучасному світі, наявність в ній елементів неофрейдизму. Важливо уникнути спрощеного підходу, однобічних оці-

¹⁸ Мільяс О. Католическая церковь и фашистский переворот в Чили. — Религии импра. История и современность. Ежегодник. — 1983. — М., 1983. — С. 40.

¹⁹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 7. — С. 327—415.

²⁰ Радугин А. А. Персонализм и католическое обновление. — Воронеж, 1982. — С. 162—163.

²¹ Див.: Яроцький П. Л. Ідейний крах сучасного клерикалізму і його модифікацій. — К., 1982. — С. 28—29.

нок релігійних течій і теологічних шкіл, які сприяють їх активній політичній діяльності. Йдеться про надзвичайно складний і болісний процес поступового розриву трудящих мас з консервативними традиціями і віковими забобонами, з наївною вірою у можливість демократизації життя на християнських принципах. У випадку з «теологією визволення» можна погодитися з тезою В. М. Пасіки, що маємо справу з християнським різновидом «ідеології сучасної революційної демократії»²².

У цьому контексті стає зрозумілим, чому боротьба з радикальними версіями «теології революції» переросла для Ватикану рамки теологічних дискусій, перекинулась у сферу «великої політики». Широкий рух за «демократизацію церковних інститутів, наближення їх до найбіднішої частини населення, зовсім не байдужої до «соціалістичних експериментів», загрожує самому існуванню папських привілеїв, величезних багатств «апостольської столиці». Революційна хвиля в Латинській Америці, де живе майже половина всіх католиків, може похитнути і теологічні підвалини християнства, яке в цілому стоїть на сторожі приватновласницького ладу.

Кожен свій вояж Іоанн Павло II використовує для прямих погроз на адресу «радикальних елементів» серед латиноамериканських католиків, звинувачуючи їх в запозиченні марксистських ідей, у прихильності до концепції класової боротьби. Найгострішій критиці піддається принцип соціальної практики «теології визволення», вістря якого спрямоване на ліквідацію несправедливих «соціально-економічних структур». Ще на теологічній конференції в Мехіко (1979) папа прагнув підірвати ідеологічні підвалини радикалізму, заявивши, що неправомірно вважати Христа революціонером, політиком, бунтарем, що боротися проти несправедливості треба «через моральне вдосконалення»²³. Нарешті, всякий ліберальний камуфляж було відкинуто в опублікованій Конгрегацією в справах віровчення «Інструкції щодо деяких аспектів «теології визволення» (осінь 1984 р.), де Ватикан продемонстрував різко негативне ставлення до будь-яких форм соціального протесту, спираючись при цьому на вигадки буржуазної «радянології».

Неоконсерватизм у теологічних питаннях і неприхована апологія капіталізму в політиці, якими характеризуються позиції клерикалізму в його останніх раундах боротьби з «радикальними теологіями», є яскравим свідченням загострення внутрішніх суперечностей в сучасному християнстві, переконливим підтвердженням дальшого поглиблення кризи релігійного світогляду, панічного страху реакції перед перспективою об'єднання всіх трудящих — незалежно від їх політичних і релігійних поглядів — в ім'я боротьби за мир на землі, за демократію і прогрес.

* * *

Результатом столкновения консервативных и модернистских тенденций в эволюции современной католической церкви является возникновение «радикальных теологий», имеющих различное политическое направление. Эти теологии, с одной стороны, — попытка католицизма выйти из разрушительного кризиса, сохранить влияние на массы верующих, стремящихся к национальному и социальному освобождению, с другой — превратная, неадекватная форма выражения революционных устремлений трудящихся, еще находящихся в плену религиозных заблуждений. Как и в том, так и в другом качестве «радикальные теологии» полны неразрешимых внутренних противоречий и лишены действительной исторической перспективы.

²² Пасика В. М. «Теология освобождения». — *Вопр. философии*. — 1985. — № 1. — С. 98.

²³ Див.: Григулевич И. Р. Папство. Век XX. — 2-е изд. — М., 1981. — С. 455.

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ І ТЕОРЕТИЧНА НАРАДА В СЕВАСТОПОЛІ

18—19 вересня 1986 року в Будинку політосвіти Севастопольського міськкому партії відбулися тематично пов'язані між собою читачька конференція журналу «Вопросы философии» і теоретична нарада «Методологічні проблеми взаємодії суспільних, природничих і технічних наук у світлі реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС про прискорення соціально-економічного і духовного розвитку соціалістичного суспільства». Їх організатори — міськком партії, редколегія журналу та Севастопольське відділення Філософського товариства СРСР, учасники — викладачі вузів і співробітники науково-дослідних установ Кримського регіону, керівники і слухачі методологічних (філософських) семінарів, партійні працівники Севастополя, вчені-суспільствознавці Москви, Горького, а також Києва, Львова, Вінниці, Запоріжжя та інших міст України.

Головний редактор «Вопросов философии» В. С. Семенов, підкресливши важливість спілкування з читачами, висловив незадоволеність науковим рівнем публікацій журналу, відзначив кончу потребу в розробках, які б проникали в суть сучасних процесів розвитку нашого суспільства, були б здатні охопити і проаналізувати нові явища, виявити їх тенденції і передбачити перспективи. Філософи і методологи, сказав він, повинні навчатись мислити критично, емко і конструктивно, прийти на допомогу практикам у подоланні наявних деформацій в соціально-економічному і духовному житті. Треба відмовитись від набридлих стереотипів у висвітленні філософських і методологічних проблем, урізноманітнити стилі й жанри, розширити авторський актив. В. С. Семенов розповів про перспективні плани роботи журналу й закликав учасників наради внести конструктивні пропозиції щодо удосконалення творчого обличчя цього філософського видання, активніше співробітничати з ним.

В обговоренні рівня і якості публікацій журналу, шляхів поліпшення його роботи взяли участь 22 чоловіки. Відзначивши загально рівень філософської культури журналу, вони водночас дали всебічну критику опублікованих у ньому матеріалів, підкрес-

лили їх академізм, відірваність від реальних проблем. Його авторський актив — вузький і не репрезентує належним чином всю філософську громадськість країни. Особливо важко «пробитись» на його сторінки молодим філософам. Часом редакція надмірно захоплюється конкретно-науковою проблематикою, для висвітлення якої доцільно мати спеціальне видання. Не приділяється достатньої уваги розробці методології власне філософських наук, соціально-філософській проблематиці — насамперед питанням соціальної практики, активізації людського фактора, проблемам утвердження соціальної справедливості, питанням теорії творчості, відображенню особливостей існування філософських шкіл, зміцненню співдружності філософії з спеціальними науками. Висловлювалися побажання, щоб журнал більше впливав на підвищення філософської культури дослідників, викладачів, лекторів і пропагандистів, сміливіше аналізував причини волюнтаризму і бюрократизму, інших негативних явищ в нашому житті. Висловлено пропозицію публікувати статті з актуальної проблематики на основі конкурсного відбору рукописів.

Із заключним словом виступив В. С. Семенов, який висловив задоволення змістовним розбором достоїнств і недоліків журналу, великою кількістю цінних пропозицій і порад, які належить обговорити і реалізувати редколегії, головний редактор дав докладні відповіді на численні питання.

На пленарному засіданні теоретичної наради з методологічних питань взаємодії суспільних, природничих і технічних наук заслухано і обговорено доповіді: «Інтегральна природа людини і проблеми її комплексного вивчення» (М. П. Капустін, Москва); «Діалектико-матеріалістична методологія як інструмент свідомого регулювання суспільних процесів при соціалізмі» (І. І. Фурсін, Севастополь); «Про методологічні основи взаємодії суспільних, природничих і технічних наук» (В. М. Сагатовський, Сімферополь); «Проблеми методологічного взаємопроникнення суспільних та інших наук» (В. Г. Горохов, Москва); «Інтеграція наук у вивченні су-

перечностей розвитку людського фактора» (Н. Б. Оконська, Севастополь); «Методологічні проблеми розвитку теорії наукового комунізму» (І. Н. Побережний, Київ); «Соціальна практика в методологічній концепції філософської науки» (Ю. Ф. Сафонов, Севастополь); «Критичні епохи в розвитку Землі і її біосфери: методологічні аспекти» (Є. І. Філіппов, Севастополь); «Діалектика категорії природних ресурсів» (Л. М. Пшенін, Севастополь); «Методологічні проблеми інтеграції гуманістичного і медичного знання» (Н. І. Пасько, Київ); «Про джерела в розвитку математики» (О. Ф. Хрустальов, Севастополь); «Методологічні аспекти комплексного вивчення проблем розвитку і споживання художньої культури» (О. М. Семашко, Запоріжжя); «Методологічні

проблеми аналізу соціальної революції і революційного процесу» (І. М. Варзар, Київ).

У рамках теоретичної наради було проведено два «Круглих столи», на яких розгорнулася широка дискусія. Перший із них з теми «Соціально-філософські проблеми прискорення і активізації людського фактора» очолили професори Л. В. Сохань і М. Я. Ковальзон; другий — «Методологічні проблеми взаємозв'язку наук в проєктуванні як пізнавальний і творчий діяльності» — В. Г. Горохов і В. М. Сагатовський. На цих обговореннях обмінялися думками понад 30 учасників наради.

За підсумками роботи читачької конференції і теоретичної наради буде опублікований звіт у «Вопросах философии».

І. І. ФУРСИН

ПІДВИЩУВАТИ РОЛЬ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ У ПРИСКОРЕННІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Реалізація розробленого партією стратегічного курсу на істотне прискорення соціально-економічного прогресу передбачає виявлення його різноманітних взаємозв'язаних аспектів. Обговоренню цього питання була присвячена республіканська науково-практична конференція «XXVII з'їзд КПРС про взаємодію суспільних, природничих і технічних наук як одну з вирішальних умов прискорення науково-технічного прогресу», яка відбулася 20 червня 1986 р. у Ворошиловграді.

У її роботі взяли участь працівники республіканського Будинку політичної освіти при ЦК Компартії України, Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії Академії наук УРСР, Будинку політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України, керівники і консультанти методсемінарів вузів і науково-дослідних інститутів, викладачів вищих навчальних закладів.

Відкриваючи нараду, завідуючий Будинком політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України І. М. Карташов вказав на необхідність посилення зв'язку проблематики методологічних семінарів з потребами матеріального і духовного виробництва з метою підвищення їх ролі в прискоренні науково-технічного прогресу.

З доповіддю «Логіко-методологічні проблеми сучасного природознавства» виступив заступник голови Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії АН УРСР, доктор філософських наук, професор М. В. Попович; він підкреслив важливість методологічних досліджень, яка дістала відображення в новій редакції Програми КППС. У доповіді ґрунтовно висвітлені зміни, які відбулися у природознавстві за останнє десятиріччя, зокрема і теоретичне і практичне значення виходу на перший план проблем цілісності.

У доповіді керівника секції філософських семінарів методичної Ради при Будинку політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України В. Д. Ісаєва підбито підсумки роботи семінарів області за п'ятирічку, проаналізований кращий досвід організації досліджень та вдалого впровадження їх результатів у практику.

Підсумки роботи методологічних семінарів республіки і завдання щодо підвищення ефективності їх роботи в 1986/1987 навчальному році були розглянуті у доповіді ученого секретаря Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії АН УРСР М. М. Кисельова.

На секції «XXVII з'їзд КППС про соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу» було висвіт-

лено чимало питань, пов'язаних з необхідністю підвищення методологічної культури науковців і викладачів.

У багатьох доповідях — доктора економічних наук, завідуючого кафедрою бухгалтерського обліку та статистики Ворошиловградського машинобудівного інституту, професора І. П. Житної, доктора технічних наук, завідуючого кафедрою двигунів внутрішнього згорання, професора О. Г. Рибальченко та кандидата філософських наук, завідуючого кафедрою філософії того ж вузу О. С. Ізваріна, заступника завідуючого Будинком політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України, кандидата економічних наук В. Г. Кальченка, кандидата технічних наук, доцента Комунарського гірничо-металургійного інституту Ю. П. Самчелєєва, у спільній доповіді старшого наукового співробітника Б. Г. Карпова і асистента О. Ю. Чернова (Ворошиловградський машинобудівний інститут) — висвітлювались проблеми діалектики матеріальних і духовних умов становлення людського фактора, його активізації як найважливішого засобу прискорення науково-технічного прогресу. Заслужують на увагу спроби класифікації суперечностей сучасного етапу науково-технічного прогресу в доповіді завідуючої кафедрою політичної економії Ворошиловградського сільськогосподарського інституту, кандидата економічних наук, доцента В. Г. Ткаченко, визначення параметрів процесу активної інтеграції науки і виробництва у доповіді кандидата філософських наук, доцента Ворошиловградського машинобудівного інституту В. Д. Ісаєва, аналіз методологічних аспектів охорони природи у доповіді кандидата фізико-математичних наук, старшого викладача Ворошиловградського педінституту Б. В. Бєляєва.

На секції «Світоглядно-методологічне забезпечення підвищення ефективності наукових досліджень і розробок та їх упровадження у виробництво» в доповідях доктора філософських наук, професора кафедри філософії Ворошиловградського педінституту В. Х. Лобаса, кандидата біологічних наук, доцента Ворошиловградського педінституту Й. Б. Вожика, кандидата філософських наук, доцента Ворошиловградського сільськогосподарського

інституту О. С. Тягнибедіної, кандидата технічних наук, доцента Комунарського гірничо-металургійного інституту М. П. Козіна розглядались проблеми світоглядного потенціалу природничих наук і його використання у формуванні творчого мислення студентів. Історичні форми взаємозв'язку теорії і практики висвітлювались у доповіді кандидата філософських наук, в. о. доцента Ворошиловградського педінституту В. П. Гриценко і завідуючого кафедрою філософії Ворошиловградського педінституту, доцента Ю. М. Козовського. Зв'язок таких теоретичних дисциплін, як сучасна математична логіка і теорія множин, з потребами практики характеризувались у доповідях асистента кафедри філософії Ворошиловградського педінституту Г. І. Домба і старшого викладача Ворошиловградського машинобудівного інституту Ю. Г. Іванова; роль математики і фізики в науково-технічному прогресі — в доповідях кандидатів фізико-математичних наук, доцентів Ворошиловградського педінституту Б. А. Крамарєва і В. П. Ромбаха.

На секції «Форми і методи подальшого удосконалення роботи філософських (методологічних) семінарів» доповідачі (кандидат філософських наук, ст. викладач Ворошиловградського машинобудівного інституту В. В. Гнєлорібов, секретар парткому Ворошиловградського педінституту, кандидат історичних наук Г. І. Божко, консультанти Будинку політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України Б. П. Гуцало, А. А. Дикусаров, старший викладач кафедри філософії Ворошиловградського машинобудівного інституту В. Л. Покидько, завідуючий кафедрою політичної економії Ворошиловградського машинобудівного інституту, кандидат економічних наук, доцент В. Г. Сумцов) розповіли про досвід роботи методологічних семінарів, висвітлили проблеми вдосконалення керівництва ними, координатії їх роботи, висунули ряд пропозицій щодо поліпшення роботи семінарів.

На заключному засіданні були підбиті підсумки роботи секцій, прийняті рекомендації, які сприятимуть підвищенню рівня роботи семінарів у 1986/1987 навчальному році.

В. Х. ЛОБАС, В. Д. ІСАЄВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НОВОГО В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Необхідність прискорення соціально-економічного розвитку, переходу радянського суспільства до нового якісного стану диктує потребу в аналізі проблеми нового. Але лише останніми роками почали з'являтися праці, в яких аналіз нового становить самостійне дослідницьке завдання¹. Помітним внеском у розроблення проблем нового є і монографія Н. І. Мельникової*.

У рецензованому дослідженні розглядається ще не вивчений аспект даної проблеми: вона розкривається в загальносоціологічному плані. Саме цим пояснюється наукова і практична цінність книжки. Адже за сучасних умов цей аспект набуває особливої теоретичної і практичної значущості.

Н. І. Мельниковій довелося долати певні методологічні труднощі, зумовлені недостатньою розробленістю загальнофілософського аспекту проблеми нового. Тому аналіз нового на загальнофілософському рівні на початку монографії видається виправданим, адже він становить основу всього дальшого дослідження зазначеного аспекту проблеми нового.

Нове, і це показано в монографії, виступає завжди певним результатом попереднього розвитку, розвитку старого, однак виявляється разом з тим як перервність, свого роду межа, що відділяє один якісний етап розвитку від іншого, в результаті чого процес розвитку уявляється як ряд нових якісних стадій, котрі закономірно змінюють одна одну (с. 10). Характерними особливостями нового, зазначено в книжці, є: 1) виникнення його в результаті розвитку; 2) його рушійна функція в розвитку; 3) його інша якісна визначеність щодо попереднього етапу розвитку, щодо

старого; 4) його відносний, системний характер (с. 14).

Нове є реальним виявом суспільного розвитку. Воно вплетене в механізм дії основних законів діалектики, її категорій, які виражають сутність марксистсько-ленінської теорії розвитку. В книжці зроблено спробу розкрити сутність нового в суспільстві, її особливості порівняно з новим у природі, механізм закономірного характеру виникнення нових прогресивних суспільних явищ, специфіку об'єктивних і суб'єктивних умов формування нового в рамках суспільства в цілому, дослідити основні форми розвитку нового в суспільстві: стихійну і свідому.

Особливо важливим, на наш погляд, є розкриття практичної специфіки виникнення нового в суспільстві, насамперед у процесі творчої діяльності людей.

Цікавими є думки про прогресивне нове як рушій прискорення суспільного розвитку, про вплив цього нового на розвиток творчих здібностей людини, про необхідність розрізнення нових суспільних явищ за їх значущістю для суспільного прогресу, а також їх розмежування на формацийні і внутрішньоформаційні.

У книжці підкреслюється, що будь-яка творчість у певному розумінні соціальна. Проте тільки той її вид, який породжує нове і має суспільне значення, можна вважати справді соціальною творчістю. Продуктом творчості завжди виступає нове, продуктом соціальної творчості стає суспільно значуще нове. Тут ідеться вже про осмислення нового з погляду його ролі в суспільно-історичному процесі, причетності до суспільного прогресу (с. 18).

Самостійну наукову і практичну цінність має, гадаємо, здійснений у монографії аналіз складної детермінації процесу формування прогресивного нового на рівні суспільства як цілого (формації). В методологічному плані особливий інтерес тут становить розгляд об'єктивних і суб'єктивних умов формування нового в суспільстві, ролі суперечностей суспільного виробництва

¹ Див., наприклад: *Елфимов Г. М. Возникновение нового: Филос. очерк.*— М., 1983; *Антонов А. А. Преемственность и возникновение нового знания в науке.*— М., 1985; *Социальные факторы исследования нововведений.*— М., 1980, и др.

* *Мельникова Н. И. Новое как фактор социального життя.*— К.: Політвидав України, 1985.— 128 с.

ва, і насамперед матеріального, як об'єктивних джерел соціально-творчої активності народних мас, значення соціальних умов для процесу формування нового в суспільстві. Такий аналіз дозволив зробити висновок про те, що «успіх творчої діяльності суб'єкта гарантований тільки в тому разі, коли його зусилля спрямовані на створення такого нового, яке вже зумовлене об'єктивними умовами, певними матеріальними і соціальними передпосилками його розвитку. Суб'єкт може в повній мірі реалізувати свої творчі сили і здібності лише тоді, коли він діє відповідно до об'єктивних умов» (с. 52).

Підхід до суспільного нового з точки зору об'єктивного характеру їх розвитку дав також змогу виявити безпосередній спадкоємний зв'язок між новими суспільними явищами, показати той фундамент, на якому відбувається формування соціального нового. Останнє є дуже важливим, бо допомагає в масі різноманітного нового знайти те головне, від якого залежить успішне будівництво нашого суспільства, зрозуміти, що саме на основі нового у сфері матеріального виробництва розгортається нове в політичному житті, суспільній свідомості, в науці, мистецтві, тобто у всій надбудовній сфері розвитку суспільства.

У монографії добре показано, що формування прогресивних суспільних явищ як цілісної соціальної системи потребує і наявності певних суб'єктивних умов, передусім — піднесення від стихійності до свідомості в розвитку соціально-творчої діяльності народу і його організованості. Найважливіша особливість становлення прогресивних суспільних відносин і полягає, згідно з авторською позицією, в тому, що процес їх утвердження відбувається тільки тоді, коли суб'єкт нового усвідомлює необхідність соціальних перетворень як свій класовий інтерес, коли трудящі маси — справжній творець нового, прогресивного в суспільстві — підносяться до рівня свідомого суб'єкта перетворення суспільних відносин (с. 72). Розглядаючи специфіку суб'єктивних умов формування нового в суспільстві, автор робить спробу проаналізувати природу почуття нового як невідмінної риси суб'єкта (і будівника) нового в суспільстві. Розкривається роль соціалістичного змагання як ефективної форми виховання почуття нового.

Становить певний інтерес і здійснений у монографії аналіз форм розвитку соціального нового, особливо — його свідомої форми. У праці обгрунтовується положення

про те, що основною умовою й особливістю свідомого розвитку нових, прогресивних суспільних явищ у масштабах цілого суспільства виступає наукове управління творчою діяльністю народу в усіх сферах суспільного життя і насамперед — у матеріальному виробництві. Саме таке управління творчою діяльністю людини дає можливість побачити ще не визрілі, але необхідні умови для розвитку нового і спрямувати творення його (с. 80—82).

Безперечним достоїнством книжки є і те, що результати загальносоціологічного аналізу проблеми нового використані для висвітлення і теоретичного узагальнення практики соціалістичного будівництва. Це дозволило автору розглянути соціалізм як принципово нову порівняно з капіталізмом соціальну реальність, показати його переваги щодо формування нового, глибше розкрити наукову неспроможність буржуазних і ревізіоністських концепцій стосовно соціалізму і тих нових процесів, які розвиваються в умовах соціалістичного суспільства.

Оцінюючи монографію Н. І. Мельникової як загалом важливий крок у науковому осмисленні надзвичайно актуальної на сьогодні проблеми нового, особливо її загальносоціологічного аспекту, відзначимо, проте, що рецензована праця має й недоліки. Не всі проблеми, порушені в ній, викладені достатньо глибоко і переконливо. Так, наприклад, питання соціальної творчості розглянуто фрагментарно, майже тезисно. На більшу увагу заслуговує, вважаємо, і проблема боротьби нового проти старого (новатори — консерватори), прогресивного і регресивного в суспільному розвитку. Адже ці питання нині особливо важливі. Зовсім випущено питання про стимулювання новаторської діяльності у створенні прогресивного нового й усуненні факторів, які гальмують його розвиток.

Слабким місцем книжки є певна відірваність від соціальної емпірії, недостатнє використання фактичного матеріалу. Можливо, тому автор характеризує здебільшого лише сприятливі умови і фактори формування, розвитку і втілення в практику нового. Ті ж негативні моменти (як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку), котрі є в сфері нового, не дістають належної уваги. В найзагальнішій формі викладаються і деякі аспекти проблеми суб'єктивного фактора нового, а проблеми людського фактора взагалі випали з поля зору автора.

СОЦІАЛІСТИЧНА ПРАЦЯ: ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

Вивчення об'єктивних і суб'єктивних чинників розвитку суспільної праці посідає чільне місце в сучасних працях з питань теорії і практики вдосконалення соціалістичного суспільства. В рецензованій монографії* взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів аналізується в трьох площинах: соціально-економічних основ розвитку суспільної праці, взаємозв'язку суб'єкта і засобів виробництва, а також зростання ролі людського фактора в процесі вдосконалення трудових відносин.

У книзі підкреслюється, що в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни створюються об'єктивні передумови для подальшого розвитку суспільної праці, збагачення її змісту, посилення творчого характеру як у виробничій, так і в невиробничій сферах. Але ефективність реалізації цих передумов великою мірою залежить від суб'єктивного фактора. Такий підхід до проблеми орієнтував дослідників на з'ясування взаємодії продуктивних сил, виробничих відносин і господарського механізму, котрі визначають «природу праці, її зміст, характер і поступальний розвиток» (с. 12).

Автори ставлять завдання — виявити реальний зміст категорії «господарський механізм», що дозволить, на їхню думку, повніше розкрити фактори розвитку соціалістичної праці (с. 34). Підкреслюється, що центральною ланкою даного механізму є цілеспрямована діяльність суб'єкта виробництва, який раціонально спрямовує розвиток продуктивних сил, виробничих відносин і соціалістичної праці.

Велике практичне значення має здійснений в книзі аналіз діалектики змісту і форми праці. Він, зокрема, дає можливість глибше усвідомити процес перетворення праці на першу життєву потребу, розкрити її нові елементи. Вихідною «клітинкою» цього аналізу виступає технологічний зв'язок людини із знаряддями і засобами праці (с. 53). Саме в цій площині найбільш рельєфно простежуються історична конкретність, соціальна зумовленість перетворень у змісті і формі праці за соціалізму.

Автори рецензованої книги, розглядаючи соціалістичну працю як соціально-економічне явище, виходять з того, що її роз-

виток пов'язаний з виникненням та зв'язанням певних суперечностей. При цьому виділяються такі їх групи: а) суперечності розвитку доцільної діяльності суб'єкта праці; б) суперечності вдосконалення знарядь і предметів праці; в) суперечності, пов'язані з взаємодією елементів праці між собою (с. 131). Підкреслюючи теоретичну і методологічну значущість даної класифікації, водночас відзначаємо певну непослідовність авторської позиції в цьому питанні. Розвиток праці виступає як єдиний удосконалення її особистісних і матеріально-предметних елементів. Розглядаючи елементи праці, розвиток кожного з яких за своєю природою суперечливий і містить у собі різні тенденції, можна лише в їх взаємозв'язку і взаємодії. Тому, скажімо, «чистих» суперечностей вдосконалення знарядь і предметів праці не існує. Вони завжди пов'язані з людським фактором, потребами та інтересами особи працівника. Навряд чи можна погодитись і з тим, що в умовах соціалізму суперечності поділу праці на індустріальну і сільськогосподарську, розумову і фізичну, управлінську і виконавську пов'язані лише з існуванням старих форм її поділу.

Певний інтерес викликає аналіз впливу науково-технічного прогресу на перетворення у сфері праці. Цей вплив, як підкреслюється в монографії, чиниться через змінення характеру і змісту праці, умов праці, професійно-освітню підготовку працівників, зміст і форми спілкування людей (с. 74). Виявляючи шляхи розвитку НТП на сучасному етапі, автори відзначають не тільки позитивні зміни у сфері праці (посилення творчих елементів, заміну ручної праці машинною тощо), але й реально існуючі антитенденції — наприклад, процес деваліфікації працівника в умовах автоматизації.

Своєрідним «полем», де відбувається поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів, процесів формування соціальних відносин і морально-психологічного клімату, де, так би мовити, матеріалізується віддача від поліпшення умов праці, зазначається в книзі, є соціалістична організація праці. На сучасному етапі перебудови народного господарства вона характеризується інтенсивним переходом від індивідуальної організації праці до колективної. Розкриваючи історичну динаміку форм організації соціалістичної праці, автори від-

* Общественный труд в условиях совершенствования социализма. — Киев : Наук. думка, 1985. — 320 с.

значають основні напрями цієї організації, які полягають у поширенні її на нові галузі і види суспільного виробництва, в підвищенні рівня його кооперації, у вдосконаленні господарських відносин, поглибленні взаємних зв'язків усіх її структурних елементів (с. 130). На основі такого підходу висновується, що принципово новим моментом у розвитку соціалістичної організації праці є «ділова причетність кожного працівника» до цього процесу.

Від аналізу стратегічних питань соціальної політики щодо організаційних форм праці автори переходять до розгляду цих процесів на рівні виробничої бригади: підвищення продуктивності праці, становлення колективістської свідомості в умовах бригадного підряду та ін. Цінним і плідним у книжці є аналіз суперечностей розвитку колективних форм організації праці. Маємо відзначити, що важливе значення для практики управління виробництвом має пропонуване в книзі не вузькоемпіричне розуміння цих суперечностей, а широкі — в плані співвідношення їх з розвитком усієї системи виробничих відносин соціалізму (с. 198).

В умовах переходу до інтенсивних форм господарювання раціональне використання виробничого потенціалу передбачає високий рівень творчого напруження, ініціативу, відповідальність, самодисципліну особи. Одним із важливих чинників, що впливають на становлення цих характеристик як домінуючих, є інтелектуалізація праці, на-

сичення її елементами творчої діяльності. Аналізуючи цей процес, не можна, однак, випускати з поля зору індивідуальну специфіку трудової діяльності. Коли йдеться про творчу працю, то в її інтерпретації потрібно виходити не просто з характеристик праці як такої, а з установлення міри їх відповідності індивідуальним здібностям і можливостям особи. І якщо вони не збігаються, то хоч би якою привабливою була сама по собі праця, вона виявиться несефективною і з економічного, і з морального погляду як для того, хто взявся її виконувати, так і для суспільства. У книжці досить змістовно проаналізовано діалектику об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку суспільної праці в конкретній галузі народного господарства. Але прагнення якомога повніше обґрунтувати деякі положення привело до того, що цифровий матеріал переважив інтерпретацію. Недостатньо повно розкрито основні рушійні сили розвитку соціалістичної праці. Так, наприклад, з поля зору авторів випали суспільні потреби та інтереси, які зумовлюють особистісний характер цінностей трудової діяльності.

Загалом же рецензована монографія буде корисна не тільки спеціалістам, але й широкому колу читачів, які цікавляться актуальними проблемами теорії наукового комунізму.

*В. А. ПІДДУБНИЙ,
І. М. ДОВГАЛЬ*

ІНТЕРЕСИ ЯК СКЛАДОВА ВИХОВАННЯ

Автор рецензованої монографії* знайшов, на наш погляд, важливий і ще недостатньо висвітлений у літературі аспект проблеми: дослідження ролі соціальних інтересів, механізму їх впливу на переконання і дії людей, на формування соціальних якостей особи. Актуальність такого підходу цілком очевидна, особливо в світлі вимоги XXVII з'їзду КПРС будувати ідеологічну, виховну роботу з точним урахуванням інтересів класів, соціальних груп, особи.

Запропонований в монографії підхід

дозволяє розкрити інтереси як органічну складову загального механізму соціальної детермінації, а їх реалізацію — як складний, суперечливий, багаторазово опосередкований процес пізнання й усвідомлення потреб, перетворення їх на безпосередні стимули діяльності людей. При цьому автор розглядає такі детермінанти, регулятори і спонукальні чинники людської діяльності, як соціальні мета, завдання, проблема, програма тощо. Ґрунтовно аналізуються особливості класових інтересів, їх зв'язок із суперечностями суспільного життя, шляхи і форми реалізації інтересів у діяльності класів і партій.

* *Трипольский В. А. Социальные интересы и воспитание личности.* — Киев : Политиздат Украины, 1985. — 215 с.

Вивчення інтересів, підкреслює автор, проливає світло на джерела суперечностей, дію ідеальних спонукальних сил, утворення ілюзорних форм свідомості. Відображення інтересів у свідомості того чи іншого соціального суб'єкта може бути як адекватним, так і перекрученим. Тому людина і навіть цілі колективи, соціальні групи можуть діяти не тільки відповідно до своїх інтересів, але й всупереч їм. На жаль, питання про джерела і шляхи подолання ілюзорних форм свідомості не дістали в книзі ґрунтовнішої розробки.

На більшу увагу заслуговує і така мало висвітлена у літературі проблема, як об'єктивні умови реалізації інтересів. Автор ставить цю проблему, вказує основні шляхи її реалізації, але в цілому розгляд її не завершений.

В. О. Трипільський береться за досить складну справу — показати детермінуючу, регулятивну функцію інтересів. Чимало авторів і до нього робили спроби дослідити місце і роль інтересів у розв'язанні тих чи інших практичних питань виховної, масово-політичної роботи. Однак розкрити органічний зв'язок між інтересами і вихованням неможливо без аналізу конкретних функцій інтересів як важливої ланки соціального механізму формування особи. Тому, аналізуючи ряд проблем, що об'єктивно виникають у процесі виховання трудящих, автор показує, яку роль в їх розв'язанні відіграють інтереси. У такий спосіб він розкриває дію останніх як форму зв'язку особи з суспільством, як стимул трудової діяльності і соціальної активності людей, аналізує регулятивний механізм розвитку суспільної та індивідуальної свідомості.

Слід відзначити й те, що в рецензованій монографії ракурс розгляду проблеми інтересів відкриває великі можливості для розкриття гуманістичного змісту соціальної політики КПРС та її вирішального впливу на процеси комуністичного виховання, хоча, додамо, не всі з цих можливостей використані.

Увагу читача не може не привернути спроба автора дослідити характер і джерела суперечностей інтересів у соціалістич-

ному суспільстві, а також ті реальні причини, якими пояснюються залишки дрібно-буржуазної, міщанської психології, прагнення окремих осіб до нетрудових доходів. У книзі поставлено цікаве, як на наш погляд, питання про «індивідуальний антагонізм». У з'ясуванні природи цього явища простежується його зв'язок із приватновласницьким інтересом. Однак тут можна було б сподіватись на ґрунтовнішу аргументацію, тим паче, що проблема суперечностей в умовах соціалізму взагалі ще слабо розроблена (хоча, можливо, саме цим і пояснюється те, що авторові не вдалося домогтись достатньої повноти в аналізі «індивідуального антагонізму»).

Питання, які стосуються виховання у трудящих почуття господаря, комуністичного ставлення до праці, культури розумного споживання широко висвітлюються в нашій літературі. В. О. Трипільський обрав такий аспект їх аналізу, як узгодження інтересів трудящих. Вдалою у цьому зв'язку є спроба показати на досвіді конкретного підприємства — Ждановського металургійного комбінату «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе — роль інтересів у формуванні нового економічного мислення, у визначенні соціального смислу того чи іншого стилю господарювання, у вихованні соціалістичної діловитості.

Монографію завершує розділ «Виховання соціалістичної переконаності, активної громадянської позиції». Серед тих цілей, на досягнення яких спрямована координація господарської, організаторської та ідеологічної роботи у виховному процесі, чільне місце посідає забезпечення узгодженості суспільних, колективних і особистих інтересів. Лише за цієї умови можна досягти реальної єдності виховного впливу суспільства і зустрічних устремлінь, дій трудящих, поєднання суспільно-виховного процесу з самовихованням. Отже, запропонований В. О. Трипільським підхід до аналізу інтересів у їх зв'язку з практикою соціалістичного виховання показує, як виграє теоретичний розгляд проблем, коли він орієнтований на розв'язання актуальних суспільних завдань.

В. І. НЕЧАЙ

ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

В наш час, який висуває безпрецедентні за своєю новизною і масштабами завдання, які мають бути розв'язані у стислі історичні строки, нового звучання набувають і питання формування нової людини, з науковим діалектико-матеріалістичним світоглядом і комуністичними переконаннями. Як підкреслювалось у промові М. С. Горбачова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, важлива роль у підготовці спеціалістів, озброєних марксистсько-ленінською теорією, вмінням застосовувати її на практиці, здатністю мислити по-новому, належить вищим навчальним закладам.

Однак доводиться констатувати, що за наявності широкого кола філософської літератури, присвяченої формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду, відсутні узагальнюючі дослідження щодо світоглядного виховання в процесі викладання природничих наук. Тому вихід книги з цих питань, написаної групою авторів з Ворошиловградського педагогічного інституту*, можна тільки вітати. У ній на основі аналізу сутності світогляду розкриваються його структура і зв'язок з пізнавальними процесами, механізми «вписування» конкретно-наукових знань у загальний контекст світогляду, взаємозв'язок переконання, знання і віри (с. 33). Загальний процес переростання знання в переконання пов'язується з активною участю студентів у науково-дослідній роботі, посиленням методологічних основ спеціальних природничих дисциплін. Цей висновок авторів обґрунтовується матеріалом конкретних соціологічних досліджень.

«При добре продуманому викладанні тематичних курсів,— підкреслюється у книзі,— викладач завжди знайде час і місце, щоб органічно пов'язати викладений математичний матеріал з філософськими проблемами пояснення математики, показати зв'язок математичних понять з реальною дійсністю, приділити увагу законам і категоріям матеріалістичної діалектики, заломлених в математику» (с. 63). Ці слова, висловлені щодо математики, повністю відповідають світоглядному потенціалові природничих наук в цілому. Наведений у

книзі матеріал не тільки підтверджує справдливність думки авторів, але й показує, як конкретно це можна реалізувати у навчальному процесі. Так, переконливо доводиться, що формування фізичної картини світу є не просто елементом спеціальної освіти, а насамперед важливе світоглядне завдання.

Зауважимо, однак, що під час розгляду світоглядного потенціалу фізичних наук у даній праці цікаво було б звернути увагу й на такі нові галузі, як неklasична термодинаміка і синергетика, світоглядний аспект яких полягає в тому, що вони дозволяють дати діалектико-матеріалістичне обґрунтування процесів самоорганізації матерії.

У розділі книги, присвяченому виявленню світоглядного потенціалу хімічних, біологічних і географічних наук, показується, що пізнання, викладання і практичне використання наукових результатів у будь-якій галузі природознавства пов'язані з осмисленням фундаментальних понять, коли виникає потреба у філософському, узагальнюючому підході до них, що, зокрема, допомагає подоланню термінологічних непорозумінь, піднесенню методологічної культури спеціаліста.

Відзначимо нетривіальність постановки в цьому контексті питання про віднесення об'єктів природи до певних класифікаційних груп (с. 100—101).

У праці значна увага приділяється з'ясуванню концептуальних можливостей конкретно-наукової мови, зокрема хімічної. Щодо вираження діалектико-матеріалістичного світогляду, однак, справедливо наголошується, що вироблення системи розуміння світу неможливе без свідомого використання філософських категорій для обґрунтування теоретичних понять. Бажано було б тільки більш чітко визначити рівні світоглядних узагальнень у природничих науках.

Слушно зауважують автори книги, що не можна на одній лекції вчити, а на другій — виховувати, на одній «впрошувати» матеріаліста, а на наступній — діалектика, оскільки це єдиний багатограний процес. Високопрофесійно демонструється єдність виховного процесу під час розгляду конкретних питань — про роль і значення викладання генетики і основ селекції, ботаніки і теорії органічної еволюції для форму-

* Формирование диалектико-материалистического мировоззрения в процессе преподавания естественных наук.— Киев: Вища шк. 1985.— 220 с.

вання діалектико-матеріалістичного світогляду студентів, а також про методику формування діалектико-матеріалістичного розуміння еволюційної теорії в курсі дарвінізму.

Істотним є аналіз авторами світоглядних проблем взаємодії природи й суспільства, зокрема через методологічні проблеми економічної географії. Тут розкривається односторонність концепції географічного детермінізму, геополітики, натуралізму, простежується зміна характеру взаємодії природи і суспільства, розглядається роль планового ведення соціалістичного господарства, покликаного оптимізувати цю взаємодію, а

також намічається, яким чином можна розглядати ці положення в процесі викладання комплексу географічних дисциплін з урахуванням екологізації сучасного наукового знання.

Загалом же у рецензованій книзі змістовно, на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні обговорюються важливі проблеми формування діалектико-матеріалістичного світогляду. Висвітлені питання мають і безпосередньо практичний інтерес для викладачів марксистсько-ленінської філософії і природничих наук, для їхньої педагогічної і наукової роботи.

І. В. ОГОРОДНИК

ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДІАЛОГІКИ

Серед актуальних питань марксистсько-ленінської філософії чільне місце посідають проблеми діалектики. Актуальність їх дослідження зумовлена тим, що діалог є специфічною формою реалізації людської сутності. На відміну від існуючих праць¹, присвячених діалогіці, де головним чином аналізувалися її логіко-гносеологічні особливості, рецензована монографія* — це по-суті перша спроба комплексного дослідження діалогіки в органічній єдності світоглядних, методологічних, логіко-гносеологічних, соціально-онтологічних, психологічних, соціологічних аспектів.

Діалогіка як наука про діалог, вважає автор, повинна мати два головних компоненти: основне ядро, що включає категоріальний апарат і систему основних принципів і постулатів, і систему методологічних засобів для реалізації діалогу (с. 48). До елементів ядра діалогіки належать поняття: проблемна ситуація, проблема, предмет, мета, інтерес, час, цикл, партнери діалогу, а також перепони, що виникають в ході діалогічної взаємодії. Стосовно цього зауважимо, що названі поняття не вичерпують весь категоріальний апарат і систему основних принципів і постулатів діалогіки.

Більше того, про таку систему взагалі не йдеться. Очевидно, і назва «ядро ді-

алогіки» стосовно всього її категоріального апарата і системи принципів не зовсім вдала, адже під «ядром» здебільшого розуміється основний закон, принцип цієї чи іншої системи.

Цікавим і змістовним є параграф, присвячений аналізу методології діалогіки. На значному історико-філософському матеріалі досліджується низка маловивчених радянськими дослідниками питань. Автор вважає, що для створення діалогіки доцільно використовувати надбання античної філософської та риторичної топіки. Систематизований фонд засобів діалогіки він, згідно з існуючою традицією, називає промπτуарієм. Умовно ці методологічні засоби можна поділити на три частини: органон, власне методологічні засоби діалогіки, тобто елементарні методології і їх комбінації та варіації; аподиктон — своєрідна теорія пізнання діалогіки, що є відображенням реальних, істотних зв'язків діалогу і закріплена як закономірності, закони, ефекти теорем, ідей та ін.; семіотикон — містить систематизовані і фрагментарні засоби лінгвістичного і екстралінгвістичного впливу (стереотипи поведінки, традиції, ритуали, етикет, репрезентанти опосередкування діяльності, мислення, спілкування — знаки і їх системи, риторичні тропи, стилістичні прийоми та ін.).

Найактуальнішим є аналіз саме тих фрагментів промπτуарія діалогіки, які безпосередньо пов'язані з розв'язанням творчих завдань в контексті євротематичних і

¹ Див., напр.: Библер В. С. Мышление как творчество.—М., 1975; Кучинский Г. М. Диалог и мышление.—Минск, 1983.

* Буш Г. Я. Диалогика и творчество.—Рига, 1985.—319 с.

евристичних діалогів. Найпоширенішими діалогами першого типу є так звані мозкові атаки А. Ф. Осборна, Д. Філіпса, А. Б. Попова, О. Олександрова, В. О. Лисичкіна, В. Гільде, К. Д. Шарке. Г. Я. Буш також докладно аналізує на матеріалі з історії філософії, культури, міфології різновиди евристичного діалогу: дискусію, диспут, полеміку.

У розділі «Діалогіка взаємодії» розглядаються філософсько-соціологічні проблеми інтерпретації і комунікації людей, зокрема, солілоквіум як діалог з самим собою. Солілоквіум не треба ототожнювати з секумлоквіумом як нарцистським любов'ям собою. Автор докладно описує і інші форми псевдодіалогу і фактичні бесіди: логомахію, салонний псевдодіалог, артаксерксів псевдодіалог, плітку, абсурдистську бесіду та ін.

У монографії піддаються критичному аналізу деякі сучасні буржуазні концепції діалогу, зокрема діалогізм М. Бубера. Критичний розгляд згаданого напрямку показав як досконале знання Г. Я. Бушем

відповідної літератури, так і вміння послідовно провадити марксистсько-ленінські принципи критики буржуазної філософії. Однак монографія тільки виграла б, якби автор критично проаналізував і деякі сучасні буржуазні методологічні концепції діалогу: філософію комунікації К. Ясперса, егологію Ж.-П. Сартра, неосократизм Г. Марселя та ін.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, водночас зазначимо, що вона має і певні хиби. Крім наведених уже, це насамперед деяка описовість, не завжди достатня аргументація висновків. Зокрема, це стосується тих систематизацій діалогів, які часто пропонує автор, але не завжди вказує підставу для них. В книжці є зловживання словами іншомовного походження. Деякі її положення і висновки мають дискусійний характер.

Загалом же рецензована праця з інтересом буде прочитана як фахівцями, так і тими, хто цікавиться питаннями вивчення діалогу.

В. П. ЗАГОРОДНЮК

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО КУЛЬТУРУ І СОЦІАЛІСТИЧНЕ КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Відмітна ознака сучасних досліджень з питань марксистсько-ленінської філософії в нашій республіці — дедалі більша взаємопов'язаність розгляду актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму з проблемами історико-філософського плану (і відповідно — з критичним осмисленням сучасних буржуазних, зокрема буржуазно-націоналістичних, концепцій).

Можна назвати низку історико-філософських праць, особливо з історії вітчизняної філософії, а також публікації з критики сучасної буржуазної філософії, в яких досить широко і ґрунтовно використано новітні здобутки в осмисленні світоглядного змісту матеріалістичної діалектики, зокрема — діалектико-матеріалістичного вчення про культуру. Нещодавно цей доробок поповнився цікавою монографією, в якій на основі узагальнення особливостей соціально-культурного й історико-філософського процесів на Україні висвітлюється розвиток марксистсько-ленінського вчення про куль-

туру*. Спираючись на ленінську теоретичну спадщину, автор рецензованої книги розглядає деякі фундаментальні проблеми методології аналізу соціалістичної культурної революції та її реального втілення в культурному житті нашої республіки. Це, передусім, питання про сутність культури, її соціально-класову специфіку, евристичну значущість матеріалістичного розуміння історії для наукового пояснення виникнення і розвитку культури, діалектичний характер культурної спадкоємності, інтернаціоналізм соціалістичної культури та ін.

З огляду на те, що в центрі авторської уваги — діалектика інтернаціонального і національного в соціалістичній культурі, особливо важливим видається дослідження питання про значущість соціально-економічної, політичної та світоглядної єдності ра-

* Горбач Н. Я. Торжество ленінського вчення про культуру : Історико-філософський аспект. — Львів: Вища шк., 1986. — 152 с.

дяньського суспільства для збагачення духовної культури братніх народів. Щоправда, питома вага теоретичного аналізу співвідношення світоглядної єдності та культурної різноманітності в рецензованій праці, як на наш погляд, замала: адже згадане питання має не тільки велике методологічне, але й ідеологічне значення. З іншого боку, переконливий, вдало підібраний фактографічний (історичний та історико-філософський) матеріал щодо світоглядної єдності та культурної різноманітності за соціалізму тільки виграв би, якби автор ґрунтовніше розглянув загальнотеоретичний зміст цього питання.

Велику увагу в книзі приділено лєнінськїй концепції культури та її значенню для критики богословського тлумачення культурологічної тематики.

Питання про ідейно-теоретичну безпідставність і політичну реакційність богословських фальсифікацій культури особливо актуальне в плані висвітлення процесу соціалістичних культурних перетворень на західноукраїнських землях. Ця проблема розглядається автором в органічній єдності загальнотеоретичного та практичного аспектів. Важливо те, що революційний демократизм постає тут як одна з ідейних передумов утвердження на Західній Україні лєнінських ідей соціально-культурного прогресу. Це впливає із здійсненого Н. Я. Горбачем аналізу ряду наукових досліджень вітчизняних істориків філософії, збірників документів і матеріалів з історії суспільно-політичної думки на Україні. Широко використано творчу спадщину революційно-демократичних мислителів: І. Я. Франка, Лєсі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського; марксистських літераторів: А. Луначарського, В. Воровського, М. Ольмінського; революційну, більшовицьку пресу; твори М. Горького, С. Тудора, П. Козланюка, Я. Галана, В. Бобинського; революційну періодику за Західній Україні 20—30-х років ХХ ст. Отже, у книзі на великому історичному матеріалі показано закономірний характер утвердження лєнінської програми в галузі культури, доведено, що на Україні воно було підготовлене всім ходом розвитку вітчизняної прогресивної суспільно-політичної думки. Цим спро-

стовуються буржуазно-націоналістичні вигадки, ніби марксистсько-лєнінські ідеї були «привнесені» на Україну ззовні.

У рецензованому дослідженні послідовно викриваються спроби буржуазної культурології фальсифікувати лєнінську спадщину в галузі культури. Автор показує ідейну неспроможність і класову упередженість виступів українських буржуазних націоналістів, які ще й понині силкуються довести, нібито українська культура не мала і не має нічого спільного з культурою східнослов'янських народів і насамперед — братнього російського народу. Такі безпідставні суб'єктивістські уявлення перебувають в абсолютній суперечності з реальністю — з дійсним генезисом матеріальної і духовної культури українського народу, доводить автор.

У книзі Н. Я. Горбача переконливо розкрито гостроту, складність і масштабність ідейно-теоретичної боротьби за утвердження лєнінського вчення про культуру, висвітлено його філософсько-методологічне значення для розв'язання проблем соціалістичного культурного будівництва в Радянській Україні.

Відзначаючи наукову та пізнавальну цінність проведеного дослідження, водночас висловимо й кілька зауважень. Революційно-демократичну концепцію культури, на наш погляд, можна було б розкрити повніше (і уточнити в плані основної проблеми дослідження), залучивши творчу спадщину таких прогресивних діячів, як С. Подолинський, М. Павлик, І. Терлецький. Адже вона становить важливу складову революційно-демократичної концепції культури. Маємо зробити й такий закид: друга частина «Передмови» до рецензованої монографії нагадує «авторерецензію»: «автор узагальнив», «провів науковий аналіз конкретного матеріалу», «розкрив... філософськометодологічне значення» та ін. (с. 5).

Загалом книга Н. Я. Горбача написана на належному ідейно-теоретичному рівні. Сподіваємось, що її з інтересом сприймуть не тільки фахівці-філософи, але й студенти вузів, пропагандисти.

Б. М. СОХАЦЬКИЙ,
В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

SUIMENKO E. I., BARKOV V. U. *The Ideal of Communism in the Concrete-Historical Development of the Society.*

Seventy years of the socialist building in the USSR convincingly confirm the general humane value, scientific ground and practical significance of the Marxist-Leninist conception of communist social ideal. Being formed and enriched on the basis of the Marxist-Leninist teaching, the ideal of communism reflects the aims of the party's political strategy and tactics at every stage of the socialism development. The dialectics of stable, constant and dynamic, changeable elements of the communist ideal content is manifested in its concrete-historical development.

I. V. BYCKO. *Relation with Practice—a Key to Reformation of the Social Sciences and Their Teaching.*

In notes of the participant of the All-Union conference of the heads of social science departments (October, 1986) impressions and meditations concerning the process of reformation of social sciences and improvement of the quality of the social-humanitarian disciplines teaching at the higher school are reported.

V. Z. ROGOVIN. *A Problem of Socially Guaranteed Minimum of Creature Comforts.*

The Program of the CPSU, resolutions of the 27th Congress of the CPSU clearly define social functions of the public consumption funds—smoothing of differences in the financial position of particular citizens, families and social groups which are inevitable under socialism. The public consumption funds in the socialist state form a sphere of guarantees concerning those needs whose satisfaction measure and sequence are made by the society independent of the social-economical differentiation of the population specified by the distribution according to labour and a social-demographic factor. Nowadays realization of the constructive principle of just distribution of public consumption funds presupposes further improvement of distribution mechanisms, in particular solution of problems of socially guaranteed minimum of creature comforts. Conception of the socially guaranteed minimum suggested in the paper dialectically combines two sides of socialist distribution: increase of social guarantees and strengthening of the stimulating action on the labour activity of citizens. Intensification of the guaranteeing function of privileges granted to all population provides a gradual equalizing of conditions for development of the personality irrespective of its belonging to this or that social group while a payment of benefits and services in addition to these privileges stimulates labour efforts in the social production.

M. K. YARVE. *Cultural Activity of the Working People of the Estonian SSR: Experience of the Typology Construction.*

Typology is presented for cultural activity of the working people of the Estonian SSR which is accepted as activity on mastering and creation of spiritual culture values. The typology embraces all types of the culture consumption and amateur creative activity as well as professional and socio-political self-perfection at leisure. Five main types of the culture consumption are distinguished and studied. This analysis underlies new tendencies in cultural activity of different social and age layers of population.

E. A. DONCHENKO. *Intrapersonal Contradictions and Their Overcoming.*

Man's personality forms and develops in the process of continuous development and settling of his social being contradictions different in their nature. Understanding of forms and ways of their transformation into intrapersonal contradictions and structures of the latter as a motive force for development of the social individual is a sufficient condition of his selfperfection, growth of his inner spiritual culture.

V. G. FEDOTOVA. The Ideal in the Context of Culture.

A problem of the ideal is one of the main problems in the Soviet philosophic literature. The ideal was usually considered in the three aspects: as a subjective reality, as an individual consciousness with all psycho-physiological processes which accompany reflections of the objective world in it; as a thing- and sign-represented reflection of human activity in general necessary forms which have an objective nature, secondary relative to objectiveness of the material relations; as spiritual education which expresses ideal, proper aspirations, reflecting the best in social reality as it is. Particular urgency is attached at present to one more poorly investigated sphere of ideal — when it appears as a phenomenon of culture. Scientific comprehension of the ideal as a product of culture and its specific reality permits revealing the ontologic status of culture, disclosing its essence characteristics as the "second nature", new type of being differing from the nature, avoiding extremes of naturalism and culture-centrism in the cognition of the social processes, enreaching the notion "reality" in a new substance with regard for its specificity in science, art, moral, law, etc.

I. S. DOBRONRAVOVA. Intertheoretical Analysis of the Modern Revolution in Physics.

The modern revolution in physics is associated with universalization of the idea of development in the physical picture of the world as applied to the object of physical cognition. This circumstance leads to a necessity of a dialectical approach to understanding the correlation between a part and the whole, which restricts applicability of methodological principles of elementarism and reductionalism.

L. N. MALYSHKO. Dialectics of Conditions and Activity of the Historical Process.

Mechanisms of mutual influence of conditions and activity in the context of historical types of social relations are exposed by means of analysis of objective and subjective conditions, objective factors, concrete definition of the historical materialism statement on the socio-practical character of the coincidence of changes in circumstances and human activity.

V. V. SAPOV. P. Ya. Chaadaev's Sociology and its Problems.

Experiment in the reconstruction of a system of P. Ya. Chaadaev's philosophical views by revealing the basic contradiction in his creative activity proves that this contradiction consisted in the thinker's desire to transform the sociology into an all-embracing sphere of knowledge and in the impossibility to find such philosophical grounds of this sociological teaching which themselves would be completely transformed into conceptions of sociology. Certain "irrational" elements (philosophical, religious) all the same "fell out", which was a reason of the steady dissatisfaction of the author of "Filosoficheskie pisma" (Philosophical Letters) with his system. Problems of Chaadaev's sociology evolution of his philosophical ideas, his views on the future development and social system in Russia, role of the thinker in the home culture of the 19th century are considered in the paper with regard for the above. Particular disputable moments in interpretation of his creative heritage by historians of home philosophy are also discussed.

P. I. GOPCHENKO. Radical Theologies as an Evidence of Modern Catholicism Crisis.

A clash of conservative and modernistic tendencies in the evolution of modern catholic church results in the appearance and dissemination of different trends in radical theology. These theologies, in their essence, are an attempt of catholicism to find a way out from a destructive crisis and a means to retain its influence on the masses of believers who strive for national and social liberation, on the one hand, and a false inadequate form to express revolutionary aspirations of people which are still slaves of religious fallacies, on the other hand. Radical theologies in their both forms are full of insoluble inner contradictions and devoid of actual historical prospect.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора)
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	В. М. СВІНЦІЙСЬКИЙ
В. П. ІВАНОВ	Л. В. СОХАНЬ
В. І. КУЦЕНКО	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв Революції, 4.

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Наукові редактори: І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна

Художній редактор А. С. Заєць

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. Г. Тараскіна

Здано до набору 05.01.87. Підп. до друку 20.02.87. БФ 21022. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл. вид. арк. 13,25. Тираж 1250 пр. Зам. 0-1.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 2, МАРТ—АПРЕЛЬ, 1987. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Полнграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1987 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГИ:

РУЧКА А. А. ЦЕННОСТНЫЙ ПОДХОД В СИСТЕМЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ.— 11 л.— План 1987 г. № 24 (II кв.).

У монографії розкриваються філософсько-методологічні підвалини ціннісного підходу в марксистсько-ленінській соціології, його органічна єдність з теоретико-пізнавальним підходом. Ціннісний аспект розглядається як механізм практичної і пізнавальної взаємодії суб'єкта і об'єкта. Цінність аналізується як соціологічна категорія. Показується історичний генезис цінностей і ціннісних систем, дається їх тлумачення в суспільно-історичній практиці соціальних суб'єктів; з'ясовуються роль ціннісних суджень в соціологічній теорії, статус цінностей як об'єкта соціологічного дослідження. Досліджуються ціннісна система соціалістичного способу життя, місце людини в цій системі.

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів.

ШПАК З. В. АТЕИЗМ И НРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ ЛИЧНОСТИ.— 7 л.— 1 р. 20 к. План 1987 г. № 29 (III кв.).

У монографії розглядається органічна єдність гносеологічного і аксіологічного аспектів в структурі атеїзму, сутність його морально-світоглядного змісту. Критично аналізується моральний ідеал релігії, розкриваються причини його функціонування в свідомості сучасного віруючого, показується значення теорії і практики наукового атеїзму в обґрунтуванні й утвердженні морального ідеалу особи соціалістичного суспільства. Значне місце відводиться розкриттю науково-теоретичної неспроможності найбільш поширених буржуазно-клерикальних і ревізіоністських фальсифікацій моральної цінності атеїзму.

Для наукових працівників, викладачів, спеціалістів вузів, лекторів, пропагандистів.
